Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

ПРИКАРПАТСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК

збірник наукових праць

науково-практичне юридичне видання

Випуск 5 (64)

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

У збірнику висвітлюються результати наукових досліджень проблем сучасної правової науки, зокрема актуальних питань теорії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права, процесуальних та комплексних галузей права, правозастосовної практики, правової освіти, а також інші аспекти правової політики держави.

Для наукових та науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів, здобувачів, практичних працівників, студентів, курсантів та всіх зацікавлених осіб.

Головний редактор:
Цуркан-Сайфуліна Юлія Василівна – д-р юрид. наук, професор

Заступник головного редактора:
Сафончик Оксана Іванівна – д-р юрид. наук, доцент

Відповідальний секретар:
Ковальчук Сергій Олександрович – д-р юрид. наук, доцент

Редакційна колегія:
Некіт Катерина Георгіївна – канд. юрид. наук, доцент
Гавриш Наталя Степанівна – д-р юрид. наук, доцент
Латковський Павло Павлович – канд. юрид. наук, доцент
Глиняна Катерина Михайлівна – канд. юрид. наук, доцент
Мазуренко Світлана Вікторівна – канд. юрид. наук
Dr. Michael Geistlinger – професор (Австрія)
Bernd Wieser – д-р юрид. наук, професор (Австрія)
Emre Sencer – д-р, професор (США)

Відповідальний за випуск:
О.П. Головко

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.
Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 15.10.2025 р. (протокол № 3)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)
Офіційний сайт видання: www.pjv.nuoua.od.ua
Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Науково-практичний журнал «Прикарпатський юридичний вісник» зареєстровано суб'єктом у сфері друкованих медіа Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення (Рішення № 1414 від 25.04.2024 року. Ідентифікатор медіа R30-03384. Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія» (Фонтанська дорога, 23, 65009, м. Одеса, e-mail: vstup@onua.edu.ua, Тел.: (048) 719-88-01).
Внесено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з юридичних наук відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 р. № 409

ISSN 2305-0314 (Print)
ISSN 2664-6234 (Online)

© *Національний університет «Одеська юридична академія», 2025*

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.15
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.1

О. Й. Вовк
orcid.org/0000-0003-0094-6106
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВІЙСЬКОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 РОКУ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ)

Згідно чинного законодавства України в нинішній період воєнного стану продовжується прискорення темпів військового будівництва, тобто заходів економічного, соціально-політичного та суто мілітарного спрямування на удосконалення обороноздатності держави взагалі й організацію збройних сил безпосередньо, що потребує ретельного упорядкування норм та інститутів військового права як на основі передового міжнародного воєнного досвіду так і на аналізі українських правових традицій, вітчизняних історичних джерел та пам'яток права, особливо початку XX століття, коли в повній мірі відбувався процес відродження національної державної організації та права, що проявилось у становленні Української Народної Республіки, Української Держави та Західноукраїнської Народної Республіки.

Справжня актуальність обраної теми позначатиметься в тому, що хоча в перші десятиріччя XXI століття наукові доробки, присвячені розвитку військової справи української історії держави і права 1917–1920 років, проводилися в контексті загального аналізу національного державотворення та особливої правової системи Української Держави (Гетьманат), серед яких доцільно виділити творчі праці таких вітчизняних вчених як Н. Барановська, Л. Білас, І. Бойко, Г. Боряк, Ю. Булгаков, В. Верстюк, О. Гавриленко, П. Гай-Нижник, В. Горан, О. Гуржій, І. Дацків, В. Капелюшний, Д. Ковальов, М. Ковальчук, О. Копиленко, Г. Корольов, С. Кульчицький, Ю. Латиш, І. Логвиненко, О. Любовець, О. Михайлова, Г. Папакін, Я. Пеленський, Р. Пиріг, Я. Попенко, В. Пономарьов, В. Сергійчук, А. Сидоренко, О. Рубльов, В. Смолій, В. Солдатенко, Ю. Терещенко, О. Тимощук, П. Ткачук, Ф. Турченко, Н. Чупрінова, В. Шульгін, В. Ульяновський, А. Чернега, Д. Яневський тощо, проте все ж таки потрібно зазначити, що при всьому широкому спектрі досліджень в історико-правовому плані аналіз окремих видів військового законодавства окремо не проводився. Поза як потрібно відзначити, що на теперішній час за даною темою найбільш вагомим збірником законодавчих джерел є двотомна робота «Українська Держава: квітень – грудень 1918 року. Документи і матеріали» (Київ, 2015 р.), у якій зібрано великий комплекс документів центральних органів влади Української Держави в тому числі тих, що відносяться до сфери військового будівництва і збройних сил, які ухвалювалися Гетьманом Павлом Скоропадським та його урядом.

Метою даної роботи є історико-правовий аналіз основних положень, видів та категорій військового законодавства Української Держави квітня-грудня 1918 року на сучасному науковому рівні для визначення його соціального значення у розвитку права України. Для досягнення поставленої мети в даній роботі доречно застосовувати весь комплекс філософських (світоглядних), загальнонаукових, спеціально та конкретно-наукових способів пізнання (синтезу й аналізу, порівняльно-правовому, логіко-історичному, структурному методам тощо), з яких квінтесенцією усього дослідження є історико-правовий метод, оскільки саме на нього покладається завдання у розкритті суті військового законодавства даного періоду історії України.

Незначний за історичними мірками час існування Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року) за весь період національного відродження та державотворення 1917–1921 років у зовнішньополітичному відношенні вважається відносно мирним, внутрішньо достатньо економічно стабільним на основі розвинутої правової системи та дієвого як для революційних потрясінь – правосуддя. Гетьман П. Скоропадський розпочав своє правління з того чим закінчила особисте існування Центральна Рада Української Народної Республіки, а саме з ухвалення основних конституційних положень під назвою «Закони про тимчасовий державний устрій України», де було зафіксовано головні інститути державного ладу та законодавства, в яких

© О. Й. Вовк, 2025

виділялась складова «Про закони», в наступних пунктах якої зазначено: 23) Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі; 24) Сила закону, без виключення обов'язкова для всіх українських підданих і чужинців, в Українській Державі перебуваючих; 29) Ніхто не може відмовлятись незнанням закону, коли його було обнародувано існуючим порядком» [1, с. 64]. Взагалі, правотворча діяльність Гетьманату стала доволі плідною. Так у Грамоті Гетьмана П. Скоропадського від 29 жовтня 1918 року, вже на шостий місяць існування Гетьманату зазначалось: «Було видано закони про громадянство, про встановлення Державного Сенату, про заведення двох українських університетів, вироблено законопроект про встановлення Української академії наук і мистецтв; видано було закони, що кладуть міцну основу створенню своєї армії й флоту поліпшено становище всіх працівників судового відомства, народних учителів і духовенства; видано закони про порядок виборів в земські й міські установи, заведено Державний земельний банк і за цей час **видано** більше 400-х інших законодавчих актів, метою котрих являлось упорядкування політичного й економічного життя України» [2, с. 62]. Стосовно військового законодавства, то за весь період Української Держави гетьманською владою було ухвалено біля сорока різних за функціональним призначенням видів правових актів.

В нинішньому науковому понятті під військовим законодавством розуміють систему правових актів, у яких закріплені норми, що регулюють відносини в галузі військового будівництва і діяльності воєнної організації держави [3]. В той же час сучасна теорія права взагалі визначає термін «законодавство» як систему нормативних актів, якими регулюються суспільні відносини, що вживається у кількох значеннях: 1. Система законів України (вузьке значення); 2. У широкому значенні – система законів та інших нормативних актів, що приймаються Верховною Радою України та вищими органами виконавчої влади; 3. У найширшому значенні система законів і постанов Верховної Ради України, указів Президента України, постанов, декретів і розпоряджень Кабінету Міністрів України, а також нормативних актів міністерств і відомств, місцевих рад та місцевих державних адміністрацій [4, с. 499]. Базуючись на трьох вказаних визначеннях терміну «законодавство», автор роботи, даючи характеристику військовому законодавству Гетьманату, бере за основ саме найширше значення даного поняття.

Еволюція вітчизняного військового права та законодавства у своєму розвитку проходить декілька епох. Так існує поділ на наступні періоди: 1) Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (IX–XIV ст.); 2) Великого князівства Литовського (XIV–XVI ст.); 3) Української козацько-гетьманської держави доби Речі Посполитої та Московії (XVI–XVIII ст.); 4) Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій (XVIII–поч. XX ст.); 5) Української (народної) держави доби збройних визвольних змагань (1917–1920); 6) Української держави (УРСР) радянської доби (1920–1991); 7) України, як суверенної правової держави (після 24.08.1991) [5, с. 29], з яким автор статті в основному погоджується тому, що в ньому окремо виділяється пункт 5 стосовно теми даної роботи. Крім того автор також притримується судження про те, що усвідомлюючи важливість співвідношення системи права і системи законодавства, галузі права і галузі законодавства, потрібно звертати увагу на їх взаємообумовленість, а саме на той аспект, що галузь права може розвиватися і функціонувати лише за наявності правового, достатнього та якісного масиву актів законодавства, які регламентують певну сферу суспільних відносин [6, с. 57], саме тому в даній статті мається на меті аналіз положень військового законодавства Гетьманату.

При аналізі усієї сукупності правових актів, які відносились до військового законодавства Української Держави особливої уваги заслуговують ті, які розроблялися і видавалися особисто від імені гетьмана П. Скоропадського у вигляді грамот, наказів, відручних листів тощо. Серед них потрібно виділити: «Грамота Гетьмана П. Скоропадського про ратифікацію мирного договору України з Центральними державами» від 12 червня 1918 року; «Наказ Гетьмана П. Скоропадського по Українському козацькому війську» від 6 листопада 1918 року; «Наказ гетьмана П. Скоропадського про оголошення воєнного стану на Катеринославщині, Херсонщині, Поділлі і Таврії» від 7 листопада 1918 року; «Наказ Гетьмана П. Скоропадського про оголошення воєнного стану на Чернігівщині, Київщині і Полтавщині» від10 листопада 1918 року; «Наказ Гетьмана П. Скоропадського армії Української Держави» від 19 листопада 1918 року; «Відручний лист Гетьмана П. Скоропадського до міністра військових справ щодо організації українського козацтва» від 2 червня 1918 року тощо.

Наступними правовими актами в ієрархії суб'єктів військового законодавства ми вважаємо ті, які виходили від імені Ради Міністрів Української Держави, наприклад; постанова Ради Міністрів «Про зміни у положенні про головноуповноваженого з управління і ліквідації установ та організацій воєнного часу» від 21 червня 1918 року.

Підготовка значної кількісті правових актів, що стосувались воєнної сфери, здійснювалась міністерством військових справ дотримую-

чись пунктів «Законів про тимчасовий державний устрій Української Держави» де визначались стадії їх ухвалення, а саме зазначалось: по-перше, закони розробляються в кожному міністерстві по належності і передаються на загальне обміркування Ради Міністрів; по-друге, після ухвали Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на ствердження Гетьманові; по-третє, закони, які торкаються деяких відомств, передаються в Раду Міністрів після обговорення їх зацікавленими міністерствами. Крім того, міністрам надавалась можливість видавати розпорядження в розвитку пояснення законів, при чому всі такі розпорядження підлягають попередній ухвалі Радою Міністрів [1, с. 65], тобто до законотворчих функцій міністерств належали, з одної сторони – підготовка проектів законів, а з другої – видання підзаконних актів. З всього комплексу законодавства міністерства військових справ видно, що підзаконні акти видавались під назвою наказів, постанов, обов'язкових постанов, тимчасових постанов, устав тощо, наприклад: наказ міністра військових справ «Про внутрішні відносини в Українській армії» від 15 травня 1918 року; положення (устава)»Про головноуповноваженого з управління та ліквідації установ та організацій воєнного часу» від 14 червня 1918 року; тимчасова постанова «Про заходи проти осіб, які загрожують державній безпеці Української Держави» від 24 вересня 1918 року тощо. Потрібно відзначити, що гетьманом П. Скоропадським, в порівнянні з попередніми періодами історії вітчизняного права, вперше у законодавчій техніці почав застосовувати метод контрасигнації (дослівно – повторне скріплення підписом), який в теорії конституційного права визначається як підпис урядової особи під документом що вже ухвалений і підписаний главою держави та означає, що урядовець перебирає на себе юридичну відповідальність за виконання положень цього документу разом в даному випадку з гетьманом.

Модерне законодавство Української Держави повинно було сприяти розбудові нової армії та флоту. Вбачається, що за Гетьманату змінюється оборонна концепція держави. На думку науковців, народжена на хвилі революційного піднесення ідея народної міліції, ілюзорність якої усвідомила вже Центральна Рада УНР, за гетьманства остаточно поступилася місцем програмі формування регулярних, професійно підготовлених збройних сил [7, с. 101], які повинні були юридично оформлені відповідними законодавчими і підзаконними актами. Для кращого розуміння ознак законів та співвідношенню між ними їх слід поділяти на конституційні, звичайні та забезпечуючі. Так прикладом конституційності військової функції Гетьмана як Верховного Воєводи Української армії і флоту є стаття п'ята «Законів про тимчасовий державний устрій України» 29.04.1918 р. [1, с. 63]. Серед звичайних законодавчих актів потрібно виділяти спеціальні військові закони, що регламентували обмежену воєнну сферу суспільних відносин, яких у своїй сукупності нараховується п'ятнадцять, наприклад: «Про політико-правове становище службовців військового відомства» 1.08.1918 р.; «Про поповнення армії та флоту Української Держави» 8.11.1918 р. тощо. Забезпечувальними (оперативними) законодавчими актами вводилися в дію нові закони, ратифікуються міжнародні угоди або відбувається підтримка сукупності норм, що містяться в інших окремих законах і міжнародних договорах, наприклад Грамота Гетьмана П. Скоропадського «Про ратифікацію мирного договору України з Центральними державами» від 12 червня 1918 року. Не меншого юридичного значення мали військові підзаконні правові акти, які приймалися гетьманом та його урядом на виконання та уточнення законів зі своєю ієрархічною системою, що також забезпечували детальне регулювання суспільних відносин у військовому будівництві. Української Держави, наприклад, постанова «Про тимчасові штати Штабу Гетьмана всієї України П. Скоропадського» від 6 липня 1918 року.

Особливої уваги при дослідженні всієї сукупності норм військового законодавства Гетьманату є їх поділ на окремі категорії за цільовим призначенням для однозначного усвідомлення ролі та призначення кожної з цих категорій в правовому забезпеченні належного функціонування військової організації даної держави. На наш погляд насамперед потрібно поділяти військові правові акти на категорії, норми-правила яких вміщували в собі переважно спеціальні положення воєнної сфери. До правових актів першої категорії можна віднести: Урядове повідомлення про державний устрій та політику Української Держави від 10 травня 1918 року; Тимчасова постанова про заходи проти осіб, які загрожують державній безпеці Української Держави від 24 вересня 1918 року тощо; Наказ гетьмана П. Скоропадського про оголошення воєнного стану на Катеринославщині, Херсонщині, Поділлі і Таврії від 7 листопада 1918 року; Наказ Гетьмана П. Скоропадського про оголошення воєнного стану на Чернігівщині, Київщині і Полтавщині від 10 листопада 1918 року Так у програмному документі від Ради Міністрів «Про державний устрій та політику Української Держави», під яким поза все стоїть також підпис виконуючого обов'язки військового міністра отамана О.Г. Лігнау зазначено, що уряд вважає своїм обов'язком здійснити тепер же законодавчі міри, які являються негайними за для установ-

лення в країні ладу, зміцнення влади утворення нормальних і культурних умов правління та державного хазяйства [2, с. 78]. А наказ гетьмана «Про оголошення воєнного стану на Чернігівщині, Київщині і Полтавщині» об'являє наступне: «Маючи на увазі підтримання законності та ладу на місцях, оголошую Чернігівщину з доданими до неї повітами, Київщину з доданими до неї повітами і з Київським градоначальством та Полтавщину на військовому стані з наданням всієї повноти влади відповідним командирам корпусів в своїх корпусних районах: на Чернігівщині – командирові 5 корпусу, на Київщині з Київським градоначальством – командирові 4 корпусу, на Полтавщині, за винятком доданих повітів Харківської губернії, – командирові 6 корпусу [2, с. 67]. На основі даних правових актів відбувалося забезпечення державної безпеки Гетьманату взагалі та воєнної зокрема.

Законодавство про військову службу другої категорії представлено наступними актами: Наказ міністра військових справ про внутрішні відносини в Українській армії від. 15 травня 1918 року; Закон про Бунчукових товаришів при Гетьмані всієї України від І серпня 1918 року; Закон про політико-правове становище службовців військового відомства від І серпня 1918 року; Закон про облік і призов офіцерів, унтер-офіцерів та юнкерів колишньої російської армії, які перебувають в Українській Державі від 20 жовтня 1918 року; Наказ Гетьмана П. Скоропадського по Українському козацькому війську від 6 листопада 1918 року; Наказ Гетьмана П. Скоропадського армії Української Держави від 19 листопада 1918 року; Закон про мобілізацію всього чоловічого населення Київського міського отаманства 1889–1898 рр. народження, здатного носити зброю від 5 грудня 1918 року; Наприклад, наказ міністра військових справ «Про внутрішні відносини в Українській армії» звучить як заповідь: «Тому я вимагаю від всіх військовослужбовців, без різниці положення, підтримувати найгострішу дисципліну в усіх відношеннях. При цьому додаю, що підтримування дисципліни мусить провадитись з повною повагою до людської гідності підлеглого, яке б не було незначне його становище. За найкращий спосіб виховання вважаю особистий приклад начальника, що є підставою пошани до нього підлеглого; без цієї пошани міцної дисципліни бути не може. Високий стан військового оборонця Української Держави накладає на кожного обов'язок з особливою обережністю відноситись до всього, що може кинути тінь на нашу армію, яка тільки що народжується і якої кожна особа повинна прямувати до ідеалу – бути лицарем честі і обов'язку перед Батьківщиною» [2, с. 83]. А закон «Про мобілізацію всього чоловічого населення Київського міського отаманства 1889–1898 рр. народження, здатного носити зброю» викладений наступним чином: «Для оборони м. Києва та його найближчих околиць: 1. Призвати тимчасово в межах Києва чоловіків усякого віку починаючи з тих, що народилися 1 січня 1889 р. і кінчаючи тими, що народилися 31 грудня 1898 р. включно, як тих, що проходили, так і тих, що не проходили військову службу, здатних носити зброю. 2. Всі призвані повинні явитися до прийомних комісій, починаючи з 8 грудня цього року, в строки, зазначені прийомними комісіями. 3. Здійснення призову накладається на прийомні комісії, що утворюються при кожному районі варти з розпорядження військового міністра в складі голови – генерала або штаб-старшини, двох обер-старшин, представника Міністерства внутрішніх справ, міського самоврядування, двох військових лікарів і начальника району варти, або його заступника; військові лікарі й начальники районів – з правом дорадчого голосу» [2, с. 391]. За своїм змістом дані правові акти, які можна віднести до другої категорії, повинні були сприяти налагодження порядку під час проходження військової служби та визначати основні обов'язки військовослужбовців армії та флоту Української Держави.

Третя категорія про відповідальність військовослужбовців характеризується наступними законодавчими актами: Закон про військову підсудність від 30 травня 1918 року; Закон про організацію та компетенцію військово-судових установ Української Держави від 21 червня 1918 року; Закон про доповнення ст. 47 закону про військово-суднові повинності 28 червня 1914 р. від 4 липня 1918 року тощо. Зокрема, у законодавчому акті «Про військову підсудність» зазначено, що військовому судові підлягають в порядкові звичайної підсудності, військові за всі злочинства, зазначені в військовому уставі про кари і за ті з зазначених в загальних карних законах службових злочинств, які порушують обов'язки по службі військовій, а також приватні особи за неявку по призові до відбуття військової повинності, до учбових зборів та по мобілізації, а також в тих випадках, коли вони разом з військовими брали участь в виконанню ними службових злочинств по службі військовій. [2, с. 100]. Далі закон «Про організацію та компетенцію військово-судових установ Української Держави», зазначає, що з числа справ, підлягаючих військовому судові, згідно з окремим законом про військову підсудність, до компетенції вищих судів належать за нормальної підсудності всі справи про військових, шо займають посаду не нижче командира окремої частини, а також такі справи про військових, що займають посаду нижче командира окремої частини, і про при-

ватних осіб, по яких винуватим загрожує кара з позбавленням або обмеженням загальних громадянських прав [2, с. 127]. У зазначених правових актах вміщені норми процесуального права, за якими розглядались окремі категорії справ за скоєння військовослужбовцями різного виду правопорушень.

Четверта категорія правових актів складається з наступних постанов та законів: Обов'язкова постанова головноуповноваженого з управління і ліквідації установ та організацій воєнного часу про збереження військового майна від 18 червня 1918 року; Постанова про тимчасові штати Штабу Гетьмана всієї України П. Скоропадського від 6 липня 1918 року; Постанова про створення Головної управи військової повинності та асигнування 183.434 карб, на її утримання від 6 серпня 1918 року; Постанова про асигнування в розпорядження військового міністра 5.000.000 карб, на формування нових військових частин від 4 жовтня 1918 року; Постанова про формування Окремого корпусу збройних сил Української Держави від 20 жовтня 1918 року; Закон про поповнення армії та флоту Української Держави від 8 листопада 1918 року; Закон про штати Військової академії Української Держави та асигнування 127.600 карб, на її утримання від 30 листопада 1918 року тощо. Для прикладу змісту даної категорії актів законодавства можна навести закон «Про поповнення армії та флоту Української Держави» 8.XI.1918 р. де вказано: «На зміну і доповнення існуючих законів постановити: 1. Для укомплектування армії і флоту Української Держави зробити по всіх місцевостях України на протязі часу з 17(30) листопаду по 17^(30) грудня 1918 року достроковий призов молодих людей, котрі народилися в 1899 р.; 4. З зазначеного контингенту прийняти до війська в біжучому році в порядкові номерів жеребу, починаючи з менших, згідно з розверсткою, вісімдесят п'ять тисяч, не рахуючи зачислених уже в Сердюцьку дивізію, а всіх інших осіб з тих, що призиваються по цьому законові, які будуть визнані здатними до військової служби, за винятком пільговиків першого розряду по родинному становищу, а також осіб, які не одержал цієї пільги через наявність другого члена родини, що досяг шістнадцяти років, або знаходиться на дійсній військовій службі по жеребу, або охотником (арт. 46) «Статуту військової повинності»), зачислити в запас жеребових, згідно з арт. 147 «Статуту військової повинності» [2, с. 347]. Взагалі в даній категорії правових актів йдеться про всіляку належну розбудову збройних сил Української Держави та про подальше перспективне воєнне планування задля підвищенні рівня обороноздатності вітчизни.

Поступове введення в дію актів військового законодавства стало юридичною основою військової реформи в Українській державі. У своїх мемуарних «Спогадах» П. Скоропадський критично обрисовує становище українських збройних сил на момент приходу його до влади. Наприклад він описує, що генерал О. Рогоза як призначений воєнний міністр застав відповідне міністерство у гидкому стані, там геть не було у достеменному сенсі військової організації, якісь молоді люди носили мундири різних чинів і покроїв, але чи були вони військові офіцери зокрема, нікому не було відомо, ця компанія займалася більше політикою, ніж дорученою їм справою. Але далі П. Скоропадський зазначає: «Не дивлячись на це, з першого для у воєнному міністерстві пішла робота з творення армії. Розроблялись програми шкіл, розроблялись статути нової військової повинності, в особливості дисциплінарний» [8, с. 185]. Вже через декілька місяців інспектуючи Сердюцьку дивізію Гетьманату П. Скоропадський у своєму творі піднесено згадує про те, що формування її йшло чудово, підбір офіцерів був прекрасний: «...новобранці молодець до молодця, більшість із них були діти заможних селян; розміщені були деякі полки так собі, але терпимо. Деякі частини я обдивився, і маю сказати, моє серце раділо, дивлячись на те, як швидко, при правильній постановці справи, наша молодь сприймає військову дисципліну. Частини, які я оглянув, нічим у сенсі підготовки новобранців не відрізнялися від частин старої імператорської гвардії» [8, с. 268]. Проте потрібно зазначити, що не у всіх військових частинах Гетьманату стан був відповідний, а саме відчувався брак казарм, продовольчого та матеріального забезпечення, озброєння, офіцерських кадрів тощо, але головним було те, що збройні сили під час воєнної реформи зазнавали позитивних змін.

Під час проведення військової реформи треба також враховувати, що поряд з новітніми напрацюваннями широко використовувалася законодавча база російської імперії, залишалися чинними також окремі закони Тимчасового уряду та Центральної Ради [9, с. 84], наприклад «Статут про військову повинність» від 1 січня 1874 року, з усіма його змінами та доповненнями на 1918 рік. За визначенням науковців у Гетьманаті формування та організація Збройних сил представляло собою цілий комплекс нормативно-правових заходів та відповідної практичної роботи, спрямованих на відновлення повністю зруйнованих за доби Центральної Ради армії та флоту, вже впродовж травня 1918 р. відбувалося активне формування та реорганізація основних підрозділів військового відомства Української Держави, а 30 травня 1918 року був ухвалений текст нової військової присяги [10, с. 134]. Досліджуючи низку економічних та соціально-політичних перебудовчих процесів в Гетьма-

наті ряд вчених акцентують увагу на одночасні реформи не тільки в армії але і на воєнно-морському флоті, які вказують, що відповідно до планів гетьмана П. Скоропадського морський кордон України мав стати міцним та надійним рубежем держави та заради цього уряд розпочав низку заходів для виконання поставленої мети, наприклад 10–16 червня 1918 року у розпорядження Чорноморського флоту було асигновано 4 млн 300 тисяч крб. для виконання невідкладних заходів [10, с. 135]. Потрібно відзначити, що 24 липня 1918 року гетьман П. Скоропадський і його уряд ухвалили розроблений Генеральним штабом за участю досвідчених генералів і полковників Генштабу О. Сливинського, О. Галкіна, М. Какуріна, Є. Мишковського, С. Дельвіга, В. Сінклера, М. Юнакіна, В. Петріва **генеральний план** організації армії Української Держави (доповнений 6 вересня 1918 року після таємної зустрічі П. Скоропадського з імператором Вільгельмом ІІ) [11, с. 120], який став визначним документом військової нормотворчості, що юридично оформив кількісно українську армію до 300тисяч козаків.

Хоча господарські та соціально-політичні реформи проходили у відносно мирний для Східної України час квітня-грудня 1918 року потрібно погодитись, що гетьман Павло Скоропадський, незважаючи на несприятливу геополітичну ситуацію, розпочав активне військове будівництво, проте військові реформи гетьмана були частково проведені його опонентами навесні 1919 року [12, с. 55]. Дійсно, характеризуючи військове будівництво Української Держави, доцільно його поділяти його на періоди. Так за першого етапу як вказують науковці, гетьман змушений був з однієї сторони впроваджувати відповідним чином особисту воєнну політику, з іншої сторони – безперервно доводити необхідність для Української Держави власних Збройних Сил, а за другого етапу відбувалась підготовка до створення повноцінної армії, що проявлялось в опрацьовуванні належної бази і мала метою в листопаді-грудні 1918 року здійснити перший призов [13, с. 151]. Дану періодизацію воєнного реформування можна в принципі спиняти та доповнити.

Крім вище вказаного потрібно мати на увазі, що особистого дослідження заслуговує аналіз протоколів засідань Ради Міністрів та Малої Ради Міністрів Української Держави, що систематизувалися в окремих журналах засідань даних урядових органів за хронологічним порядком, з яких окрім всього іншого, відтворюється техніка підготовки та ухвалення військового законодавства. Так на засіданнях Ради Міністрів (РМ) воєнний міністр подавав свої документи на розгляд переважно у формі докладу, законопроекту, представлення тощо, Після слухання присутні члени РМ виносили постанови, які могли бути однозначні або з рекомендаціями. Наприклад, частина протоколу засідання РМ від 11.07.1918 року: «Слухали: Доклад воєнного міністра про відпуск головному квартирному управлінню авансу у розмірі 5.000.000 карб, на негайний ремонт казармених будівель та інвентаря. Постановили: Доклад схвалити» [14, с. 142]. Або виписка з того самого протоколу засідання РМ від 11.07.1918 року, пункт 4: «Слухали: Доклад військового міністра та державного секретаря про проект наказу п. Гетьмана, яким оголошується набір 5.000 осіб для формування Сердюцької дивізії. Постановили: а) Цілком приєднуючись до рішення пана Гетьмана про набір 5000 осіб для формування Сердюцької дивізії, оголошення докладеного в проекті наказу визнати небажаним у зв'язку з тим, що закон про військову службу, термін служби і т. д. про набір 5.000 осіб, не вирішуючи в ньому питання про загальний набір цього року.; б) Просити військового міністра та державного секретаря розробити відповідний законопроект, взявши до уваги ті судження, які були висловлені міністрами під час обговорення цієї доповіді та зокрема: примусовість, терміновість та безоплатність служби з одного, та добровільність з іншого боку, із здійсненням набору через Спілку хліборобів» [14, с. 142], тобто не схвалили. Але після доробки даного проекту наказу Рала Міністрів протоколом від 23.07.1918 року схвалює його: «Слухали: Законопроект про набір 5000 осіб для комплектування Сердюцької дивізії, вироблений на підставі ухвали Ради Міністрів військовим міністром та державним секретарем. Постановили: Законопроект схвалити. [14, с. 175] та передали на підпис гетьманові. Мала Рада Ради Міністрів, у складі заступників міністрів чи директорів профільних департаментів, призвана була попередньо розглядати нескладні законодавчі та адміністративні питання (проекти штатів і кошторисів, подань про асигнування тощо), які не потребували взаємної документальної згоди міністерств і відомств. За приклад можуть слугувати наступна виписка з протоколу від 4.06.1918 року: «ІІІ) Доклад Військового міністерства про збільшення старшинам, урядовцям і козакам добових командировочних грошей. ІІІ) Визнати, що добові відпусткові гроші повинні видаватись старшинам, урядовцям і козакам в розмірі нормальної платні, котра проектована Малою Радою в засіданні 30 травня 1918 р. (осібний журнал, ч. 6). [14, с. 444]. З протоколів засідань Ради Міністрів та Малої Ради Міністрів видно, що за поданням міністра військових справ обговорювалися переважно фінансові,

соціальні та адміністративні справи, а також виносилися постанови стосовно військових статутів.

Поза все, автор повністю підтримує судження про те, що за гетьмування П. Скоропадського була розроблена законодавча база військового забезпечення, яка не тільки ввела у правове русло справу творення Української армії та флоту, а й гарантувала їм розвиток на новітніх військових досягненнях тогочасного цивілізованого світу [15, с. 96]. Немає сумніву, що якби не суттєві зовнішньополітичні зміни, воєнна реформа Гетьмана Павла Скоропадського, як він і планував, була б успішно завершена весніою 1919 року на основі модерного військового законодавства.

Висновки. Базуючись на вищезазначеній інформації у даній статті ми здатні прийти до конкретних висновків, а саме: по-перше, положення військового законодавства Української Держави квітня-грудня 1918 року як системи нормативних актів, ефективно здійснювали правове регулювання суспільних відносин у воєнній сфері; по-друге, за суб'єктами законотворчості військові правові акти розподілялись на три види, а саме ухвалені Гетьманською владою, Радою Міністрів та Міністерством військових справ; по-третє, військове законодавство за цільовим призначенням поділялись на низку категорій юридичних актів, що закріплювали окремі функціонально-правові норми: 1) про правове забезпечення державної та воєнної безпеки; 2) про правове регулювання військової служби; 3) про юридичну відповідальність військовослужбовців; 4) про правові основи військового будівництва та стратегічного планування розвитку збройних сил. У наступних наукових розвідках, характеризуючи особливості вітчизняного воєнного будівництва 1917–1920 років, пропонується провести порівняльно-правові дослідження інститутів військового права Української Народної Республіки періоду Директорії, та Західноукраїнської Народної Республіки в їх позитивному розвитку для використання минулого реального досвіду в удосконаленні чинних військово-правових норм та правил сучасної України.

Література

1. Хрестоматія з історії держави і права України : Том 2. Лютий 1917 р. – 1996 р. Навч. посіб. для юридич. вищих навч. закл. та фак. У 2-х томах. В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький. За ред. В.Д. Гончаренка. Київ. Ін Юре, 1997. 800 с.

2. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах частинах. Т. 2 / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ: Темпора, 2015. 412 с.

3. Військове законодавство. Енциклопедія сучасної України : сайт. Електрон. текст та зображув. дані. 2017. URL: http:// https://esu.com.ua/article-34472 (дата звернення 21.10.2025).

4. Шемшученко Ю.С. Законодавство Юридична енциклопедія : В 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999. Т. 2 : Д – Й. 741 с.

5. Шульгін В. Систематизація військового законодавства України. Історико-правові аспекти Адміністративне право і процес. № 4 (31). 2020. С. 27–43.

6. Військове право : підручник. За ред. І.М. Коропатніка, І.М. Шопіної. Київ: Алерта, 2019. 648 с.

7. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917–1920: Навч. посібник. Київ: Либідь, 1997. 208 с.

8. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Ред. колегія: Пеленський Я. (гол. ред.), Білас Л., Боряк Г. та ін. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут східноєвропейських досліджень; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського. Київ; Філадельфія: Книга, 1995. 493 с.

9. Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: особливості законотворення (квітень–грудень 1918 р.). Архіви України. 2010. № 1 (267). С. 76–85.

10. Попенко Я. Особливості реформ в Україні за часів уряду гетьмана П. Скоропадського. Українознавчий альманах. 2013. Випуск 13. С. 131–138.

11. Ткачук П.П. Військові реформи гетьмана Павла Скоропадського у контексті державотворчих процесів в Україні (квітень – грудень 1918 р.). Військово-науковий вісник. 2019. № 31. С. 112–123.

12. Чупрінова Н. Військова реформа Павла Скоропадського як важливий етап становлення української державності. Актуальні питання гуманітарних наук. Вип 54, том 2, 2022. С. 52–56.

13. Сидоренко А. Військова політика Української Держави П. Скоропадського. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія. 2015. Вип. 20. С. 140–53.

14. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали : у 2 томах. Т. І. Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ : Темпора, 2015. 789 с.

15. Барановська Н.М. Підвалини військової політики гетьмана Павла Скоропадського. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2014. № 784. С. 90–97.

Анотація

Вовк О. Й. **Військове законодавство Української Держави 1918 року (історико-правовий аналіз).** – Стаття.

В статті подається авторське розуміння сукупності актів військового законодавства Української Держави, визначається їх загальний поділ за категоріями та видами правового регулювання суспільно-політичних відносин у воєнній сфері. Робота здійснена зі застосуванням світоглядних, загальнонаукових, спеціально та конкретно-наукових методах пізнання – з яких перевага надається історико-правовому методу, що характеризує значимість норм вітчизняного військового права 1917–1920 років.

Встановлено, що до суб'єктів нормотворчості Гетьманату взагалі та у військовій сфері зокрема відносились: Гетьман Української Держави, Рада Міністрів, відповідні міністерства у тому числі міністерство військових справ.

Вказано, що правові акти військового законодавства ухвалені тими чи іншими суб'єктами нормотворчості Гетьманату мали різні назви, а саме: закон, грамота, відручний лист, наказ, урядове повідомлення,

обов'язкова постанова, тимчасова постанова, статут, положення, устава тощо.

Досліджено, що відносно воєнної сфери за весь період Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) гетьманською владою було ухвалено біля сорока різних за функціональним призначенням військових законів та підзаконних актів.

Проаналізовано, що акти військового законодавства Української Держави: складали: правову основу захисту державної та військової безпеки Гетьманату його суверенітету та конституційного ладу; встановлювали правові засади військового обов'язку і проходження військової служби; встановлювали особливості юридичної відповідальності військовослужбовців; забезпечували військове будівництво та стратегічне планування обороноздатності Батьківщини.

Зазначено, що модерне військове законодавство Гетьманату підтвердило вже існуючу армійську структуру, організаційні принципи формування збройних сил при цьому використовуючи законодавчу базу імперії, Тимчасового уряду та Центральної Ради.

Визначено у висновку, що положення військового законодавства Української Держави квітня-грудня 1918 року як системи нормативних актів, ефективно здійснювали правове регулювання суспільних відносин у воєнній сфері; За цільовим призначенням їх доцільно поділяли на низку категорій юридичних актів, що закріплювали окремі функціонально-правові норми. У наступних наукових розвідках, характеризуючи особливості вітчизняного воєнного будівництва 1917–1920 років, пропонується провести порівняльно-правові дослідження інститутів військового права даного періоду для використання минулого реального досвіду в удосконаленні чинних військово-правових норм та правил сучасної України.

Ключові слова: законодавчі акти, воєнна реформа, збройні сили, Гетьманат, військове будівництво.

Summary

Vovk O. Y. **Military legislation of the Ukrainian State in 1918 (historical and legal analysis).** – Article.

The article presents the author's understanding of the totality of acts of military legislation of the Ukrainian State, determines their general division by categories and types of legal regulation of socio-political relations in the military sphere. The work was carried out using worldview, general scientific, special and specific scientific methods of cognition – of which the historical and legal method is preferred, which characterizes the significance of the norms of domestic military law of 1917–1920.

It is established that the subjects of rule-making of the Hetmanate in general and in the military sphere in particular included: the Hetman of the Ukrainian State, the Council of Ministers, relevant ministries, including the Ministry of Military Affairs.

It is indicated that the legal acts of military legislation adopted by certain subjects of rule-making of the Hetmanate had different names, namely: law, charter, handwritten letter, order, government notification, mandatory resolution, temporary resolution, statute, regulation, charter, etc.

It has been studied that in relation to the military sphere, during the entire period of the Ukrainian State (April 29 – December 14, 1918), the Hetmanate authorities adopted about forty different military laws and bylaws with different functional purposes.

It has been analyzed that the acts of military legislation of the Ukrainian State: constituted: the legal basis for protecting the state and military security of the Hetmanate, its sovereignty and constitutional order; established the legal principles of military duty and military service; established the features of the legal responsibility of military personnel; ensured military construction and strategic planning of the defense capability of the Motherland.

It is noted that the modern military legislation of the Hetmanate confirmed the already existing army structure, organizational principles of the formation of the armed forces, while using the legislative framework of the empire, the Provisional Government and the Central Rada.

It is determined in the conclusion that the provisions of the military legislation of the Ukrainian State of April-December 1918 as a system of regulatory acts effectively carried out the legal regulation of social relations in the military sphere; According to their intended purpose, they were expediently divided into a number of categories of legal acts that enshrined separate functional and legal norms. In the following scientific investigations, characterizing the features of the domestic military construction of 1917–1920, it is proposed to conduct comparative legal studies of the institutions of military law of this period in order to use past real experience in improving the current military legal norms and rules of modern Ukraine.

Key words: legislative acts, military reform, armed forces, Hetmanate, military construction.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 347.965.42
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.2

І. М. Лукашевич
orcid.org/0000-0002-6969-4333
аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК»

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ БІЗНЕС-МЕДІАЦІЇ

Вступ. Способи врегулювання правових спорів є предметом досліджень науковців не одне століття. Обсяги наукового осмислення цієї сфери настільки зросли, що виникли підстави для формування окремої міждисциплінарної науки – юридичної конфліктології, що об'єднала в собі зусилля психологів, соціологів, істориків, політологів, юристів задля вирішення найбільш проблемних теоретичних та практичних питань, пов'язаних із юридичними конфліктами: які причини виникнення правових спорів, стадії розвитку юридичного конфлікту, які із способів вирішення правових спорів є найбільш ефективними та інші.

Загальноприйнятою науковою позицією є твердження про необхідність ефективного, оптимального механізму регулювання застосування тих чи інших способів вирішення юридичних конфліктів, де поєднані приватні інтереси кожної із сторін спору та публічний інтерес забезпечення громадського порядку, безпеки, превенції правопорушень, стабільності усіх сфер суспільно-державного життя. У зв'язку із цим міжнародна спільнота вже не одне десятиріччя активно працює над створення єдиних стандартів застосування як юрисдикційних (судових та адміністративних), так і неюрисдикційних способів регулювання правових конфліктів. Високий ступінь актуальності тематики цієї наукової роботи обумовлений насамперед:

1) зростанням конфліктогенності у вітчизняному суспільстві, що посилюється також воєнною агресією рф проти України та режимом воєнного стану;

2) інтенсифікацією розвитку вітчизняного суспільства, що зумовлює появою нових видів правових спорів на фоні трансформації старих та виникнення нових сфері суспільних відносин;

3) глобалізаційними процесами в економіці, культурі, політиці, які надають правовим конфліктам транскордонний характер;

4) відсутністю суворої територіальної прив'язки процедури медіації до конкретної національної юрисдикції, що дозволяє застосовувати медіацію з урахування зарубіжного досвіду, визначати її порядок на договірному рівні, в тому числі і у відносинах з іноземним елементом;

5) євроінтеграційними процесами в Україні та зобов'язаннями нашої держави імплементувати передові європейські стандарти застосування альтернативних способів врегулювання спорів;

6) зростанням популярності альтернативних способів регулювання спорів в багатьох країнах світу, у зв'язку із чим виникає об'єктивна потреба у розробці та затвердженні міжнародних стандартів медіації, котрі мають бути враховані усіма країнами, де використовується відповідна процедура..

Стан наукової розробки теми наукової роботи. В юридичній науці окремі аспекти механізму міжнародно-правового забезпечення бізнес-медіації були досліджені такими вітчизняними вченими як А. Біцай, Г. Єрьоменко, З. Красіловська, Н. Мазаракі, М. Поліщук, Т. Подковенко, Т. Фоміна та ін. Сьогодні в юридичній науці сформовано значний науковий масив праць, які стосуються тих чи інших аспектів правового забезпечення медіації. Проте нині суттєво актуалізується необхідність поглибленого дослідження міжнародного рівня правового забезпечення бізнес-медіації як основи подальшого удосконалення вітчизняного законодавства у відповідній сфері.

Тому *метою* цієї наукової роботи буде удосконалення доктринального розуміння механізму міжнародно-правового забезпечення бізнес-медіації, а також виокремлення та аналіз міжнародно-правових стандартів в структурі міжнародно-правового регулювання бізнес-медіації.

Основна частина. Сьогодні Україна переживає досить складний і не менш важливий етап розвитку державно-правових інституцій, який в юридичній науці позначають «трансформаційним (перехідним) етапом». Дійсно, наразі Україна активно намагається здійснити значний «еволюційний стрибок» (перехід) від старої радянської до західноєвропейської демократичної державно-правової моделі. Згідно із статтею першою Конституції Україна є соціальною, правовою державою [1]. На практиці ж українське суспільство та держава тільки знаходяться на шляху до досягнення однієї із своїх основних цілей – Україна тільки прямує до остаточної розбудови держави як соціальної та правової.

© І. М. Лукашевич, 2025

Невід'ємними властивостями (критеріями) держави як правової є, насамперед:

1) високий рівень правої культури громадянського суспільства та принцип взаємної відповідальності держави і громадянина. У правовій державі громадянське суспільство не перекладає весь тягар відповідальності за охорону та захист прав, свобод, інтересів людини на державні інституції та юрисдикційні органи, оскільки громадяни мають високий рівень ініціативності до забезпечення правопорядку та усвідомлення необхідності домовлятись і вирішувати конфлікти мирним шляхом на взаємовигідних умовах;

2) реалізованість принципу верховенства права в усіх сферах суспільно-державного життя, невід'ємним елементом якого є примат міжнародного права над національним. Конституція України у змісті ст. 9 визначає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, є частиною національного законодавства [1], вказане підтверджує і Закон України «Про правотворчу діяльність», зокрема у ч. 3 ст. 9 та п. 2 ч. 2 ст. 19 Закону [2].

Вказане доводить важливість вивчення міжнародно-правового забезпечення медіації в бізнес-середовищі, що становить ключову складову всього її правового забезпечення, яка крім того, визначатиме перспективи удосконалення правового забезпечення з огляду на процеси імплементації та гармонізації, які відбуваються у вітчизняній правовій системі.

Медіація є відносно новим інститутом вітчизняного права, що виник пізніше його появи в передових європейських країнах, що належать до романо-германського типу правової системи, та державах англосаксонської правової сім'ї. У зв'язку із цим особлива увага українських правознавців прикута не лише до загальних теоретичних проблем медіації та її практичної реалізації в національній площині, але і до зарубіжного досвіду, усталених міжнародних стандартів застосування цієї процедури альтернативного регулювання спорів, в тому числі комерційних. Так, порівняльно-правовий аналіз моделей медіації у світі та їх перспективи впровадження на вітчизняному рівні був проведений такими вітчизняними науковцями як А. Біцай [3], К. Токарєва [4], М. Поліщук [5], Т. Подковенко [6; 7], Т. Фоміна [8] та ін. Разом із тим, у вітчизняній доктрині на сьогодні відсутнє комплексне теоретичне дослідження механізму міжнародно-правового регулювання бізнес-медіації як особливого правового феномену із аналізом його ключових складових елементів та надання узагальненої характеристики його джерелам різного рівня та юридичної сили.

Будь-який правовий вплив здійснюється з метою організації, упорядкування суспільних відносин таким чином, щоб була забезпечена належна охорона суспільних, в тому числі правових цінностей, та створені умови для ефективної взаємодії суб'єктів права. Так само і правовий вплив на медіацію здійснюється державою чи іншим уповноваженим суб'єктом для забезпечення ефективного захисту прав, свобод, законних інтересів осіб, стимулювання бажаної, корисної поведінки учасників процедури медіації та забезпечення її результативності. Разом із тим, метою міжнародно-правового впливу на суспільні відносини є не лише упорядкування відносин, оскільки цю функцію в цілому може здійснювати і національний механізм правового регулювання. Міжнародно-правовий вплив, у свою чергу, має подвійне функціональне призначення, оскільки окрім здійснення безпосереднього упорядкування відносин та моделювання поведінки суб'єкта за відсутності належного національного правового регулювання, він покликаний уніфікувати національні підходи до юридичного вирішення тих чи інших проблем, гармонізацію національних правопорядків та встановлення мінімальних стандартів урегулювання певної сфери відносин. Разом із тим, на наше переконання, не будь-який прояв міжнародно-правового впливу можна позначити механізмом правового регулювання, оскілки останній є найвищий за своїм ступенем системності, організованості та дієвості проявом міжнародно-правового впливу, що може окрім цього реалізовуватись через правову культуру, свідомість тощо.

Загалом, під механізмом міжнародно-правового регулювання бізнес-медіації можна розуміти систему правових засобів (способів, форм), наявних в міжнародному праві, як забезпечених, так і не забезпечених владним примусом, що використовуються для забезпечення мінімальних стандартів та вимог до проведення медіації в усьому світі, визначення загальних та керівних засад медіації, гармонізації національного законодавства різних держав про медіацію, первинного регулювання відносин у медіації за наявності внутрішньодержавних нормативних прогалин. Такий механізм являє собою систему взаємопов'язаних елементів, без наявності хоча б одного з яких вже неможна говорити про наявність такого механізму. До таких елементів можливо віднести наступні:

1) міжнародно-правові норми, які регламентують бізнес-медіацію, що формально виражені у цілій низці міжнародно-правових актів;

2) юридичні факти, які є підставою для застосування відповідних міжнародно-правових норм (ратифікація чи інша форма визнання юридичної сили міжнародного акту щодо медіації, виникнення правового спору у бізнес-середовищі,

укладення договору про медіацію та залучення медіатора на національному рівні тощо);

3) правовідносини у бізнес-середовищі, що є формою реалізації міжнародно-правових норм про бізнес-медіацію та практичним втіленням суб'єктивних прав, обов'язків та взаємодії учасників процедури медіацію, а також відносини, пов'язані із визнанням дії міжнародно-правових актів про бізнес-медіацію, їх ратифікація, імплементація в національне законодавство.

4) акти реалізації права, в тому числі застосування права, серед яких важливе значення мають угоди про медіацію, договори, укладені за результатами медіації, та рішення міжнародних судових установ, при чому останні мають подвійну природу, оскільки також є джерелами міжнародно-правового регулювання бізнес-медіації.

Висновки. Важливим елементом в структурі механізму міжнародно-правового регулювання бізнес-медіації є міжнародно-правові стандарти, що формально виражаються в окремих міжнародно-правових нормах, присвячених медіації. Міжнародно-правові стандарти з'явились на тлі тривалої співпраці держав, міжнародних міжурядових організації та наднаціональних професійних асоціацій юристів, медіаторів, суддів щодо узгодження ключових вимог до статусу особи-медіатора, принципів процедури медіації, визнання та виконання угод за результатами медіації та інших фундаментальних питань щодо цього альтернативного способу врегулювання спорів. Під міжнародно-правовими стандартами медіації необхідно розуміти формально виражені в міжнародно-правових актах та інших джерелах міжнародного права (зокрема, прецедентах міжнародних судових установ тощо) загальні, уніфіковані та керівні засади й норми, що визначають мінімально необхідні вимоги до медіатора, сферу застосування медіації, її основні риси та механізми забезпечення обов'язковості угод, укладених за її результатами.

Міжнародно-правовими стандартами бізнес-медіації можна визнати наступні усталені положення:

1) проведення медіації за посередництвом незалежного і неупередженого медіатора, який не має право нав'язувати конкретне вирішення спору, що передбачає однакове ставлення медіатора до сторін спору, відсутність в нього конфлікту інтересів та попередження обставин, що здатні вплинути на його незалежність (фінансова чи інша, пряма чи опосередкована заінтересованість у результаті медіації особисті або комерційні відносини зі стороною (сторонами) спору тощо). Забезпечення принципу незалежності та неупередженості медіатора на практиці визначається особливою роллю медіатора, який не може нав'язувати конкретне вирішення спору сторонам, водночас має керувати процесом, слідкувати за дотриманням правил медіації кожним із часників цього процесу. Вічною дилемою є пошук золотої середини між розумним та допустим керуванням процесу медіації та здійснення неприпустимого впливу на сторін спору;

2) добровільність медіації, що одночасно не виключає право держав запроваджувати обов'язкове проведення медіації для окремих категорій спору, Добровільність медіації включає в себе визначення умов медіації, а також добровільність укладення за її результатами угоди. До внесення змін до Конституції України в 2016 році запровадження будь-якого альтернативного регулювання спору як обов'язкової досудової стадії вважалось би антиконституційним положенням. Водночас наразі закріплення імперативної норми про обов'язкову медіації в цілому відповідало б Конституції України з огляду на ч. 3 ст. 124 Основного закону, відповідно до якої законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору [1]. Для бізнес-медіації забезпечення принципу добровільності медіації ускладнюється тим, що переважна більшість учасників відповідних бізнесових правових відносин є юридичними особами, які, з одного боку, є самостійними суб'єктами права, а з іншого боку, воля такого суб'єкта виражається опосередковано через його органи, які представляє сукупність фізичних осіб (як правило, двох та більше). Саме тому, у межах добровільності медіації як міжнародно-правового стандарту для бізнес-медіації має бути стандарт підтвердження повноважень представника суб'єкта бізнес-відносин на участь в медіації;

3) конфіденційність процедури медіації та її результатів, а також всієї інформації, що стала відома під час цього альтернативного способу врегулювання спору, винятки щодо якої повинні бути чітко окреслені положеннями законодавства. Для бізнес-медіації принцип конфіденційності має особливе значення з огляду на необхідність забезпечення інформаційної безпеки компанії та збереження репутації і зв'язків зі своїми контрагентами;

4) професійність медіатора та дотриманість ним етичних норм поведінки, що вимагає спеціальної підготовки та навчання медіаторів, а від держави – розроблення і законодавче затвердження процедури та практики медіації. Для бізнес-медіації принцип професійності є комплексним, оскільки змушує нейтрального посередника мати знання не лише у праві та конфліктології, але і у економіці та особливостях господарювання в тій чи іншій сфері діяльності, задля запобігання укладенню явно несправедли-

вих з економічної точки зору угод та легітимації економічної кабали;

юридична сила та обов'язок виконання угоди, укладеної за результатами медіації, робить цей альтернативний спосіб врегулювання спорів більш привабливим. У практиці зарубіжних країн має три форми вираження: 1) надання медіаційній угоді юридичної сили цивільно-правового договору (Канада, Україна); 2) надання медіаційній угоді юридичної сили судового рішення після приведення її у виконання судовим органом (омологація медіаційного договору) (Словенія, Швейцарія); 3) надання медіаційній угоді статусу арбітражного рішення (Південна Корея, Велика Британія).

Література

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1996. № 30. с. 141. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text

3. Біцай А.В. Моделі медіації у світі та перспективи для України *Право і суспільство : наук. журн.* 2013. № 6. С. 85–89. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pis_2013_6_21.pdf.

4. Токарєва К.С. Моделі медіації та перспективи їх впровадження в Україні. *Наукові записки. Серія: Право.* 2019. № 6. Т. 2. С. 32–38. URL: https://cusu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/6_spec_II_2019/32_38.pdf

5. Поліщук М.Я. Моделі медіації: порівняльно-правовий аналіз досвіду зарубіжних країн. *Судова та слідча практика в Україні.* 2016. Вип. 2. С. 52–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jipu_2016_2_12

6. Подковенко Т. Моделі медіації та механізм її здійснення. *Актуальні проблеми правознавства.* 2020. Вип. 3. С. 12-20.URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/41471/1/%d0%9f%d0%be%d0%b4%d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%b5%d0%bd%d0%ba%d0%be.pdf

7. Подковенко Т. Медіація: міжнародно-правові стандарти. *Актуальні проблеми правознавства.* 2017. Вип. 4. С. 47–54.

8. Фоміна Т.Г. Міжнародні стандарти здійснення медіації у кримінальному провадженні та стан їх реалізації в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2021. № 2. С. 313–323. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2021.2.28

Анотація

Лукашевич І. М. **Міжнародно-правові стандарти бізнес-медіації.** – Стаття.

Тематика статті присвячена питанням міжнародно-правового забезпечення медіації при вирішенні спорів в бізнес-середовищі. Автором зазначено, що способи врегулювання правових спорів є предметом досліджень науковців не одне століття. Обсяги наукового осмислення цієї сфери настільки зросли, що виникли підстави для формування окремої міждисциплінарної науки – юридичної конфліктології, що об'єднала в собі зусилля психологів, соціологів, істориків, політологів, юристів задля вирішення найбільш проблемних теоретичних та практичних питань, пов'язаних із юридичними конфліктами: які причини виникнення правових спорів, стадії розвитку юридичного конфлікту, які із способів вирішення правових спорів є найбільш ефективними та інші.

Загальноприйнятою науковою позицією є твердження про необхідність ефективного, оптимального механізму регулювання застосування тих чи інших способів вирішення юридичних конфліктів, де поєднані приватні інтереси кожної із сторін спору та публічний інтерес забезпечення громадського порядку, безпеки, превенції правопорушень, стабільності усіх сфер суспільно-державного життя. У зв'язку із цим міжнародна спільнота вже не одне десятиріччя активно працює над створення єдиних стандартів застосування як юрисдикційних (судових та адміністративних), так і неюрисдикційних способів регулювання правових конфліктів.

В роботі удосконалено доктринальне розуміння механізму міжнародно-правового забезпечення бізнес-медіації, виокремлено та проаналізовано міжнародно-правові стандарти в структурі міжнародно-правового регулювання бізнес-медіації. Удосконалено доктринальне розуміння механізму міжнародно-правового регулювання бізнес-медіації, під яким слід розуміти систему правових засобів (способів, форм), наявних в міжнародному праві, як забезпечених, так і не забезпечених владним примусом, що використовуються для забезпечення мінімальних стандартів та вимог до проведення медіації в усьому світі, визначення загальних та керівних засад медіації, гармонізації національного законодавства різних держав про медіацію, первинного регулювання відносин у медіації за наявності внутрішньодержавних нормативних прогалин. Такий механізм являє собою систему взаємопов'язаних елементів, без наявності хоча б одного з яких вже неможна говорити про наявність такого механізму.

Автором виокремлено та охарактеризовано систему міжнародно-правових стандартів бізнес-медіації, до яких віднесено: 1) проведення медіації за посередництвом незалежного і неупередженого медіатора; 2) добровільність медіації; 3) конфіденційність процедури медіації та її результатів; 4) професійність медіатора та дотриманість ним етичних норм поведінки; 5) юридична сила та обов'язок виконання угоди, укладеної за результатами медіації та ін.

Ключові слова: медіація, примирення, конфлікт, компроміс, юридичний процес, бізнес-медіація, міжнародно-правові стандарти.

Summary

Lukashevych I. M. **International legal standards of business mediation.** – Article.

The topic of the article is devoted to the issues of international legal support for mediation in resolving disputes in the business environment. The author notes that the methods of settling legal disputes have been the subject of research by scientists for more than one century. The volume of scientific understanding of this area has grown so much that there were grounds for the formation of a separate interdisciplinary science – legal conflictology, which united the efforts of psychologists, sociologists, historians, political scientists, lawyers in order to solve the most problematic theoretical and practical issues related to legal conflicts: what are the causes of legal disputes, the stages of development of a legal conflict, which of the methods of resolving legal disputes are the most effective, and others.

The generally accepted scientific position is the assertion of the need for an effective, optimal mechanism for regulating the application of certain methods of resolving legal conflicts, where the private interests of each party to the dispute and the public interest in ensuring public order, security, prevention of offenses, and stability of all spheres of public and state life are combined. In this regard, the international community has been actively working for more than a decade to create uniform standards for the application of both jurisdictional (judicial and administrative) and non-jurisdictional methods of regulating legal conflicts. The work improves the doctrinal understanding of the mechanism of international legal support for business mediation, identifies and analyzes international legal standards in the structure of international legal regulation of business mediation. The doctrinal understanding of the mechanism of international legal regulation of business mediation has been improved, which should be understood as a system of legal means (methods, forms) available in international law, both secured and not secured by power coercion, which are used to ensure minimum standards and requirements for mediation throughout the world, determine general and guiding principles of mediation, harmonize national legislation of different states on mediation, and primary regulate relations in mediation in the presence of domestic regulatory gaps. Such a mechanism is a system of interconnected elements, without the presence of at least one of which it is no longer possible to speak of the presence of such a mechanism. The author has identified and characterized the system of international legal standards of business mediation, which include: 1) mediation through an independent and impartial mediator; 2) voluntariness of mediation; 3) confidentiality of the mediation procedure and its results; 4) professionalism of the mediator and his compliance with ethical norms of behavior; 5) legal force and obligation to fulfill the agreement concluded as a result of mediation, etc.

Key words: mediation, reconciliation, conflict, compromise, legal process, business mediation, international legal standards.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 34.037
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.3

Б. І. Олійник
orcid.org/0009-0005-0584-7889
аспірант кафедри права
Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЛОБІЮВАННЯ В УКРАЇНІ ЯК УМОВА ЕФЕКТИВНОСТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПРАВОТВОРЧОЇ ПОЛІТИКИ

Постановка проблеми. Вивчення питань, які стосуються шляхів посилення ефективності правотворчої політики в сучасних умовах розвитку законодавства України є особливо актуальним та важливим для подальшого розвитку як самої законодавчої бази України, так і для подолання наявних недоліків правового регулювання, вироблення єдиного концептуального бачення в частині функціонування всього механізму правотворчості.

Важливою складовою правотворчої політики є інститут лобіювання, що являє собою особливий інструментальний механізм впливу на підготовку, внесення на розгляд, обговорення, прийняття, скасування правотворчих актів. На нашу думку, лобіювання в сфері правотворчості – це закономірне явище, яке існує в будь-якій державі, де функціонує механізм правотворення. Його необхідно сприймати не як негативне явище, а як таке яке існує, функціональний потенціал якого потребує націляння на забезпечення якості правотворчості, ефективності реалізації правотворчої політики. Тому цілком правильною є позиція держав, які не борються з лобіюванням в сфері правотворчості, а навпаки – надають йому правового значення, регламентують порядок здійснення, протидіють зловживанням в сфері правотворчості. Такий шлях обрала і Україна, прийнявши у 2024 році Закон України «Про лобіювання» [1] (далі – Закон), який на сьогодні вже є чинним, але ще не введений в дію. Враховуючи те, що вказаний Закон лише започатковує правове забезпечення лобіювання в Україні, відзначаючи в цілому важливість лобіювання в механізмі забезпечення ефективності правотворчої політики, вважаємо за доцільне провести критичний аналіз положень Закону, результати якого можуть становити науковий потенціал для подальшого його удосконалення.

Стан опрацювання проблематики. У вітчизняних літературних юридичних джерелах питання лобіювання в сфері правотворчості досліджувались досить активно, проте переважно крізь призму інших аспектів правотворчості (процесу законотворчості, факторів правотворчості, шляхів удосконалення правового забезпечення правотворчості в Україні, юридичної техніки тощо). Серед вчених, які торкались питань лобіювання в своїх наукових дослідженнях можна назвати: С.В. Бобровник, Т.О. Дідича, Ж.О. Дзейко, В.М. Косовича, Б.В. Малишева, Д.Г. Манька, І.І. Оніщука, Н.М. Пархоменко, Т.І. Тарахонич, В.М. Тернавську, І.Д. Шутака та ін. Проте, в науковому плані важливим залишається осучаснення уявлень про лобіювання, особливо в частині його правового забезпечення в Україні, а також практики його функціонування та шляхів удосконалення.

Мета та завдання наукового дослідження. Відзначаючи високий ступінь актуальності наукового дослідження шляхів підвищення ефективності правотворчої політики, наголошуючи на її практико орієнтованому змісті та призначенні, вважаємо за доцільне в цій науковій праці: 1) провести аналіз положень Закону України «Про лобіювання» з точки зору забезпечення ефективності правотворчої політики; 2) обґрунтувати критичні застереження перспектив реалізації положень вказаного Закону як умови забезпечення ефективності правотворчої політики в Україні.

Основна частина. Лобіювання в правотворчості – це особливий соціальний феномен, який пов'язаний із впливом на механізм правотворчості, сприяючи або блокуючи прийняття або скасування тих або інших правотворчих актів. Лобіювання, як було зазначено вище, це об'єктивно існуючий феномен, оскільки в умовах здійснення правотворчості завжди будуть існувати суб'єкти, які будуть зацікавлені чи будуть заперечувати ті чи інші правотворчі ініціативи, висловлювати свою позицію активно чи приховано, а також впливати на процес правотворчості, керуючись відповідними інтересами. За своєю сутністю лобіювання в сфері правотворчості являє собою цілеспрямований, організований вплив фізичних чи юридичних осіб (їх об'єднань) на учасників правотворчої діяльності з метою формування, прийняття або зміни правотворчих актів, їх скасування, що відповідатиме інтересам таких суб'єктів.

В більшості сучасних країн Європи інститут лобіювання в правотворчості набуває правового

© Б. І. Олійник, 2025

характеру, що пов'язано з необхідністю надання йому організованого, офіційного та результативного характеру, протидії хаотичності та зловживанням в правотворчій сфері. Таке правове забезпечення націлене, насамперед, на те, щоб надати лобіюванню таких ознак як:

1) націленість лобіювання на досягнення конкретної мети, яка полягає в ухваленні, зміні або блокуванні правотворчої діяльності;

2) інституційність, змістом якої є здійснення лобістської діяльності через уповноважених осіб, професійних лобістів, асоціації, бізнес-спілок, громадські організації;

3) впливовість на всіх етапах правотворчого процесу – від розроблення концепції правотворчого акту до моменту його промульгації та ін.

Варто звернути увагу на те, що предметних досліджень питань лобіювання як умови підвищення ефективності правотворчої політики у вітчизняній юридичній літературі проведено не було, переважна більшість поглядів вчених на вказане питання представлено крізь призму вивчення інших, дотичних аспектів правотворчості та правотворчої політики. Так, В.М. Тернавська, розкриваючи власне розуміння правотворчості вже вкладає в нього такі характеристики як складність, інтелектуально-вольовий прояв діяльності уповноважених суб'єктів, спрямованість на упорядкування суспільних відносин шляхом послідовного, виваженого та професійного створення нових і удосконалення чинних нормативно-правових актів [2, с. 8]. Отже вже в цій ідеї вченої опосередковано закладено думку про те, що підвищення ефективності правотворчої політики безпосередньо корелюється з вдосконаленням упорядкування суспільних відносин, підвищення рівня організованості та професійності створення нових та удосконалення чинних нормативно-правових актів. Так само і ряд інших вчених звертають увагу на те, що сама правотворча політика потенційно націлена на її ефективну реалізацію та формування якісної системи законодавства звертаючи увагу на те, що правотворча політика визначає шлях до вдосконалення, оптимізації правотворчості [3, с. 11–12], є інструментом формування, здійснення й управління правотворчою діяльністю, зокрема шляхом розробки і прийняття концептуальних актів, закріплення пріоритетів й цілей правового регулювання у відповідній сфері тощо [4, с. 19–20]. Орієнтованість на ефективність правотворча політика демонструє і з точки зору її розуміння як певної концепції, за допомогою якої лобіюються відповідні положення щодо цілей та методів правового регулювання [5, с. 177–178]; змісту державного вплив на правотворчий процес, що забезпечує реалізацію правової політики, її спроможність закріпити стратегічні засади трансформації правового регулювання у відповідній сфері [6, с. 346]; спрямованість на вдосконалення системи правових засобів, формування ефективної системи актів [7, с. 74–75].

Проте важливе значення має аналіз насамперед положень Закону, що потенційно націлений на те, щоб ввести лобіювання в межі правового поля, тим самим протидіяти хаотичності правотворчості та посилити ефективність реалізації положень правотворчої політики. Окремо в контексті посилення ефективності правотворчої політики заслуговують на увагу положення ст. 4 Закону України «Про лобіювання», у якій законодавець встановлює основні принципи лобіювання, серед яких визначаються законність, прозорість, підзвітність, відповідальність, професійність та етичність [1]. Вказані принципи безпосередньо корелюються з підвищенням ефективності правотворчої політики, визначаючи засади лобістської діяльності щодо впливу на суб'єкта правотворчої діяльності чи суб'єкта права правотворчої ініціативи на етапі планування розроблення, розроблення та/або прийняття (видання) нормативно-правового акта, внесення змін до нього, втрати чинності (скасування) його тощо. Зупинимось на характеристиці вказаних принципів лобіювання більш детально, особливо в частині критичного аналізу їх правового забезпечення та подальшої практики реалізації:

1) принцип законності лобіювання є ключовим, оскільки лобіювання повинно здійснюватися виключно в межах правового поля, що виключає будь-які незаконні методи впливу на органи державної влади та органи місцевого самоврядування;

2) принцип прозорості вимагає відкритості інформації про здійснення лобіювання та забезпечення доступу до такої інформації, що є позитивним кроком у напрямку забезпечення публічного контролю;

3) принцип підзвітності та відповідальності передбачає необхідність подання суб'єктами лобіювання звітів та вжиття заходів для запобігання конфлікту інтересів;

4) принципи професійності та етичності спрямовані на забезпечення високих стандартів у лобіюванні та уникнення залежності між суб'єктом і об'єктом лобіювання.

Таким чином, встановлюються загальні засади регулювання лобізму в Україні, які мають сприяти посилення ефективності правотворчої політики через правосвідомість відповідних суб'єктів. Проте якщо розглядати питання більш конкретно, то важливо відзначити фактичні впровадження Закону, стаття 5 якого визначає створення реєстру прозорості. Створення Реєстру прозорості, який забезпечує збирання, накопи-

чення, облік, відображення та оброблення інформації про суб'єктів лобіювання, є важливим кроком у напрямку забезпечення відкритості цього процесу. На нашу думку, для підвищення ефективності правотворчої діяльності необхідно врахувати декілька моментів: по-перше, важливо забезпечити регулярне оновлення інформації в Реєстрі прозорості та чітко регламентувати терміни, протягом яких суб'єкти лобіювання повинні подавати звіти, щоб уникнути надання застарілої інформації; по-друге, слід розширити можливості взаємодії Реєстру прозорості з іншими державними реєстрами, що сприятиме більш ефективному обміну даними та зменшенню ризиків дублювання інформації або її втрати; по-третє, необхідно забезпечити доступність даних у форматах, що підтримують автоматизоване оброблення інформації, а також розглянути можливість створення аналітичних інструментів для аналізу великих обсягів даних, які містяться в Реєстрі прозорості; по-четверте, для посилення захисту персональних даних і запобігання можливим зловживанням необхідно чітко визначити механізми контролю за доступом до конфіденційної інформації та передбачити додаткові заходи захисту, що забезпечать високий рівень інформаційної безпеки; по-п'яте, слід розглянути можливість підвищення відповідальності суб'єктів лобіювання за надання неправдивої або неповної інформації до Реєстру прозорості, що може включати як адміністративні, так і фінансові санкції. Це сприятиме підвищенню рівня довіри до інформації, що міститься у Реєстрі, і, відповідно, покращенню якості правотворчої діяльності.

Висновки. В цілому, ефективність правотворчої діяльності може бути значно посилена за рахунок впровадження чітких регламентів щодо оновлення даних, забезпечення інтеграції з іншими інформаційними системами, розширення можливостей автоматизованої обробки інформації, посилення захисту персональних даних, а також підвищення відповідальності за надання неправдивої інформації. Для підвищення ефективності правотворчої політики вважаємо за доцільне розширити повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції у сфері проведення перевірок, забезпечити більш жорсткий контроль за відповідністю діяльності суб'єктів лобіювання вимогам закону, а також удосконалити механізми реагування на виявлені порушення. Важливо запровадити чіткі процедури взаємодії з іншими державними органами та автоматизувати процес обробки інформації, що надходить із різних джерел, включаючи медіа та інші відкриті джерела. Крім того, слід передбачити більш оперативне інформування суб'єктів лобіювання про виявлені порушення та забезпечити можливість своєчасного їх усунення з метою уникнення адміністративних санкцій.

Література

1. Закон України «Про лобіювання» від 23.02.2024 № 3606-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3606-20#Text

2. Тернавська В.М. Правотворча політика України : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 120 с.

3. Ничка Ю. Європейська міжнародна правотворчість: загальнотеоретична характеристика *Вісник Львівського ун-ту. Серія Право*. 2010. Вип. 50. С. 10–14.

4. Ющик О.І. Правова політика як фактор удосконалення законодавчого процесу. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2005. № 5. С. 18–25.

5. Кукуруз О.В. Роль публічної політики в процесі правотворення: сучасне розуміння. *Альманах права. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід.* 2024. Вип. 15. С. 176–182.

6. Макеєва О.М. Принцип верховенства права в нормотворчій діяльності органів державної влади. *Альманах права. Правові засади нормотворчої діяльності: національний і зарубіжний досвід.* 2024. Вип. 15. С. 345–350.

7. Пархоменко Н.М. Ключові підходи до формування законодавства в аспекті його ефективності. *Право України.* 2025. № 4. С. 69–81. URL : file:///C:/Users/%D0%A2%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%81/Downloads/prukr_2025_4_7.pdf

Анотація

Олійник Б. І. **Правове забезпечення лобіювання в Україні як умова ефективності вітчизняної правотворчої політики.** – Стаття.

У змісті наукової роботи розкрито проблематику розуміння та практики здійснення лобіювання в сфері правотворчості як умови ефективності правотворчої політики. Відзначено, що важливою складовою правотворчої політики є інститут лобіювання, що являє собою особливий інструментальний механізм впливу на підготовку, внесення на розгляд, обговорення, прийняття, скасування правотворчих актів. На нашу думку, лобіювання в сфері правотворчості – це закономірне явище, яке існує в будь-якій державі, де функціонує механізм правотворення. Його необхідно сприймати не як негативне явище, а як таке яке існує, функціональний потенціал якого потребує націляння на забезпечення якості правотворчості, ефективності реалізації правотворчої політики. Тому цілком правильною є позиція держав, які не борються з лобіюванням в сфері правотворчості, а навпаки – надають йому правового значення, регламентують порядок здійснення, протидіють зловживанням в сфері правотворчості. Такий шлях обрала і Україна, прийнявши у 2024 році Закон України «Про лобіювання», який на сьогодні вже є чинним, але ще не введений в дію. Враховуючи те, що вказаний Закон лише започатковує правове забезпечення лобіювання в Україні, відзначаючи в цілому важливість лобіювання в механізмі забезпечення ефективності правотворчої політики, вважаємо за доцільне провести критичний аналіз положень Закону, результати якого можуть становити науковий потенціал для подальшого його удосконалення.

Відзначено, що в більшості сучасних країн Європи інститут лобіювання в правотворчості набуває правового характеру, що пов'язано з необхідністю надання

йому організованого, офіційного та результативного характеру, протидії хаотичності та зловживанням в правотворчій сфері. Таке правове забезпечення націлене, насамперед, на те, щоб надати лобіюванню таких ознак як: 1) націленість лобіювання на досягнення конкретної мети, яка полягає в ухваленні, зміні або блокуванні правотворчої діяльності; 2) інституційність, змістом якої є здійснення лобістської діяльності через уповноважених осіб, професійних лобістів, асоціації, бізнес-спілок, громадські організації; 3) впливовість на всіх етапах правотворчого процесу – від розроблення концепції правотворчого акту до моменту його промульгації; 4) зумовленість лобіювання матеріальними та/або нематеріальними інтересами, що походять від суб'єктів права чи їх об'єднань; 5) законність, що забезпечує здійснення лобістської діяльності в межах правового поля, яке забезпечує його офіційність, прозорість та публічність.

Акцентовано увагу на питанні посилення ефективності правотворчої політики за рахунок впровадження чітких регламентів щодо оновлення даних, забезпечення інтеграції з іншими інформаційними системами, розширення можливостей автоматизованої обробки інформації, посилення захисту персональних даних, а також підвищення відповідальності за надання неправдивої інформації. Для підвищення ефективності правотворчої політики вважаємо за доцільне розширити повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції у сфері проведення перевірок, забезпечити більш жорсткий контроль за відповідністю діяльності суб'єктів лобіювання вимогам закону, а також удосконалити механізми реагування на виявлені порушення.

Ключові слова: лобізм, лобіювання, правове регулювання, правотворчість, правоутворення, правотворча політика, законотворчість, моніторинг законодавства, ефективність правотворчої політики.

Summary

Oliynik B. I. **Legal security of lobbying in Ukraine as a condition for the effectiveness of domestic legislative policy.** – Article.

The content of the scientific work reveals the issues of understanding and practice of lobbying in the field of lawmaking as a condition for the effectiveness of lawmaking policy. It is noted that an important component of lawmaking policy is the institution of lobbying, which is a special instrumental mechanism for influencing the preparation, submission for consideration, discussion, adoption, and cancellation of lawmaking acts. In our opinion, lobbying in the field of lawmaking is a natural phenomenon that exists in any state where the lawmaking mechanism functions.

It should be perceived not as a negative phenomenon, but as one that exists, the functional potential of which requires aiming at ensuring the quality of lawmaking and the effectiveness of the implementation of lawmaking policy. Therefore, the position of states that do not fight lobbying in the field of lawmaking, but on the contrary, give it legal significance, regulate the procedure for implementation, and counteract abuses in the field of lawmaking is quite correct. Ukraine has also chosen this path, having adopted in 2024 the Law of Ukraine "On Lobbying", which is already in force today, but has not yet been put into effect. Given that the specified Law only initiates the legal support for lobbying in Ukraine, noting in general the importance of lobbying in the mechanism for ensuring the effectiveness of law-making policy, we consider it appropriate to conduct a critical analysis of the provisions of the Law, the results of which may constitute a scientific potential for its further improvement. It is noted that in most modern European countries the institution of lobbying in law-making acquires a legal character, which is associated with the need to give it an organized, official and effective character, to counteract chaos and abuse in the law-making sphere.

Such legal support is aimed, first of all, at giving lobbying such features as: 1) the focus of lobbying on achieving a specific goal, which is to adopt, change or block law-making activity; 2) institutionality, the content of which is the implementation of lobbying activities through authorized persons, professional lobbyists, associations, business unions, public organizations; 3) influence at all stages of the law-making process - from the development of the concept of a legislative act to the moment of its promulgation; 4) the conditionality of lobbying by material and/or non-material interests originating from legal entities or their associations; 5) legality, which ensures the implementation of lobbying activities within the legal field, which ensures its officiality, transparency and publicity.

Attention is focused on the issue of enhancing the effectiveness of law-making policy by introducing clear regulations on data updating, ensuring integration with other information systems, expanding the capabilities of automated information processing, strengthening the protection of personal data, as well as increasing responsibility for providing false information. To increase the effectiveness of legislative policy, we consider it appropriate to expand the powers of the National Agency for the Prevention of Corruption in the field of conducting inspections, to ensure stricter control over the compliance of lobbying entities with the requirements of the law, and to improve mechanisms for responding to identified violations.

Key words: lobbying, lobbying activities, law-making, law-making policy, legislative activity, effectiveness of law-making policy, lawformation, legislation monitoring.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.573
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.4

О. М. Діденко
orcid.org/0009-0009-3186-1501
доктор філософії в галузі права
Голова
Центральної виборчої комісії

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ГОЛОСУВАННЯ ЗА КОРДОНОМ: ДОСВІД РУМУНІЇ І МОЛДОВИ

У наш час у зв'язку із триваючою збройною агресією російської федерації проти нашої держави мільйони громадян України, серед яких чимало володіють правом обирати, виїхали і перебувають за кордоном (переважно в країнах Європи). Так, за даними Організації Об'єднаних Націй станом на 1 липня 2025 року у світі перебувало 5,643 млн біженців із України, з яких 5,083 млн знаходилися у країнах Європи (найбільше у ФРН 1,222 млн, Польщі – близько 994 тис., Чехії – 374,3 тис), та ще 0,561 млн – проживало поза межами європейського контенту [1]. Є сподівання, що чимало громадян, які залишили Україну через бойові дії, з установленням стійкого миру повернуться. Однак все ж таки значна їх частина може залишитися за кордоном.

З огляду на наведене, суттєвим викликом для організації і проведення повоєнних виборів, які мають відбутися з дотриманням демократичних виборчих стандартів, стане проблема забезпечення можливості реалізувати виборчі права для мільйонів громадян України, які перебуватимуть за кордоном [2].

Тому для цілей розробки організаційних і правових засобів забезпечення реалізації виборчих прав для багатьох громадян України, які перебуватимуть під час проведення повоєнних виборів поза межами нашої держави, корисним може бути вивчення (в аспекті можливого врахування) досвіду організації голосування за кордоном у сусідніх з Україною державах, в яких теж є значна кількість мігрантів. Доречним у зв'язку із зазначеним, на наш погляд, може бути звернення до вивчення румунського та молдовського досвіду організації і проведення голосування за кордоном для громадян цих країн.

Можна відмітити те, що румунська діаспора є п'ятою за чисельністю у світі: 3,6 млн румунів проживають за кордоном і близько 19,5 млн – у Румунії. Переважна більшість румунських мігрантів перебуває в Італії, ФРН, Іспанії, Великій Британії, Сполучених Штатах, Угорщині, Франції та Канаді [3].

Громадяни Республіки Молдова, зіткнувшись після розпаду СРСР з економічною нестабільністю і зростанням безробіття, теж почали масово виїздити за кордон у пошуках заробітків. За даними Служби інформації та безпеки Молдови понад 1 млн громадян країни (приблизно 24% від усього населення в 3,6 млн) проживають за кордоном. Основними країнами міграції молдовських громадян є Італія, Румунія, Франція, Португалія, Іспанія, Греція, Туреччина, Ізраїль. Молдову вважають однією з найбільших у світі країн з часткою трудових мігрантів за кордоном, а також грошових переказів від них у структурі ВВП (в середньому 15–25 відсотків) [4].

З огляду на обсяг коштів, які надходять від діаспори до цих країн у вигляді переказів родинам, органи влади Румунії та Молдови всіляко піклуються про забезпечення можливості брати участь у загальнонаціональних виборах для виборців, які перебувають за кордоном.

Так, під час організації проведення парламентських виборів у Молдові 28 вересня 2025 року за кордоном було відкрито 301 виборчу дільницю для забезпечення права голосу діаспори. Країнами з найбільшою кількістю закордонних виборчих дільниць стали Італія (75), ФРН (36), Франція (26), Велика Британія (24), Румунія (23), США (22), Іспанія (15) та Ірландія (12). В рф було відкрито дві виборчі дільниці. Вперше на цих виборах в десяти країнах була можливість проголосувати поштою, для чого було відкрито чотири закордонні виборчі дільниці. 2055 осіб проголосували за допомогою пошти. Для голосування виборців за кордоном було видано 864 300 бюлетеня. Для виборців у Молдові було видано 2 772 255 бюлетенів, для виборців з Придністров'я – 23 500 [5].

У Румунії на підставі пропозицій Міністерства закордонних справ (далі – МЗС) для проведення виборів Президента цієї країни у травні 2025 року створювалися 965 закордонних вибор-

© О. М. Діденко, 2025

чих дільниць (на 15 більше, ніж у 2024 році). Громадяни Румунії мали змогу проголосувати на будь-якій закордонній виборчій дільниці, незалежно від місцезнаходження [6]. У другому турі виборів Президента Румунії, який відбувся 18 травня 2025 року, проголосувало загалом близько 11,6 мільйона румунських виборців, з яких понад 1,6 млн – за кордоном (13,8% від усієї кількості) [7].

У статті 23 Закону Румунії від 20 липня 2015 року про вибори до Сенату та Палати депутатів, а також про організацію та функціонування Постійного виборчого органу (далі – Закон Румунії № 208) закріплено, що закордонні виборчі дільниці створюються: 1) в приміщеннях посольств/консульств/культурних центрів; 2) в інших приміщеннях, за згодою місцевої влади відповідної країни; 3) в інших населених пунктах, в яких відсутні посольства/консульства/культурні центри Румунії, за згодою органів влади іншої країни, якщо під час активної реєстрації у таких населених пунктах заявили про намір реалізувати право голосу щонайменше 100 румунських виборців [8].

З метою вирішення питань створення закордонних виборчих дільниць у Румунії проводиться активна реєстрація виборців, які перебувають за межами країни. Так, у частині другій статті 42 Закону Румунії № 208 передбачено, що починаючи з 1 квітня року, в якому відбуваються вибори, і до спливу 15 днів з дати початку виборчого процесу, виборець, який бажає проголосувати за кордоном, може зареєструватися у Виборчому реєстрі як виборець за кордоном шляхом заповнення відповідної онлайн-форми на вебсайті Постійного виборчого органу.

Під кожні вибори, навіть якщо вони відбуваються в один рік, проводиться окрема активна реєстрація румунських виборців. Якщо кількість виборців за кордоном згідно з даними активної реєстрації у певній місцевості перевищує 100 осіб, Постійний виборчий орган зв'язується з МЗС Румунії та вирішується питання можливості створення виборчої дільниці у певному населеному пункті у відповідній країні.

Отже румунські виборці, які перебувають поза межами країни, можуть реалізувати право голосу на закордонних виборчих дільницях, які відкриваються в посольствах/консульствах/культурних центрах цієї країни та інших приміщеннях, які використовуються за згодою місцевих органів влади відповідних країн, або за допомогою поштового голосування. При вирішенні питань створення закордонних виборчих дільниць використовуються відомості активної реєстрації виборців, які перебувають за кордоном. Вони мають пройти активну реєстрацію у рік виборів, починаючи з 1 квітня відповідного року, заповнивши онлайн форму на вебсайті Постійного виборчого органу Румунії.

Для громадян Республіки Молдови, які перебувають за кордоном, законодавчі гарантії реалізації права голосу на парламентських, президентських виборах і республіканських референдумах були визначені 18 червня 2010 року, коли Виборчий кодекс (далі – ВК) цієї країни було доповнено спеціальною статтею 39 «Особливості утворення та діяльності виборчих дільниць за кордоном та виборчих бюро дільниць за кордоном» [9, с. 8–10].

У чинній редакції частини четвертої статті 39 ВК Молдови установлено, що окрім виборчих дільниць при дипломатичних представництвах та консульських установах Республіки, за згодою компетентних органів відповідних країн можуть організовуватися виборчі дільниці в одному або кількох населених пунктах, в яких згідно з даними Міністерства закордонних справ та європейської інтеграції, тимчасово або постійно проживає щонайменше 500 громадян Молдови, які володіють правом голосу.

Підставою для створення закордонних виборчих дільниць, як закріплено в частині п'ятій статті 39 ВК Молдови, є динаміка явки виборців на виборчі дільниці за кордоном протягом останніх трьох виборів, додатково дані попередньої реєстрації громадян Республіки за кордоном та інформація, яка надається Міністерством закордонних справ та європейської інтеграції щодо кількості і місць перебування виборців за кордоном. Ця інформація збирається на основі консульських записів або інших відповідних відомостей. Положення про створення виборчих дільниць за кордоном та Положення про попередню реєстрацію затверджує Центральна виборча комісія (далі – ЦВК) Молдови [10].

Метою попередньої реєстрації молдовських виборців є встановлення орієнтовної їх кількості за кордоном та у Придністров'ї для урахування отриманих даних при вирішенні питань створення відповідних виборчих дільниць, а також визначення орієнтовної кількості бюлетенів, що повинні бути виготовлені та направлені для організації голосування за кордоном та на виборчих дільницях, які утворюються поруч з лінією розмежування на підконтрольній Молдові території (для реалізації права голосу близько 200 тис. молдовських громадян, які проживають у Придністров'ї).

Якщо громадянин Молдови, який перебуває за кордоном, не пройшов попередньої реєстрації, то це не є перешкодою для реалізації ним права голосу. Кожен громадянин Республіки, який має право голосу, вправі здійснити волевиявлення на будь-якій закордонній виборчій дільниці або в населеному пункті на території

країни, в якому зареєстровано його місце проживання. Для виборців за кордоном, як і в Румунії, допускається голосування поштою, але для цього необхідно обов'язково пройти попередню реєстрацію [11].

З метою забезпечення організації і проведення голосування за кордоном приблизно за рік до виборів ЦВК та Міністерство закордонних справ і з питань європейської інтеграції Молдови створюють робочу групу і розпочинають відповідну підготовку. Основна робота розпочинається за шістдесят днів до дня виборів. У цей час узагальнюється зібрана інформація про громадян Молдови, які перебуватимуть на день проведення виборів за кордоном, а також щодо країн (регіонів, міст) їх перебування. За результатами узагальнення даних про громадян Молдови, які перебуватимуть на день проведення виборів за кордоном, дипломатичні установи Молдови надають ЦВК пропозиції щодо кількості закордонних виборчих дільниць, які необхідно створити, і щодо місць їх розташування.

Після погодження з ЦВК Міністерство закордонних справ та з питань європейської інтеграції Молдови надсилає запити до міністерств закордонних справ країн перебування громадян Республіки для отримання дозволів на створення закордонних виборчих дільниць поза приміщеннями дипломатичних представництв та консульських установ Молдови. Зазвичай міжурядових угод із питання відкриття додаткових закордонних виборчих дільниць не укладається. Все обмежується направленням звернення (вербальної ноти) Міністерства закордонних справ і з питань європейської інтеграції Молдови до міністерства закордонних справ країни, в якій перебувають громадяни Молдови, які при попередній реєстрації виявили бажання реалізувати право голосу у відповідній країні.

У подальшому міністерства закордонних справ країн, які отримали запит від Міністерства закордонних справ та з питань європейської інтеграції Молдови, надають згоду і направляють звернення для отримання погоджень до муніципалітетів відповідних міст (територій). За інформацією ЦВК Молдови доволі часто виникають проблеми саме з органами місцевої влади країн перебування молдовських виборців, адже вони можуть затягувати з наданням відповідей на звернення дипломатичних установ. Труднощі з отриманням дозволу на утворення закордонних виборчих дільниць поза межами дипломатичних установ виникали в таких країнах як Канада, Чехія, ФРН.

У Румунії у цілях покращення стану забезпечення реалізації права обирати для громадян, які перебувають за кордоном, за результатами аналізу виявлених на попередніх виборчих кампаніях проблем, у липні 2019 року [12] були прийняті зміни до Закону № 370/2004 про вибори президента (далі – Закон Румунії № 370/2004) [13], згідно з якими було передбачено можливість дострокового голосування для виборців за кордоном. А саме, у цьому виборчому Законі Румунії було закріплено, що голосування на закордонних виборчих дільницях відбувається додатково в п'ятницю та суботу, що передують дню голосування (частина друга статті 44); і якщо виборці не змогли скористатися своїм правом голосу через завантаженість дільниць на 21.00 год. і перебувають у приміщенні дільниці або стоять у черзі перед нею для входу, то вони можуть проголосувати до 23:59 год. дня голосування (частини друга-четверта стаття 46).

У статті 44^1 Закону Румунії № 370/2004 передбачено, що у дні дострокового голосування (у п'ятницю та суботу) після закінчення голосування голови виборчих бюро закордонних виборчих дільниць у присутності інших членів: а) опечатують виборчі скриньки; б) складають протокол, у якому фіксують кількість невикористаних виборчих бюлетенів та кількість виборців, які прийшли проголосувати; с) переконуються, що всі виборчі матеріали знаходяться в приміщенні для голосування; г) опечатують вхід до приміщення для голосування. Щодня на початку голосування головою виборчої комісії дільниці за кордоном у присутності інших членів такої комісії проводиться розпечатування входу до приміщення та виборчих скриньок.

У приміщеннях виборчих дільниць за кордоном у Румунії здійснюється відеоспостереження (частина третя статті 44^1 Закону Румунії № 370/2004).

Водночас у статті 49^1 Закону Румунії № 370/2004 визначено здійснення безперервної відео-аудіофіксації дій членів усіх виборчих бюро дільниць, у тому числі в межах території країни, під час підрахунку бюлетенів.

Транспортування виборчої документації за кордон та із-за кордону у Румунії здійснює міжнародна компанія експрес-доставки вантажів і документів DHL [14].

У Молдові транспортувати обладнання та виборчу документацію можуть голови закордонних виборчих дільниць. Основним викликом є те, що протягом 48 годин після завершення голосування виборча документація має бути доставлена із-за кордону до ЦВК. Міністерство закордонних справ і з питань європейської інтеграції Молдови планує логістику таким чином, щоб один транспорт посольства забирав виборчу документацію з декількох країн (наприклад, з Данії, ФРН, Австрії).

За інформацією румунських і молдовських органів адміністрування виборів організація

голосування для виборців, які перебувають за кордоном, завжди становить для них значний виклик (через необхідність задіяння величезних кадрових і фінансових ресурсів, складну логістику виборчої документації тощо). Також постають питання довіри до результатів поштового голосування, яке є дозволеним лише для виборців, які перебувають за кордоном.

Так, під час організації голосування за кордоном у Румунії та Молдові виникали проблеми, пов'язані з:

1) необхідністю передбачення в державному бюджеті коштів на оплату оренди приміщень, які використовуються для розміщення додаткових закордонних виборчих дільниць. Хоча місцева влада у певних країнах надає приміщення безкоштовно;

2) потребою залучення до організації і забезпечення проведення голосування значної кількості персоналу, у тому числі технічних працівників, які відповідають за підключення комп'ютерного обладнання на закордонних дільницях, забезпечують доступ до реєстру виборців, передачу відповідних даних, протидіють кіберзагрозам, а також із оплатою їх праці на рівні, властивому відповідним країнам ЄС. У зв'язку з цим, для надання допомоги в роботі закордонних виборчих комісій в організаційних і технічних питаннях, здійсненні контролю черг перед дільницями, наданні консультацій виборцям має місце практика залучення волонтерів з числа представників діаспор;

3) важливістю проведення роботи з протидії спробам утручань у роботу комп'ютерної та інформаційно-комунікаційної інфраструктури на закордонних виборчих дільницях та дискредитації членів виборчих комісій з боку пов'язаних з російською федерацією осіб. Так, лише у день президентських виборів, які відбувалися в листопаді 2024 року та після них, у Румунії було здійснено понад 85 000 кібератак на виборчу ІТ-систему країни [15]. Мали місце також випадки намагань дискредитації голосування через інсценування псевдо-підкупу виборців, що фіксувалося на відео і далі поширювалося в соціальних мережах [16];

4) неможливістю все заздалегідь прорахувати та передбачити, ідеально спланувати організацію проведення голосування за кордоном. У цих країнах нерідко були випадки, коли на додаткових закордонних виборчих дільницях закінчувалися бюлетені, оскільки на виборчу дільницю приходило голосувати значно більше виборців, ніж попередньо зареєструвалися. Тому для вирішення зазначеної проблеми у Румунії було законодавчо передбачено можливість друкування/виготовлення за кордоном (на місцевому рівні) матеріалів, необхідних для голосування (бюлетені, печатки), у разі ненадходження зазначених матеріалів, у тому числі бюлетенів, на закордонні виборчі дільниці за два дня до голосування;

5) водночас є країни, які не надають дозволів на організацію голосування поза межами дипломатичних і консульських установ (на відкриття додаткових закордонних виборчих дільниць).

Зважаючи на наведене, та враховуючи перебування багатьох українських виборців за кордоном, під час організації і проведення повоєнних виборів в Україні, на нашу думку, можна використати такі існуючі в Румунії та у Молдові підходи до вирішення питань забезпечення голосування діаспори.

По-перше, можна визнати слушним румунський і молдовський досвід, що передбачає застосування активної (попередньої) реєстрації виборців, які перебувають за кордоном, напередодні та на початку відповідної загальнонаціональної виборчої компанії.

По-друге, узагальнені дані про виборців, які перебувають за кордоном, отримані під час активної (попередньої) реєстрації, можуть слугувати підставою для прийняття рішень про доцільність відкриття додаткових закордонних виборчих дільниць (поза приміщеннями дипломатичних установ України) у відповідних містах (місцевостях) інших країн.

По-третє, до вирішення питань відкриття додаткових закордонних виборчих дільниць у певній країні, якщо необхідність у цьому виникатиме згідно отриманими даними активної (попередньої) реєстрації виборців та інформації про місця скупченого проживання українських громадян, за даними обліку дипломатичних установ, МЗС України має отримати згоду на відкриття зазначених дільниць від органів влади відповідних країн.

По-четверте, до організації і забезпечення процесу голосування за кордоном на повоєнних виборах в Україні доречно залучати на добровільній (волонтерській) основі організації українців у відповідних країнах. Представники української діаспори можуть допомагати, зокрема з наданням приміщень (безоплатно або за помірну плату), сприяти роботі закордонних виборчих комісій в організаційних і технічних питаннях, інформуванні виборців, які перебувають у відповідних країнах, контролювати черги на дільницях, протидіяти розповсюдженню російської дезінформації тощо.

По-п'яте, у Державному бюджеті України мають бути передбачені кошти на оплату оренди приміщень для додаткових закордонних виборчих дільниць та оплату праці персоналу, який залучатиметься до організації голосування. Відповідні прорахунки для формування бюджетного запиту на основі інформації про середню вар-

тість оренди і оплати праці персоналу у містах (місцевостях) відповідних країн, отриманої від дипломатичних установ, може проводити МЗС України.

По-шосте, зважаючи на високу ймовірність виникнення надмірного завантаження закордонних виборчих дільниць (через перебування за кордоном мільйонів українських виборців), варто передбачити можливість роботи зазначених дільниць у день голосування до 23:59 год. з тим, щоб право голосу могли реалізувати усі виборці, які перебувають у приміщенні відповідної закордонної виборчої дільниці або стоятимуть у черзі перед нею для входу станом на 20.00 год.

По-сьоме, варто розробити комплексний план вжиття необхідних заходів кіберзахисту для забезпечення безперебійного функціонування комп'ютерного та інформаційно-комунікаційного обладнання і систем, які застосовуватимуться на виборчих дільницях, а також запровадити відеоспостереження за процесом голосування та підрахунку голосів, протидіяти розповсюдженню представниками держави-агресора дезінформації, спрямованої на зрив виборів як у місцях проживання виборців, так і в медіа, у соціальних мережах, YouTube, TikTok, на різноманітних онлайн відеоплатформах.

Література

1. Куди їдуть українці: нові дані про міграцію та кількість біженців за кордоном. URL.: https://goloskarpat.info/analytics/68c46a54a80b8/

2. Шаламов Р. Українці за кордоном та повоєнні вибори: як адаптувати законодавство у контексті відбудови та євроінтеграції. URL.: https://oporaua.org/es/ukrayinci-za-kordonom-ta-povoyenni-vibori-yak-adaptuvati-zakonodavstvo-u-konteksti-vidbudovi-ta-yevrointegraciyi-25719.

3. Romanian diaspora. URL.: https://en.wikipedia.org/wiki/Romanian_diaspora #:~:text=The%20Romanian%20diaspora%20is%20the%20ethnically%20Romanian%20population.

4. Emigration from Moldova. URL.: https://en.wikipedia.org/wiki/Emigration _from_Moldova.

5. 2025 Moldovan parliamentary election. URL.: https://en.wikipedia.org/wiki/ 2025_Moldovan_ parliamentary_election.

6. Romanians abroad give the start to decisive presidential vote.URL.: https://www.romania-insider.com/voting-abroad-presidential-runoff-romania-may-2025.

7. A sigh of relief. Romania votes for a pro-European course in the presidential election. URL.: https://www.ips-journal.eu/topics/democracy-and-society/a-sigh-of-relief-8294/.

8. Law № 208 of 20 July 2015 on the election of the Senate and the Chamber of Deputies, as well as on the organisation and functioning of the Permanent Electoral Authority. URL.: https://www.roaep.ro/legislatie/wp-content/uploads/2021/11/Law-no.-208.pdf.

9. Boțan Igor. Evoluția votării on străinătate a cetățenilor Republicii Moldova. Chișinău 2024. p. 8–10. URL.: https://www.adept.md/ro/file-storage/ADEPT_Nota Analitica_%20VotareaPesteHotare.

10. Electoral Code of the Republic of Moldova. URL.: https://www.legis.md/ cautare/getResults?doc_id=134589&lang=ro.

11. Voting abroad in 2024. URL.: https://alegeri.md/w/Votarea_peste_hotare _%C3%AEn_2024.

12. Romania Extends Voting Rights for Citizens Living Abroad. URL.: https://balkaninsight.com/2019/07/24/romania-extends-voting-rights-for-citizens-living-abroad/.

13. Law № 370/2004 on the election of the President of Romania. URL.: https://www.roaep.ro/legislatie/wp-content/uploads/2019/11/LAW-no-370-2004.pdf.

14. Ensure Your Vote Counts – Ship Your Ballot Documents with DHL! URL.: https://www.linkedin.com/posts/dhlexpressromania_uselections-vote-abroad-dhl-activity-7247133726814425088-veAC.

15. Russian hacker group attacks Romanian government websites on election day. URL.: https://www.politico.eu/article/russia-hacker-group-romania-election-day-consti tutional -court-vote/.

16. Andra-Lucia Martinescu, Sorina Stallard, Alina Balatchi-Lupascu, Mihai George Forlafu & the Osavul Data Team: Yan Kurtov, Dmytro Bilash, Dmytro Plieshakov & Yevhen Popov. Networks of Influence: Decoding foreign meddling in Romania's elections A collaborative investigation into disinformation campaigns and influence operations. URL.: https://fpc.org.uk/wp-content/uploads/2024/12/Networks-of-Influence-Decoding-foreign-meddling-in-Romanias-elections-2024.pdf.

Анотація

Діденко О. М. **Особливості організації голосування за кордоном: досвід Румунії і Молдови.** – Стаття.

У статті розглядаються питання особливостей організації голосування за кордоном у Румунії та у Молдові.

Відзначається, що досвід цих країн щодо забезпечення виборчих прав для численної діаспори може бути корисним під час розробки шляхів забезпечення права голосу для значної кількості українських виборців, які під час проведення повоєнних виборів будуть перебувати за кордоном.

Досліджено, що румунські і молдовські виборці, які знаходяться за кордоном, можуть реалізовувати право голосу на додаткових закордонних виборчих дільницях, що відкриваються за згодою органів влади відповідних країн у місцях їх скупченого проживання. При вирішенні питань створення виборчих дільниць поза приміщеннями дипломатичних установ у Румунії та у Молдові використовуються інформація, отримана під час активної (попередньої) реєстрації виборців за кордоном.

Зазначається, що у Молдові з метою забезпечення організації і проведення голосування за кордоном за рік до виборів Центральна виборча комісія та Міністерство закордонних справ і з питань європейської інтеграції створюють спеціальну робочу групу. На підставі узагальненої інформації про виборців за кордоном, отриманої під час попередньої реєстрації, вирішуються питання щодо кількості та місць відкриття додаткових закордонних виборчих дільниць.

У Румунії у цілях забезпечення реалізації права обирати для громадян, які перебувають поза межами країни, прийнято зміни до законодавства, якими

запроваджено дострокове голосування на дільницях за кордоном. У приміщеннях закордонних виборчих дільниць водночас здійснюється відеоспостереження.

На основі румунського та молдовського досвіду організації голосування за кордоном виокремлено підходи, які можуть бути використані під час розробки шляхів забезпечення права голосу для українських виборців, які під час проведення повоєнних виборів будуть перебувати за кордоном. Зокрема слушним визнано досвід Румунії і Молдови щодо існування активної (попередньої) реєстрації виборців за кордоном напередодні загальнонаціональних виборів і залучення до процесу організації голосування на волонтерській основі організацій діаспор у відповідних країнах тощо.

Ключові слова: голосування, за кордоном, виборці, діаспора, мігранти, право голосу, виборчі дільниці, реєстрація виборців, повоєнні вибори, Румунія, Молдова.

Summary

Didenko O. M. **Peculiarities of the organization of voting abroad: the experience of Romania and Moldova.** – Article.

The article examines the peculiarities of the organizing voting abroad in Romania and Moldova.

It is noted that the experience of these countries in ensuring voting rights for a large diaspora may be useful when developing ways to ensure the right to vote for a significant number of Ukrainian voters who will be abroad during the post-war elections.

It has been investigated that Romanian and Moldovan voters who are abroad can exercise their right to vote at additional overseas polling stations opened with the consent of the authorities of the respective countries in their places of concentrated residence. When deciding on the establishment of polling stations outside the premises of diplomatic missions in Romania and Moldova, information obtained during active (preliminary) voter registration abroad is used.

It is noted that in Moldova, in order to ensure the organization and conduct of voting abroad a year before the elections, the Central Election Commission and the Ministry of Foreign Affairs and European Integration are creating a special working group. Based on the generalized information about voters abroad obtained during preliminary registration, issues regarding the number and locations of opening additional overseas polling stations are resolved.

In Romania, in order to ensure the exercise of the right to vote for citizens who are outside the country, amendments to the legislation were adopted, which introduced early voting at polling stations abroad. At the same time, video surveillance is carried out in the premises of foreign polling stations.

Based on the Romanian and Moldovan experience in organizing voting abroad, approaches have been identified that can be used when developing ways to ensure the right to vote for Ukrainian voters who will be abroad during the post-war elections. In particular, the experience of Romania and Moldova regarding the existence of active (preliminary) voter registration abroad on the eve of national elections and the involvement of diaspora organizations in the respective countries in the process of organizing voting on a volunteer basis, etc.

Key words: voting, abroad, voters, diaspora, migrants, right to vote, polling stations, voter registration, post-war elections, Romania, Moldova.

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 342.9:349.44
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.5

О. М. Швець
orcid.org/0000-0001-8806-0646
кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри правових природоохоронних дисциплін
Навчально-наукового інституту права та гуманітарних наук
Національного університету водного господарства та природокористування

КОМПЕТЕНЦІЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ

Постановка проблеми. Сучасний етап децентралізації влади в Україні суттєво розширив повноваження органів місцевого самоврядування у сфері управління земельними ресурсами, що потребує глибокого наукового осмислення їх компетенції в конституційно-правовому вимірі. Земля як об'єкт права власності українського народу має не лише економічне, а й суспільно-політичне значення, тому питання її ефективного використання та регулювання на місцевому рівні є стратегічно важливим для розвитку територіальних громад.

У контексті реалізації земельної та адміністративно-територіальної реформ важливо визначити реальні межі і зміст повноважень органів місцевого самоврядування, з'ясувати їхню роль у формуванні та реалізації місцевої земельної політики. Для цього необхідно дослідити конституційно-правові засади розподілу владних функцій, порядок набуття і здійснення прав на землі комунальної власності, а також механізми участі громад у прийнятті рішень щодо використання земельних ресурсів.

Попри позитивні результати реформи, на практиці все ж виникають окремі проблеми, пов'язані з реалізацією компетенції місцевих рад, що свідчить про потребу у подальшому удосконаленні правового регулювання цієї сфери. Вивчення цих аспектів має важливе значення для підвищення ефективності місцевого самоврядування та зміцнення основ децентралізованої держави.

Стан опрацювання проблеми. Проблематика компетенції органів місцевого самоврядування у сфері регулювання земельних відносин набуває особливої актуальності в умовах децентралізації влади та розширення самостійності територіальних громад. Передача значної частини земель комунальній власності створила нові можливості для розвитку місцевої економіки, однак одночасно поставила перед органами місцевого самоврядування завдання ефективного та законного управління земельними ресурсами.

П. Кулинич визначає кілька ключових напрямів розвитку земельного законодавства України в межах тривалої земельної реформи. На його думку, вони відображають поступову еволюцію від централізованої системи управління до реальної децентралізації. Зокрема, йдеться про деколективізацію сільськогосподарського землекористування (ліквідацію колгоспно-радгоспної моделі та відновлення приватного володіння), приватизацію земель (формування правових засад інституту приватної власності), держкомземоцентризм (надмірну концентрацію управлінських повноважень у державних структурах), дерегуляцію (спрощення дозвільних процедур і зменшення бюрократичного контролю) та децентралізацію у сфері земельного управління. Останню тенденцію науковець пропонує розглядати у двох площинах: як передачу частини земель державної власності у комунальну власність територіальних громад, а також як передання органам місцевого самоврядування права здійснювати управління, використання та охорону земель. Таке бачення Кулинича відображає загальну спрямованість реформи - посилення ролі громад у розпорядженні своїми територіальними ресурсами [1].

Як зазначає Павлів О.В., сучасна земельна реформа, яка реалізується в Україні, є комплексом заходів, спрямованих на вирішення актуальних проблем у сфері земельних відносин на засадах доцільності, ефективності та сталого використання земельних ресурсів. На думку дослідниці, земельні ресурси посідають ключове місце у розвитку будь-якої держави, оскільки без їх належного використання неможливе ефективне функціонування жодної галузі національної економіки. Відтак, ефективне управління земельними ресурсами потребує узгодженої системи державного регулювання та належного розподілу повноважень між центральними і місцевими органами влади [2].

Науковиця звертає увагу й на те, що сьогодні особливо гостро постають проблеми, пов'язані з браком висококваліфікованих кадрів у сфері управління земельними ресурсами, недостатнім матеріально-технічним забезпеченням, неналежним контролем за охороною земель, наявністю

© О. М. Швець, 2025

фактів незаконного заволодіння ділянками, браком достовірних інформаційних даних про користувачів і власників земель, а також недосконалістю законодавства щодо передачі земель комунальної власності у користування [2].

Варто додати, що до зазначених проблем приєдналися виклики, спричинені введенням воєнного стану в Україні. Цей фактор суттєво ускладнив діяльність органів місцевого самоврядування у сфері управління земельними ресурсами, обмежив інвестиційну активність, сповільнив процес землеустрою та створив додаткові труднощі у забезпеченні прозорості земельних рішень. У таких умовах особливої ваги набуває підвищення правової спроможності територіальних громад, чітке визначення їх компетенції у сфері земельних відносин і формування ефективних механізмів реалізації цих повноважень навіть в умовах воєнного стану.

Метою дослідження є з'ясування конституційно-правових засад компетенції органів місцевого самоврядування у сфері регулювання земельних відносин, визначення їх ролі в процесі децентралізації влади та окреслення основних напрямів удосконалення правового механізму реалізації таких повноважень.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні витоків децентралізації влади в Україні необхідно виходити насамперед із положень Конституції України, яка виступає фундаментальним нормативним актом, що визначає принципи функціонування місцевого самоврядування та систему розподілу владних повноважень у державі.

Зокрема, стаття 13 Конституції України закріплює, що земля та інші природні ресурси є об'єктами права власності Українського народу, а від його імені права власника реалізують органи державної влади та місцевого самоврядування [3]. На нашу думку, таке положення є концептуальним для розуміння публічного характеру права власності на землю, адже воно визначає, що територіальні громади діють не як приватні власники, а як суб'єкти публічного управління, відповідальні за раціональне використання та збереження земельного фонду. Важливо наголосити на тому, що Конституція встановлює правову рамку делегованої власності, що передбачає баланс між державним контролем і самостійністю громад.

У свою чергу, стаття 142 Конституції України підкреслює, що земля і природні ресурси становлять матеріальну та фінансову основу місцевого самоврядування [3]. Це означає, що ефективне управління земельними ресурсами безпосередньо впливає на економічну спроможність територіальних громад і їх здатність забезпечувати власні потреби. Вказане положення формує підґрунтя для реалізації ресурсної децентралізації, коли громадам надається не лише право розпоряджатися землею, а й можливість формувати доходи місцевих бюджетів на основі управління цими ресурсами.

Варто звернути увагу на те, що децентралізація у сучасному розумінні не була запроваджена одномоментно, а формувалася поступово під впливом появи низки нормативно-правових актів, які визначили нові підходи до управління земельними ресурсами. Як слушно зазначає К. Голош, процес розпочався з ухвалення Постанови Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 442 ("Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади"), якою було створено Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру (Держгеокадастр), що заклало інституційну основу для реалізації державної політики у сфері земельних відносин. Наступним етапом стала Постанова КМУ "Деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин", яка сприяла розширенню майнової бази територіальних громад через передачу земель у комунальну власність. Подальший розвиток правового регулювання було закріплено у Законі від 17 червня 2020 р. ("Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель"), який запровадив комплексне просторове планування та зонування територій, а також у Концепції загальнодержавної програми використання та охорони земель і Національній економічній стратегії до 2030 року, що визначили стратегічні орієнтири земельної політики в умовах децентралізації. Важливим кроком К. Голош обґрунтовано вважає Закон України від 28 квітня 2021 р. ("Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин"), який став системним зрушенням у забезпеченні самостійності громад через надання їм права розпорядження землями за межами населених пунктів [4].

Перш за все, з усіх перерахованих нормативно-правових актів варто окремо виділити Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин", який став ключовим етапом у процесі децентралізації земельних повноважень [5]. Саме він надав об'єднаним територіальним громадам (ОТГ) право розпоряджатися землями державної власності в межах своїх територій, що фактично означало передачу земельного банку у комунальну власність. Законодавець водночас встановив заборону для органів державної влади - зокрема територіальних органів Держгеокадастру, облдержадміністрацій та райдержадміні-

страцій - здійснювати будь-яке розпорядження такими землями, якщо право власності ще не зареєстровано за громадами [6].

У результаті, всі несформовані земельні ділянки державної власності за межами населених пунктів автоматично перейшли у комунальну власність ОТГ, тоді як для сформованих ділянок, права на які зареєстровані у Державному реєстрі речових прав, перехід власності здійснюється після державної реєстрації відповідного права. Водночас закон зберіг чинність попередніх дозволів на розроблення документації із землеустрою, але повноваження щодо їх затвердження передано органам місцевого самоврядування, що посилило реальний вплив громад на землекористування [6].

Крім того, з 27 травня 2022 року виконавчі органи сільських, селищних та міських рад отримали контролюючі функції у сфері використання й охорони земель, що стало важливим кроком до інституційного зміцнення місцевого самоврядування [6]. Президент України, підписуючи цей закон, справедливо наголосив, що він є своєрідною "земельною Конституцією України", адже він мав остаточно повернути громадам право розпоряджатися власними землями, усуваючи надмірну роль державного чиновництва [7]. Такий підхід створює правову основу для розвитку місцевої демократії, прозорості управління ресурсами та наповнення місцевих бюджетів.

Разом із тим, не всі науковці поділяють оптимістичне бачення наслідків децентралізації у сфері земельних відносин. Зокрема, Нежевело В.В., Піддубний О.Ю. та Большакова В.О. звертають увагу на низку потенційних ризиків. На їхню думку, нове законодавче регулювання хоча й створює передумови для зменшення корупційних проявів у центральних органах влади та розширює економічну самостійність територіальних громад, але, водночас, відкриває простір для зловживань на місцевому рівні. Відсутність ефективного антимонопольного механізму може сприяти тому, що місцеві аграрії, користуючись політичними чи економічними зв'язками, впливатимуть на рішення органів місцевого самоврядування щодо розпорядження земельними ділянками. Саме тому, на переконання зазначених авторів, реалізація децентралізаційних норм має супроводжуватися ухваленням додаткових нормативно-правових актів, які встановлюватимуть чіткі запобіжники, обмеження і відповідальність для посадових осіб, що зловживають своїми повноваженнями. Такий підхід, на їх думку, є необхідною умовою для того, щоб децентралізація справді стала інструментом розвитку громад, а не джерелом нових форм локальної корупції [8].

Згаданий Закон дійсно запровадив низку суттєвих змін у сфері земельних відносин, зокрема шляхом внесення доповнень до статті 83 Земельного кодексу України. Так, положення пункту "в" частини другої закріплює, що "у комунальній власності перебувають землі та земельні ділянки за межами населених пунктів, що передані або перейшли у комунальну власність із земель державної власності відповідно до закону" [9].

Попри позитивний потенціал цього нововведення - розширення земельної бази територіальних громад для зміцнення їх економічної спроможності – воно, водночас, спричинило численні практичні труднощі для органів місцевого самоврядування. Зокрема, громади зіткнулися з проблемами належного оформлення правовстановлюючих документів, ідентифікації меж переданих ділянок, а також недостатньою координацією між місцевими радами та територіальними управліннями Держгеокадастру. Як наслідок, на етапі реалізації положень про передачу земель за межами населених пунктів виявилася інституційна та технічна неготовність багатьох органів місцевого самоврядування ефективно управляти новим обсягом повноважень.

При цьому варто наголосити, що саме з 2022 року це нововведення набуло особливої гостроти для органів місцевого самоврядування. Із внесенням змін до Лісового кодексу України (ст. 107), згідно з якими "шкода, заподіяна лісу, не наданому в користування, у разі невстановлення осіб, винних у заподіянні шкоди, відшкодовується органом місцевого самоврядування, у межах території якого знаходиться ліс" (Закон № 2321-IX від 20.06.2022), на громади було покладено додатковий фінансовий тягар [10].

У поєднанні з нормами Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" (ст. 33), що закріплюють за виконавчими органами рад повноваження щодо контролю за додержанням природоохоронного законодавства, використанням і охороною природних ресурсів та відтворенням лісів, це фактично означає перенесення відповідальності держави на місцевий рівень без належного фінансового та кадрового забезпечення [11]. У результаті, у практиці господарських судів почала формуватися стійка судова практика, за якою саме громади визнаються належними відповідачами у справах про відшкодування шкоди, заподіяної лісам на їх територіях.

Тож, повертаючись до згаданої судової практики - справи № 918/1356/23, можна побачити, що вона наочно демонструє правозастосовчі труднощі, спричинені передачею громадам земель за межами населених пунктів та одночасним покладенням на них обов'язку відшкодовувати шкоду, заподіяну лісам. У цьому кейсі Державна екологічна інспекція Поліського округу вимагала від Рокитнівської селищної ради відшкодування шкоди, завданої незаконною вирубкою дерев

на землях запасу лісогосподарського призначення [12].

Хоча суд першої інстанції відмовив у позові через недоведеність складу правопорушення, Північно-західний апеляційний господарський суд скасував це рішення, а Верховний Суд підтвердив, що громада несе відповідальність незалежно від категорії земель, де сталася вирубка, і навіть за відсутності конкретних винних осіб. Така позиція, на думку суду, випливає з ч. 2 ст. 107 Лісового кодексу України, яка не пов'язує відшкодування шкоди із видом землекористування [13].

Разом з тим, постає логічне питання: чи справедливо покладати відповідальність на орган місцевого самоврядування, який не має ні ресурсів, ні повноважень ефективно контролювати лісові насадження поза межами населених пунктів? Верховний Суд, по суті, ототожнив момент вчинення правопорушення з моментом його виявлення, що викликає сумніви з точки зору конституційного принципу незворотності дії закону в часі (ст. 58 Конституції України) [13].

Загалом рішення демонструє проблему системного дисбалансу: на громади покладено обов'язки, не забезпечені інституційно, кадрово чи фінансово. У цьому контексті доцільним видається формування механізму спільної відповідальності та взаємодії між законодавцем, центральними органами виконавчої влади (зокрема, Державною екологічною інспекцією) та органами місцевого самоврядування. Лише така співпраця дозволить узгодити реальні можливості громад із покладеними на них зобов'язаннями та уникнути подальших колізій у правозастосуванні.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що процес децентралізації у сфері регулювання земельних відносин є системним елементом конституційно-правової реформи в Україні, спрямованої на підвищення спроможності територіальних громад та реальне втілення принципу народовладдя. Конституційні положення (зокрема статті 13 та 142) створили правову основу для передачі громадам частини повноважень держави щодо розпорядження землею, а подальші законодавчі акти конкретизували механізми їх реалізації. Передача земель за межами населених пунктів у комунальну власність, безумовно, стала важливим етапом реформи, проте водночас актуалізувала питання належного нормативного супроводу, ефективного контролю та правильної юридичної відповідальності посадових осіб за прийняті рішення.

Незважаючи на суттєвий прогрес, децентралізаційна реформа перебуває у процесі становлення. Значна частина її механізмів була призупинена через воєнний стан, що створює потребу в адаптації правового регулювання до нових умов. Водночас уже сьогодні необхідно формувати науково обґрунтовану концепцію подальшого розвитку земельних повноважень органів місцевого самоврядування, яка б поєднувала принципи ефективності управління, прозорості, екологічної відповідальності та правової визначеності. Саме узгодження цих елементів визначатиме майбутню результативність децентралізації та її здатність забезпечити сталий розвиток територіальних громад у післявоєнний період.

Література

1. Кулинич, П. Земельне законодавство України періоду земельної реформи: основні тенденції розвитку. Право України, 5, 2020, 63–75. https://doi.org/10.33498/louu-2020-05-063

2. Павлів О.В. Розвиток земельних відносин у контексті реформування місцевого самоврядування. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2022. № 6. С. 138–142. URL: https://doi.org/10.32782/tnu-2663-6468/2022.6/21

3. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

4. Голош, Н. К. Управління земельними ресурсами як гарантія розвитку територіальних громад. Ефективність державного управління, 70/71, 2023, С. 29–34. URL: https://doi.org/10.36930/507004

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин: Закон України від 28.04.2021 № 1423-IX : станом на 1 січ. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1423-20#Text

6. Передача земель громадам та інші нововведення Закону 1423-IX | ЮРЛІГА. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/204672_peredacha-zemel-gromadam-ta-nsh-novovvedennya-zakonu-1423-ix

7. Земельна децентралізація: Президент підписав закон, який повертає громадам право розпоряджатися своїми землями. *Децентралізація в Україні*. URL: https://decentralization.ua/news/13571 Нежевело В.В., Піддубний О.Ю., Большакова В.О. Проблемні аспекти в межах процесу децентралізації у сфері земельних відносин у світлі введення в обіг земель сільськогосподарського призначення. Приватне та публічне право. 2021. № 2. С. 31–35. URL: https://doi.org/10.32845/2663-5666.2021.2.6

8. Земельний кодекс України : Кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III : станом на 12 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

9. Лісовий кодекс України : Кодекс України від 21.01.1994 № 3852-XII : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text

10. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР : станом на 12 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text

11. Постанова КГС ВС від 19 вересня 2024 року у справі № 918/1356/23. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/121782546

12. Шкода лісу: чому громади платять за помилки

законодавців - PRAVO.UA. URL: https://pravo.ua/shkoda-lisu-chomu-hromady-platiat-za-pomylky-zakonodavtsiv

Анотація

Швець О. М. **Компетенція органів місцевого самоврядування у сфері регулювання земельних відносин: конституційно-правовий аспект децентралізації влади.** – Стаття.

У статті здійснено комплексне дослідження конституційно-правових засад компетенції органів місцевого самоврядування у сфері регулювання земельних відносин у контексті децентралізації влади. Автор приділяє увагу конституційним положенням, які закріплюють засади народовладдя та публічного характеру права власності на землю (ст. 13, 142 Конституції України), адже саме вони стали правовим підґрунтям для перерозподілу владних повноважень між державою та громадами.

У роботі доведено, що прийняття Закону України від 28 квітня 2021 р. "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин" стало ключовим етапом у процесі децентралізації земельних повноважень, оскільки передача земель державної власності у комунальну власність фактично розширила економічну базу місцевого самоврядування.

Водночас автор виявляє низку практичних проблем, пов'язаних з реалізацією цього закону. Зазначено, що окремі положення земельного законодавства, зокрема доповнення до статті 83 Земельного кодексу України, а також зміни до Лісового кодексу (ст. 107), створили ситуацію, коли на громади покладено додаткові обов'язки з відшкодування шкоди, завданої лісовим ресурсам, без забезпечення їх відповідними фінансовими чи кадровими можливостями. Цей аспект проілюстровано судовою практикою, зокрема рішенням у справі № 918/1356/23, що відображає формування тенденції до перекладання державних зобов'язань на місцевий рівень. Автор акцентує на необхідності запровадження збалансованого механізму правильної юридичної відповідальності органів місцевого самоврядування, який би поєднував принципи справедливості, пропорційності та належного ресурсного забезпечення виконання обов'язків.

Зроблено висновок, що подальший успіх децентралізації у сфері земельних відносин залежатиме від поєднання ефективного управління, прозорості прийняття рішень, екологічної відповідальності та чіткої системи взаємодії між державними і місцевими органами влади. Саме це забезпечить сталий розвиток територіальних громад та конституційне утвердження місцевої демократії в Україні.

Ключові слова: земельна децентралізація, органи місцевого самоврядування, конституційно-правова відповідальність, територіальні громади.

Summary

Shvets O. M. **Competence of local self-government bodies in the field of land relations regulation: constitutional and legal aspect of decentralization of power.** – Article.

The article carries out a comprehensive study of the constitutional and legal principles of the competence of local self-government bodies in the field of land relations regulation in the context of decentralization of power. The author pays attention to the constitutional provisions that enshrine the principles of democracy and the public nature of land ownership (Articles 13, 142 of the Constitution of Ukraine), because they became the legal basis for the redistribution of power between the state and communities.

The work proves that the adoption of the Law of Ukraine of April 28, 2021 "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the System of Management and Deregulation in the Field of Land Relations" became a key stage in the process of decentralization of land powers, since the transfer of state-owned lands to communal ownership actually expanded the economic base of local self-government.

At the same time, the author identifies a number of practical problems related to the implementation of this law. It is noted that certain provisions of land legislation, in particular, amendments to Article 83 of the Land Code of Ukraine, as well as amendments to the Forest Code (Article 107), have created a situation where communities are assigned additional obligations to compensate for damage caused to forest resources, without providing them with appropriate financial or personnel capabilities. This aspect is illustrated by case law, in particular, the decision in case No. 918/1356/23, which reflects the formation of a tendency to shift state obligations to the local level. The author emphasizes the need to introduce a balanced mechanism for the correct legal responsibility of local government bodies, which would combine the principles of justice, proportionality and adequate resource provision for the performance of duties.

It is concluded that the further success of decentralization in the field of land relations will depend on a combination of effective management, transparency of decision-making, environmental responsibility and a clear system of interaction between state and local authorities. This is what will ensure the sustainable development of territorial communities and the constitutional establishment of local democracy in Ukraine.

Key words: land decentralization, local self-government bodies, constitutional and legal responsibility, territorial communities.

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.9 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.6

Ю. І. Алендар
orcid.org/0000-0001-8487-3287
аспірантка кафедри цивільного процесу
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ДИТИНИ НА ВИЇЗД ЗА МЕЖІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ ЯК ЗАХІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЗОВУ

Постановка проблеми. Цивільний процесуальний закон надає сторонам судової справи можливості для використання додаткових інструментів захисту своїх прав, зокрема вжиття заходів забезпечення позову. Важливо, аби при використанні таких інструментів не лише була належним чином реалізована можливість ефективного захисту прав та інтересів такої сторони, а й неухильно забезпечувались права та інтереси дітей у випадках, коли судові рішення та наслідки їх фактичного виконання безпосередньо впливають на їх інтереси.

Запроваджений на території України правовий режим воєнного стану зумовлює необхідність врахування пов'язаних із ним змін та обмежень під час реалізації учасниками цивільних процесуальних правовідносин правомочностей і вжиття заходів для попередження порушення їх законних прав та інтересів, зокрема шляхом застосування заходів забезпечення позову як гарантії того, що майбутнє судове рішення реально можна буде виконати. У цьому контексті пропонується розглянути такий захід забезпечення позову як обмеження права на виїзд дитини за межі державного кордону України крізь призму прав та інтересів дитини та того з батьків, хто ініціює застосування такого заходу.

Мета дослідження полягає у визначенні обґрунтованості забезпечення позову шляхом обмеження права на виїзд дитини за межі державного кордону України крізь призму дотримання прав та інтересів дитини та того з батьків, хто ініціює застосування такого заходу.

Стан опрацювання проблематики. Наукові джерела містять чимало досліджень, присвячених інституту забезпечення позову, у тому числі й таких, у фокусі яких були питання забезпечення позову у справах, що стосуються прав та інтересів дітей. Специфіка цих питань освітлювалась в наукових доробках І. Яніцької, І. Апальковой, Н. Білянської, С. Пилипенко, Н. Білянської, С. Пилипенко. Питання виїзду дітей за кордон досліджували Г. Юровська, В. Даценко, І. Кушнір, Г. Воробець, З. Гончаренко. Втім недостатньо висвітленим в науковій доктрині залишається питання застосування заходу забезпечення позову у вигляді обмеження права на виїзд дитини за межі державного кордону України, під час дії правового режиму воєнного стану, в контексті забезпечення найкращих інтересів дитини та забезпечення прав та інтересів батьків.

Виклад основного матеріалу. Однієї із найчутливіших категорій сімейних спорів є ті, що стосуються прав та інтересів дітей. Навіть незначні конфлікти в родини через відсутність згоди щодо порядку виховання та піклування про дітей можуть змусити батьків шукати справедливого вирішення спору в суді. У таких випадках перед судом постає складна задача: не лише розглянути справу по суті, а й застосовувати доступні процесуальні механізми так, аби права дитини були забезпечені найкращим чином не лише під час судового розгляду, а й після ухвалення остаточного рішення у справі та його фактичного виконання.

Статистичні дані демонструють відсутність тенденції до зменшення кількості сімейних спорів, навпаки, їх кількість зростає. Так, на прикладі статистики надходження справ до Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду вбачається, що у 2024 році (станом на листопад 2024) в порівнянні з 2023 роком кількість справ збільшилась наступним чином: щодо повернення дітей з-за кордону – з 7 справ у 2023-му році до 30 справ у 2024-му році, відібрання дитини в одного з батьків – з 19 до 45 справ, визначення місця проживання дитини – з 120 до 181 справи [1]. Наведені показники свідчать про невпинне збільшення кількості судових спорів що стосуються прав та інтересів дітей, а відтак питання щодо можливостей, доцільності та обґрунтованості застосування заходів забезпечення позову у таких спорах мають неабияке значення. Виконуваність судових рішень в зазначених вище категоріях справ подекуди безпосередньо залежить від фактичного місця

© Ю. І. Алендар, 2025

перебування дитини та її батьків, відтак постає питання: чи дійсно обмеження дитини у праві переміщення, зокрема перетину державного кордону України, в якості заходу забезпечення позову, сприятиме відповідатиме інтересам як дитини, так і її батьків?

Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року Декларація прав дитини встановлює, що дитині має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватися в умовах свободи та гідності. Найкраще забезпечення інтересів дитини має бути керівним принципом для тих, хто несе відповідальність за її освіту і навчання; насамперед таку відповідальність несуть її батьки [2].

Дослідивши різноманітні підходи, що сформовані у науковій доктрині, Кирильчук І. виокремлено основні елементи принципу «врахування найкращих інтересів дитини», зокрема: відношення самої дитини до ситуації, що склалася, врахування думки та бажання дитини щодо вирішення того чи іншого питання, з урахуванням її віку, розумового та психічного розвитку; перевага у вирішенні питань щодо дитини на користь близьких родичів дитини (батька, матері, дідуся або бабусі, повнолітніх братів чи сестер тощо); дотримання засад рівності у реалізації дитиною своїх прав; забезпечення дотримання найкращих матеріальних умов, культурно-виховних, освітніх та інші [3, с. 15]. На думку, І. Кушнір, Г. Воробець, З. Гончаренко, внаслідок запроваджених в умовах воєнного стану відбулось переважування безпеки дитини над її інтересами. При забезпеченні якнайкращих інтересів дитини та збереження її життя фактично нівелюється принцип рівності прав батьків, оскільки дітей вивозять без згоди другого з батьків [4, с. 87–89]. На думку автора, така зміна фокусу є цілком виправданою та доречною, оскільки складно заперечувати, що вжиття заходів для забезпечення дитині безпечного, спокійного та передбачуваного середовища для життя і розвитку є важливішим навіть в умовах, коли батьки будуть певною мірою обмежені у можливостях комунікації з дитиною.

Свобода пересування гарантована статтею 33 Конституції України [5], і за загальним правилом фізична особа, яка не досягла шістнадцяти років, має право на виїзд за межі України лише за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальників та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними, крім випадків, передбачених законом [6].

Із системного аналізу положень Закону України «Про охорону дитинства», зокрема статей 1, 15, 16 вбачається, що дитина, яка проживає окремо від батьків або одного з них, має право на підтримання з ними регулярних особистих стосунків і прямих контактів (у тому числі й у випадку проживання на території різних держав), тобто право на спілкування, побачення, а також на надання дитині інформації про батьків або одного з них, якщо це не суперечить інтересам дитини. У свою чергу батьки та інші члени сім'ї, незалежно від їх місця проживання, не повинні перешкоджати одне одному реалізувати право дитини на контакт з ними [7].

Аналізуючи нормативно-правові акти у редакції, що діяла до запровадження правового режиму воєнного стану К. Юровська та В. Даценко підсвічують проблему неврахування законодавцем тенденцій міжнародного права при спробі встановити баланс в дотриманні принципів рівності прав батьків щодо особистого спілкування та виховання дитини та принципом забезпечення найкращих інтересів дитини. В контексті питання про виїзд дитини закордон положеннями Сімейного кодексу України надано перевагу саме першому – імперативно закріплено обов'язок отримання згоди іншого батька на виїзд дитини за кордон навіть у невідкладних випадках. Слід погодитись з думкою авторів про те, що такі вимоги є суттєвою перешкодою для забезпечення прав та інтересів дитини [8, с. 60–62, 72] у випадках, коли той з батьків, з яким дитина не проживає, безпідставно ухиляється від надання такої згоди або ж у невідкладних випадках не має об'єктивної можливості оперативно надати таку згоду, наприклад, через перебування у закордонному відрядженні, на стаціонарному лікуванні тощо.

Звісно, той з батьків, хто мав намір перетнути державний кордон разом з дитиною, міг звернутися до суду із позовною вимогою про надання дозволу на виїзд дитини за кордон без згоди одного з батьків, втім цей процес не можна назвати швидким, що неприпустимо для невідкладних випадків або випадків, коли виїзд мав би відбутись в чітко визначений часовий проміжок часу. Такий підхід виглядає недосконалим інструментом забезпечення інтересів дитини, хоча і, безумовно, ускладнював можливість зловживань зі сторони того з батьків або інших близьких родичів, з ким дитина постійно проживала на законних підставах, наприклад, шляхом вивезення дитини закордон у невідомому напрямку і на необмежений період часу.

Запроваджений на території України правовий режим воєнного стану через збройну агресію російської федерації та пов`язані із цим ризики обумовив внесення Кабінетом Міністрів України у 2022 році змін до Правил перетинання державного кордону громадянами України, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України № 57 від 21.01.1995 (далі – Правила перети-

нання державного кордону громадянами України), зокрема доповнення їх пунктом 2-3, яким серед іншого дозволено виїзд за межі України дітей, які не досягли 16-річного віку в супроводі одного з батьків без нотаріально посвідченої згоди другого з батьків [9].

Разом з тим, відповідно до Указу Президента Україна «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 від 24.02.2022, затвердженого Законом № 2102-IX від 24.02.2022 [10] та Правил перетинання державного кордону громадянами України [9] запроваджено ряд обмежень на перетин державного кордону для окремих категорій громадян.

Зміни у порядку перетину державного кордону з однієї сторони спростили процедури виїзду, а з іншого –зробили можливим вивезення дітей без згоди другого з батьків [4, с. 87–89], чим, на нашу думку, створило суттєві перешкоди для виконання судових рішень в окремих категоріях сімейних спорів. Наприклад, у разі ухвалення судового рішення про встановлення місця проживання дитини з тим з батьків, хто не має права виїзду за межі України, останній просто не зможе реалізувати свої захищені судом права (без вжиття додаткових механізмів захисту) у випадку, якщо до проголошення рішення дитина перетнула державний кордон з іншим з батьків. Навіть більше, при зловживанні зі сторони того з батьків, хто разом з дитиною перебуває за кордоном, буде порушеним право дитини на контакт та спілкування з іншим з батьків або іншим близьким родичем.

За таких умов застосування відповідного заходу забезпечення позову для попередження втрати контакту з одним з батьків через виїзд дитини за кордон на перший погляд видається доцільним і співпірним до позовних вимог, проте чи не відбудеться у такому випадку переваження прав та інтересів одного з батьків над інтересами дитини? Мета забезпечення позову у справах щодо дітей – запобігти відчуженню одного з батьків та зберегти його контакт із дитиною [11], забезпечити інтереси дитини, гарантувати можливість захисту прав одного з батьків, створити передумови, які унеможливлять недобросовісну поведінку іншого з батьків, створення фундаменту для належного виконання судового рішення. Очевидно, що <...> суду необхідно застосовувати зважений підхід, збалансувати права та інтереси учасників справи [12, с. 1070].

З метою подальшого дослідження можливості застосування заходів забезпечення позову шляхом обмеження дитини у праві перетину державного кордону пропонуємо звернутись до відповідних положень нормативно-правових актів та судової практики. Так, сформульовані Верховним Судом правові позиції відображаються наступне: (1) вжиття заходів забезпечення позову у спорах щодо фізичної опіки над дітьми спрямоване на недопущення чи припинення дій одного з батьків, які порушують права іншого на участь у вихованні дитини, контакт з нею. <...> Підстави забезпечення позову є суб`єктивними та враховуються судом залежно від конкретного випадку, однак будь-який сімейний спір стосовно дитини має вирішуватися з урахуванням та забезпеченням якнайкращих інтересів дитини [13]; (2) питання забезпечення інтересів дитини ґрунтується на розумінні, що розлучення батьків для дітей – це завжди тяжке психологічне навантаження <...> не можна піддавати формалізму долю дитини, яка через те, що батьки не змогли зберегти відносини або домовитися, не повинна бути позбавлена щасливого та спокійного дитинства [14].

З аналізу положень Сімейного кодексу України, зокрема ч. 2 ст. 18 випливає, що суд для захисту прав або інтересів учасників сімейних відносин застосовує визначені законом або домовленістю сторін способи захисту [15]. Відповідно до ч. 2 ст. 149 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) забезпечення позову можливе у випадках, коли невжиття таких заходів може істотно ускладнити чи унеможливити виконання рішення суду або ефективний захист, або поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача, за захистом яких він звернувся або має намір звернутися до суду, а також з інших підстав, визначених законом [16].

Серед визначених статтею 150 ЦПК України заходів забезпечення позову такий захід як заборона дитині у будь-чиєму супроводі перетинати державний кордон України, тобто заборона переміщення (виїзду) дитини, як захід забезпечення позову не передбачено, проте в п. 10 ч. 1 ст. 150 вказано на можливість використання інших, ніж визначені цивільним процесуальним законом, заходів у передбачених законами, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, випадках [16]. У свою чергу ч. 2 ст. 18 Сімейного кодексу України містить вичерпний перелік способів захисту сімейних прав та інтересів [15], серед яких не міститься заборона переміщення або перетину державного кордону України дитиною.

Положеннями статті 2 Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25.10.1980, до якої Україна приєдналась у 2006 році (далі – Конвенція), визначено таке: «Договірні держави вживатимуть усіх належних заходів для забезпечення досягнення цілей Конвенції на їхніх територіях. Для цього вони використовують самі швидкі процедури,

наявні в їхньому розпорядженні». Згідно пункту «b» частини 2 статті 7 Центральні органи безпосередньо або через посередника вживають усіх належних заходів запобігання нанесенню подальшої шкоди дитині або збитку зацікавленим сторонам шляхом вжиття або спричинення вжиття тимчасових заходів [17]. Отже, хоча будь-які забезпечувальні заходи, спрямовані на обмеження свободи пересування дитини в межах цивільного судочинства національним законодавством прямо не передбачені, проте вказаною Конвенцією на державу в особі її відповідних органів покладено обов'язок у випадку необхідності вжити такі заходи.

Впродовж тривалого часу судова практика виходила з того, що застосування такого заходу як обмеження дитини у праві перетину державного кордону України неможливо саме через його неврегульованість цивільним процесуальним законом. Відповідний правовий висновок неодноразово знаходив підтвердження у постановах Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду [18; 19], що робило його обов'язковим до застосування в силу імперативного припису ч. 3 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [20]. За відсутності у національному законодавстві чітких положень, якими б було врегульовано порядок вирішення питання застосування судом превентивної тимчасової заборони на виїзд дитини за межі України та подальшого скасування такої заборони <...> такі тимчасові заходи можуть підлягати до застосування у випадку доведення, що існує ризик викрадення (незаконного переміщення) дитини, яка має звичайне місце проживання в Україні» [21]. На обмеженість можливостей практичного використання механізму забезпечення позову у справах щодо визначення місця проживання дитини звертали увагу і науковці [22, с. 155].

Однак у 2022 році Верховний Суд відступив від такої позиції і чітко диференціював можливість застосування заходу забезпечення позову у вигляді обмеження права на виїзд дитини за межі державного кордону України залежно від категорії справи, в межах якої заявником ініційовано питання про застосування такого заходу. Суд виходив з того, що слід розмежовувати підстави для застосування заходів забезпечення позову у справах про повернення дитини, на які поширюються положення Конвенції, та у справах, предметом позову в яких є визначення місця проживання дитини, що регулюється положеннями Сімейного кодексу України. Так, було визначено, що (1) з метою ефективного виконання судового рішення такий захід є адекватним і може бути застосований у спорах щодо повернення дітей, які незаконно утримуються в державі, відмінній від держави їх постійного проживання, урегульованих положеннями Конвенції, тоді як (2) в інших категоріях справ, до врегулювання яких не застосовуються положення Конвенції, застосування такого заходу не є можливим [23].

Проте такий підхід складно вважати універсальним і можливим для застосування у всіх аналогічних категоріях справ, оскільки будь-які обмеження чи заборони, що перешкоджатимуть дитині перетнути державний кордон України в умовах нагальної необхідності, враховуючи триваючу збройну агресію та, як наслідок, запроваджений правовий режим воєнного стану, не завжди відповідають найкращим інтересами дитини. Звісно, Україна в особі своїх державних органів зобов'язана виконувати взяті на себе передбачені міжнародними договорами зобов'язання за будь-яких умов і обставин, однак при цьому має бути дотриманий баланс інтересів осіб, яких зачіпають такі обмеження, та значущість мети, задля якої ці обмеження застосовуються. Втім, в поточних умовах обмеження дитини у праві виїзду за межі України може призвести до гірших невиправних наслідків, ніж не застосування такого обмеження. Виключенням можу бути хіба що ситуації коли така заборона має на меті вберегти дитину від ще більшої небезпеки в силу певних характеристик особистості того з батьків з ким дитина потенційно може перетнути кордон, стан здоров'я дитини за якого необхідним є перебування в стабільних умовах під безперервним наглядом лікарів або інших спеціалістів тощо.

Наведена позиція видається спірною також і в частині твердження про неможливість обмеження права дитини на виїзд за межі державного кордону України в якості заходу забезпечення позову у категоріях справ, відмінних від тих, що розглядаються відповідно до положень Конвенції. Вважаємо, що у таких спорах так само важливо ретельно дослідити всі фактичні обставини справи, оцінити добросовісність поведінки кожного з батьків, перш ніж приймати рішення щодо доцільності та можливості застосування такого забезпечувального заходу. Оскільки законодавчо встановлені заборони на перетин державного кордону для окремих категорій осіб є непереборною перешкодою для спілкування з дитиною для того з батьків, хто належить до таких осіб, особливо в ситуації, коли інша сторона умисно створює перешкоди і не має наміру шукати компромісні рішення навіть в інтересах власної дитини.

Висновки. Запроваджений на території України правовий режим воєнного стану поставив нові виклики не лише перед національною правовою системою в цілому, а й перед учасниками правовідносин. За таких умов цивільні процесуальні

інститути не завжди здатні повною мірою виконувати покладені на них функції. Так, видається спірною можливість застосування або не застосування заходу забезпечення позову у вигляді обмеження права на виїзд дитини за межі державного кордону України.

Не зважаючи на наявність сформованої судової практики з окресленого питання цілком очевидною є неможливість накладення однієї правової конструкції на канву різноманітних життєвих обставин. Вважаємо, що при розгляді питання про застосування досліджуваного заходу забезпечення позову недостатньо враховувати лише категорію спору, в межах якого ініційовано вжиття забезпечувального заходу (у спорах щодо повернення дітей, які незаконно утримуються в державі, відмінній від держави їх постійного проживання, чи то в інших не врегульованих Конвенцією спорах), перш за все варто оцінювати конкретні фактичні обставини справи та поведінку сторін з тим, аби ухвалені судові рішення сприяли якнайкращому врахуванню інтересів дитини та унеможливлювали, наскільки це можливо, зловживання зі сторони інших осіб.

Література

1. Кількість справ, що стосуються інтересів дітей, зростає і вже перевищила показники довоєнного періоду. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1703612/ (дата звернення: 30.10.2025).
2. Декларація прав дитини : Міжнародний документ від 20.11.1959. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text (дата звернення: 30.10.2025).
3. Кирильчук І.А. Принцип найкращого врахування інтересів дитини при визначенні місця її проживання у судовому порядку. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2023. Том 34 (73) № 1 2023. С. 13–19. URL: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/03 (дата звернення: 30.10.2025).
4. Кушнір І., Воробець Г., Гончаренко З. Актуальні питання забезпечення виїзду дітей за кордон в умовах воєнного стану з метою забезпечення інтересів дитини. *Закон і кордон.* № 2 (2) 2023. С. 78–92. URL: https://doi.org/10.32453/law_border.v2i2.1538 (дата звернення: 30.10.2025)/
5. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 30.10.2025).
6. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 30.10.2025).
7. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення 30.10.2025).
8. Юровська Г., Дацeнко В. Врегулювання тимчасового виїзду дитини за кордон через призму дотримання принципу «забезпечення найкращих інтересів дитини». *Слово національної школи суддів України.* 2019. № 2 (27). С. 58–76. URL: https://ccu.gov.ua/publikaciya/yurovska-g-dacenko-v-vregulyuvannya-tymchasovogo-vyyizdu-dytyny-za-kordon-cherez-pryzmu (дата звернення 30.10.2025).
9. Правила перетинання державного кордону громадянами України : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#top (дата звернення 30.10.2025).
10. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text (дата звернення: 30.10.2025).
11. Ступак О. У справах щодо дітей забезпечення позову має запобігти відчуженню одного з батьків. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1379139/ (дата звернення: 30.10.2025).
12. Білянська Н.В., Пилипенко С.А. Заходи забезпечення позову у спорах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини: окремі питання судової практики. Наукові перспективи № 2 (44) 2024. С. 1066-1074. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/9523/9576 (дата звернення: 30.10.2025).
13. Постанова Верховного Суду від 15.01.2025 у справі № 369/7253/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124662705 (дата звернення: 30.10.2025).
14. Постанова Верховного Суду від 14.12.2023 у справі № 127/20368/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115898872 (дата звернення: 30.10.2025).
15. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 30.10.2025).
16. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 30.06.2025).
17. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей : Міжнародний документ від 25.10.1980. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188/conv#Text (дата звернення: 30.10.2025).
18. Постанова Верховного Суду від 27.03.2019 у справі № 643/5842/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80950493 (дата звернення: 30.10.2025).
19. Постанова Верховного Суду від 12.02.2020 у справі № 288/162/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87826675 (дата звернення: 30.10.2025).
20. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення 30.10.2025).
21. Постанова Верховного Суду від 17.11.2021 у справі № 755/17184/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101240539 (дата звернення 30.10.2025).
22. Яніцька І., Апалькова І. Забезпечення позову у цивільних справах щодо захисту прав та інтересів дітей. *National Law Journal: Teory and Practice.* С. 152-155. URL: www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/1/part_1/36.pdf (дата звернення 30.10.2025).
23. Постанова Верховного Суду від 14.02.2022 року у справі № 754/7569/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103871642 (дата звернення: 30.10.2025).

Анотація

Алендар Ю. І. **Обмеження права дитини на виїзд за межі державного кордону України як захід забезпечення позову.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню обмеження права дитини на виїзд за межі державного кордону України в якості заходу забезпечення позову в окремих категоріях сімейних спорів, що перебувають на розгляді суду, крізь призму дотримання прав та забезпечення інтересів дитини та її батьків в умовах дії правового режиму воєнного стану.

З'ясовано, що запроваджені зміни у правилах перетину державного кордону, які спрямовані на послаблення вимог для виїзду дітей, що вкрай важливо в поточних безпекових умовах, створили перешкоди для реалізації батьками права на спілкування та контакт з дитиною в ситуаціях, коли остання перебуває за кордоном, а той з батьків, хто знаходиться в Україні належить до категорій осіб, що обмежені у праві виїзду, навіть тимчасово.

Встановлено, що наразі судовою практикою, що відображено у правових позиціях Верховного Суду, сформовано підхід, згідно якого застосування заходу забезпечення позову у вигляді обмеження права на виїзд дитини за межі державного кордону України можливе лише у регульованих відповідно до Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25.10.1980 щодо повернення дітей, які незаконно утримуються в державі, відмінній від держави їх постійного проживання, і є абсолютно неприпустимим в інших категоріях судових справ.

На думку автора, такий підхід не сприяє забезпеченню найкращих інтересів дитини, які повинні мати першочерговий пріоритет у будь-яких спорах, що виникають з сімейних правовідносин. Недостатнім є визначення самої лише нормативно-правової бази, за якою здійснюється регулювання певної спірної ситуації, необхідно в кожному конкретному випадку оцінювати сукупність фактичних обставин і з огляду на них приймати рішення щодо можливості або неможливості обмеження дитини у праві перетину державного кордону України як заходу, що вживається з метою забезпечення позовних вимог.

Ключові слова: цивільний процес, забезпечення позову у цивільному судочинстві, право дитини на перетин державного кордону України, сімейні спори.

Summary

Alendar Yu. I. **Restriction of the child's right to cross the Ukraine state border as a measure to secure a claim.** – Article.

The article is dedicated to the study of the right of a child to cross the Ukraine state border as a measure to secure a claim in certain categories of family disputes being considered by the court, from the perspective of respecting the rights and ensuring the interests of the child and his or her parents under the legal regime of martial law.

It has been clarified that changes which were adopted in the regulation regarding rules for crossing the state border aimed at simplification of requirements for children to set out, what is extremely important in the current security situation, created obstacles for parents to perform their right to communicate and contact with the child in situations where that child is abroad, and the parent who is in Ukraine belongs to the categories of individuals who are limited in the right to leave the state, even on temporary basis.

It was established that nowadays, case law, reflected in the legal positions of the Supreme Court, has formed an approach according to which the application of a measure to secure a claim in the form of restricting the child's right to cross the state border of Ukraine may be applied only in cases regulated in accordance with the Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction date the 25th of October 1980 regarding the return of children who are illegally held in a state other than the state of their permanent residence, and is absolutely inapplicable in other categories of disputes being under the court consideration.

From the author`s perspective, such approach does not contribute to ensuring the best child`s interests, which are supposed to have the highest priority in any disputes arising from family jural relations. It is not enough to determine the regulatory framework itself, according to which a certain controversial situation is regulated. It is mandatory to assess the totality of factual circumstances in each specific incident and, taking them into account, come to a conclusion on the possibility or impossibility of restricting the child's right to cross the state border of Ukraine as a measure taken to secure claims.

Key words: civil proceedings, securing a claim in civil proceedings, the right of a child to cross the Ukraine state border, family disputes.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 347.44:69
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.7

Н. М. Денисяк
orcid.org/0000-0002-6806-5017
кандидат юридичних наук,доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету

ЦИВІЛЬНА ДІЄЗДАТНІСТЬ СТОРІН У ДОГОВОРАХ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДРЯДУ

Будівельна галузь України характеризується складною системою договірних відносин, де ключову роль відіграють договори підряду. Особливістю таких угод є значні обсяги інвестицій, чіткі терміни виконання та багатоступеневий ланцюг субпідряду, що підвищує вимоги до правосуб'єктності сторін.

На думку О. Ф. Скакун, правосуб'єктність – це самостійна правова категорія, що існує поряд з правами та обов'язками, вона відображає правову здатність особи бути носієм прав та обов'язків і становить постійний громадянський статус особи, а не спроможність чи здатність володіння правами. Тобто правосуб'єктність є передумовою набуття суб'єктивних прав. Зміст правосуб'єктності розглядається вченою як певний набір суб'єктивних прав кожної особи [1, с. 535–536]. Цивільна дієздатність учасників договірних зобов'язань виступає фундаментальною передумовою їхньої дійсності, визначаючи правові наслідки укладення та виконання угод.

Актуальність дослідження зумовлена практикою визнання договорів будівельного підряду недійсними через відсутність чи обмеження дієздатності сторін, що призводить до значних економічних втрат та судових спорів. Метою статті є комплексний аналіз правового режиму цивільної дієздатності сторін у договорах будівельного підряду, виявлення ризиків та розробка практичних рекомендацій щодо їх мінімізації.

У сучасному будівництві договори підряду є ключовим інструментом регулювання відносин між замовниками, генеральними підрядниками та субпідрядниками. Будівельний підряд, регулюється Цивільним кодексом України (ЦКУ) [2], передбачає складні ланцюги зобов'язань, де кожна сторона повинна мати повну цивільну дієздатність для укладення та виконання угоди. Цивільна дієздатність – це здатність особи набувати та здійснювати цивільні права та обов'язки, а також бути позивачем чи відповідачем у суді [2]. Відсутність дієздатності може призвести до визнання договору недійсним, що тягне за собою значні ризики: розірвання угод, повернення авансів, затримки робіт та судові спори [3, с. 145–150]. У цій статті ми розглянемо ключові аспекти цивільної дієздатності сторін у договорах будівельного підряду, з акцентом на вимоги законодавства та практичні рекомендації.

Цивільна дієздатність поділяється на три основні види відповідно до ЦКУ [2]. Повна цивільна дієздатність виникає з досягненням повноліття (18 років) і не обмежується, якщо особа не визнана недієздатною чи обмежено дієздатною судом. Це стандарт для більшості сторін у будівельних договорах – фізичних осіб-підприємців, юридичних осіб чи повнолітніх громадян. Часткова цивільна дієздатність стосується неповнолітніх від 14 до 18 років. Такі особи можуть укладати дрібні побутові угоди самостійно, але для значних договорів (як будівельний підряд) потрібна згода батьків чи опікунів [4, с. 71].

М. Саградян зауважує, що законодавство та юридична література окремих країн розрізняє «угодоздатність» – здатність здійснювати угоди та укладати договори [4, с. 69]. Наприклад, відповідно до Цивільного кодексу штату Каліфорнія: неповнолітніми вважаються особи віком до 18 років. У пар. 33 ч. 1 Книги 1 (Про осіб) цього Кодексу зазначено, що неповнолітній не може передавати будькому свої права, укладати договори з приводу нерухомості або пов'язаних з нею відсотків, так само як і з приводу рухомого майна, яке не перебуває в його безпосередньому володінні або під його контролем [5].

У будівництві це рідко трапляється, але може стосуватися молодих ФОПів. Обмежена цивільна дієздатність застосовується до осіб, які зловживають алкоголем чи наркотиками, і призначається судом. Вони можуть укладати лише дрібні угоди, а для підряду – лише з піклуванням [6, с. 200–210]. Недієздатність стосується осіб з психічними розладами, визнаних судом. Такі особи взагалі не можуть укладати договори; замість них діє опікун. Для юридичних осіб дієздатність реалізується через органи управління (директора, правління), які діють у межах статуту [2]. У будівельних договорах субпідрядники часто є ТОВ чи ФОПами, де ключовим є повноваження керівника.

Договори будівельного підряду є консенсуальними, оплатними та двосторонніми, тому дієздатність сторін є обов'язковою умовою дійс-

© Н. М. Денисяк, 2025

ності [1]. Замовник (клієнт) може бути фізичною чи юридичною особою. Якщо замовник – неповнолітній, договір укладається за згодою батьків. Для юросіб – за дорученням уповноваженої особи. Підрядник (генеральний чи субпідрядник) зазвичай юридична особа з ліцензією на будівельні роботи [7]. Дієздатність підтверджується статутними документами. Фізичні особи-підрядники (ФОПи) повинні бути повнолітніми та зареєстрованими. Субпідряд – це договір між генеральним підрядником і субпідрядником, де останній виконує частину робіт. Тут дієздатність субпідрядника критично важлива, бо порушення може зірвати весь ланцюг [8, с. 187]. Ключові вимоги включають віковий ценз 18 років для повної дієздатності, відсутність обмежень чи недієздатності (підтверджується медичними довідками лише за потреби), повноваження представників за довіреністю чи статутом, спеціальні правила для ФОПів – реєстрація в ЄДР, що автоматично підтверджує дієздатність [9].

У разі сумнівів у дієздатності договір може бути визнаний недійсним за позовом зацікавленої сторони. О. В. Веренкіотова підкреслює, що «повну цивільну дієздатність фізична особа набуває з досягненням повноліття, тобто з 18 років. Згідно з чинним законодавством у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття повна дієздатність у неї настає з моменту реєстрації шлюбу. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором або бажає займатись підприємницькою діяльністю. Надання повної цивільної дієздатності проводиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи і за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі якщо такої згоди немає, за рішенням суду» [10, с. 83].

У будівництві, де терміни стислі, а суми значні, перевірка дієздатності – це не формальність. Рекомендації включають перевірку документів: для фізосіб – паспорт, ІПН; для юросіб – витяг з ЄДР, статут. Використовуйте нотаріальне посвідчення договорів для фіксації дієздатності. Ризики неповноліття: якщо сторона – малолітній (до 14 років), договір укладається лише представником, інакше – недійсний ab initio. Судова практика: за рішеннями Верховного Суду (наприклад, справа № 910/19668/21) [11], договори з недієздатними особами скасовуються, а майнові наслідки – повернення статусу до укладення [12]. У будівництві це означає демонтаж робіт за рахунок винної сторони. Міжнародний аспект: якщо субпідрядник – іноземець, дієздатність перевіряється за правом його країни [13], але в Україні – з акредитацією.

Ризики та наслідки обмежень дієздатності: неповноліття (14-18 років) призводить до недійсності без згоди батьків, тому рекомендується отримати нотаріальну згоду; обмежена дієздатність може спричинити визнання договору недійсним, тому слід перевірити судові рішення в ЄДРСР; недієздатність тягне абсолютну недійсність, тому діяти лише через опікуна; перевищення повноважень представника призводить до недійсності дій, тому вимагати оригінал довіреності.

Цивільна дієздатність сторін – фундаментальна основа дійсності договорів будівельного підряду, що забезпечує стабільність відносин у галузі. Уникаючи ризиків через ретельну перевірку, сторони можуть мінімізувати спори та зосередитися на виконанні робіт. Рекомендуємо залучати юристів для аудиту угод, особливо в субпідряді, де ланцюг відповідальності довгий. Згідно з ЦКУ, дієздатність не лише захищає права, а й сприяє розвитку цивільного обороту [2]. Для детального аналізу конкретних випадків звертайтеся до норм Цивільного кодексу чи фахівців.

Проведений аналіз правового регулювання цивільної дієздатності сторін у договорах будівельного підряду дозволяє зробити такі висновки та пропозиції. Цивільна дієздатність сторін є обов'язковою умовою дійсності договорів будівельного підряду, що зумовлено їхньою оплатною та двосторонньою природою. Повна цивільна дієздатність є стандартним вимогою для учасників будівельних відносин, а будь-які обмеження (часткова дієздатність, обмежена дієздатність, недієздатність) призводять до недійсності угод. Судова практика свідчить про систематичне визнання договорів недійсними через відсутність дієздатності, що створює значні ризики для ланцюгів субпідряду. Юридичні особи реалізують дієздатність через уповноважених представників, що вимагає ретельної перевірки повноважень.

Для мінімізації ризиків порушення дієздатності сторін у договорах будівельного підряду рекомендується запровадити обов'язкову перевірку дієздатності на етапі укладення договорів: для фізичних осіб – витяг з ЄДРСР щодо відсутності обмежень дієздатності; для юридичних осіб – витяг з ЄДР та статутні документи. Використовувати нотаріальне посвідчення договорів будівельного підряду, що автоматично фіксує дієздатність сторін на момент укладення. Розробити типові положення договорів щодо відповідальності за приховування обмежень дієздатності з правом розірвання угоди та стягнення штрафів. Внести зміни до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», передбачивши перевірку дієздатності підрядників при видачі дозволів на будівництво. Створити елек-

тронну базу даних щодо осіб з обмеженою/недієздатністю, інтегровану з ЄДР, для оперативної перевірки контрагентів. Залучати юристів на етапі due diligence субпідрядників, особливо у складних ланцюгах підряду. Реалізація зазначених пропозицій дозволить підвищити правову визначеність договірних відносин у будівництві, мінімізувати судові спори та забезпечити стабільність виконання будівельних проєктів.

Література

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Харків : Еспада, 2006. 776 с.

2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

3. Харитонов С. О., Харитонова О. І. Цивільне право України : підручник. Харків : Право, 2020. 784 с.

4. Саградян М. Цивільна дієздатність фізичної особи в Україні та в зарубіжних країнах. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 4. С. 69–73.

5. Цивільний кодекс штату Каліфорнія 1872 р. URL: http://avalon-law.ru/?p=154 (дата звернення: 23.10.2025).

6. Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Артек, 2020. 479 с.

7. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України № 3038-VI від 17 лютого 2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 34. Ст. 343.

8. Коваленко І.А. Договір підряду за законодавством України та законодавством ЄС. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2023. Вип. 80. С. 185–190.

9. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України № 755-IV від 15 травня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 31–32. Ст. 263.

10. Веренкіотова О. В. До питання здійснення цивільної правосуб'єктності фізичних осіб. *Право і суспільство.* 2022. № 6. С. 79–85.

11. Постанова Верховного Суду від 19 вересня 2023 р. у справі № 910/19668/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 23.10.2025).

12. Узагальнення судової практики цивільних справ за позовами про визнання правочинів недійсними за 2018–2020 роки. URL: https://hra.court.gov.ua/sud4818/inshe/inf_court/uzag21c6 (дата звернення: 23.10.2025).

13. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 32. Ст. 422.

Анотація

Денисяк Н. М. **Цивільна дієздатність сторін у договорах будівельного підряду.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню цивільної дієздатності сторін у договорах будівельного підряду, що є ключовим елементом правового регулювання будівельної галузі України.

Аналізуються положення Цивільного кодексу України щодо видів цивільної дієздатності (повна, часткова, обмежена, недієздатність) та їх вплив на дійсність договорів підряду. Особлива увага приділяється правовим вимогам до дієздатності фізичних та юридичних осіб, включаючи перевірку повноважень представників, ліцензування підрядників та особливості правового статусу фізичних осіб-підприємців у будівельних відносинах.

Досліджуються ризики, пов'язані з обмеженнями дієздатності, зокрема визнання договорів недійсними, що може спричинити значні економічні втрати, затримки виконання робіт та судові спори.

Виокремлено переваги ретельної перевірки дієздатності: забезпечення стабільності договірних відносин, підвищення правової визначеності, мінімізація правових конфліктів. Серед недоліків – складність доступу до інформації про обмеження дієздатності, недостатня уніфікація процедур перевірки та обмежена інтеграція даних про дієздатність контрагентів.

В Україні ці аспекти мають особливе значення через складні ланцюги субпідряду в будівництві, де порушення дієздатності однієї сторони може зірвати весь проєкт.

Стаття наголошує на необхідності вдосконалення механізмів перевірки дієздатності для підвищення ефективності будівельних проєктів.

Пропонується запровадити обов'язкову перевірку документів (паспорт, ІПН, витяг з ЄДР), нотаріальне посвідчення договорів, створення інтегрованої бази даних щодо осіб з обмеженою дієздатністю, а також залучення юристів для аудиту контрагентів.

Дослідження підкреслює важливість цивільної дієздатності для забезпечення правової визначеності в будівельній сфері, пропонуючи практичні рекомендації для її вдосконалення, які сприятимуть стабільності економічних відносин.

Пропонується використовувати нотаріальне посвідчення договорів будівельного підряду, що автоматично фіксує дієздатність сторін на момент укладення.

Запропоновано розробити типові положення договорів щодо відповідальності за приховування обмежень дієздатності з правом розірвання угоди та стягнення штрафів.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, правове регулювання, договір будівельного підряду, правосуб'єктність, юридичні та фізичні особи, субпідряд, правові ризики, нотаріальне посвідчення, правова визначеність.

Summary

Denysiak N. M. **Civil capacity of parties in construction contract agreements.** – Article.

The article is devoted to the study of the civil capacity of parties in construction contract agreements, which is a key element of legal regulation of the construction industry of Ukraine.

The provisions of the Civil Code of Ukraine on the types of civil capacity (full, partial, limited, incapacity) and their impact on the validity of contract agreements are analyzed. Special attention is paid to the legal requirements for the capacity of individuals and legal entities, including verification of the powers of representatives, licensing of contractors and the peculiarities of the legal status of individual entrepreneurs in construction relations.

The risks associated with restrictions on capacity are investigated, in particular, the recognition of contracts as invalid, which can cause significant economic losses, delays in the performance of work and litigation.

The advantages of a thorough capacity check are highlighted: ensuring the stability of contractual relations, increasing legal certainty, minimizing legal conflicts. Among the disadvantages are the difficulty of accessing information on limitations of capacity, insufficient unification of verification procedures, and limited integration of data on the capacity of counterparties.

In Ukraine, these aspects are of particular importance due to the complex chains of subcontracting in construction, where a violation of the capacity of one party can disrupt the entire project.

The article emphasizes the need to improve capacity check mechanisms to increase the efficiency of construction projects.

It is proposed to introduce mandatory verification of documents (passport, TIN, extract from the Unified State Register), notarization of contracts, creation of an integrated database of persons with limited capacity, as well as the involvement of lawyers to audit counterparties.

The study emphasizes the importance of civil capacity to ensure legal certainty in the construction sector, offering practical recommendations for its improvement, which will contribute to the stability of economic relations.

It is proposed to use notarial certification of construction contract agreements, which automatically records the capacity of the parties at the time of conclusion.

It is proposed to develop standard provisions of contracts on liability for concealing limitations of capacity with the right to terminate the agreement and collect fines.

Key words: civil law, civil legislation, legal regulation, construction contract, legal personality, legal and natural persons, subcontract, legal risks, notarial certification, legal certainty.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 347.78
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.8

А. О. Кодинець
orcid.org/0000-0002-0954-1474
доктор юридичних наук,професор,
провідний науковий співробітник відділу промислової власності
та комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності
Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України,
завідувач кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗАХИСТ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ АПЕЛЯЦІЙНОЮ ПАЛАТОЮ НАЦІОНАЛЬНОГО ОРГАНУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Постановка проблеми. Здійснення будь-якого суб'єктивного права є неможливим без формування правових засад його ефективного захисту. Невипадково, що ще давньоримські юристи пов'язували факт існування права з можливістю його захисту та визнавали наявність права лише у разі, якщо воно забезпечувалося захистом з боку державної влади.

У цьому зв'язку не є виключенням право інтелектуальної власності, у межах якого незважаючи на суттєве оновлення законодавства та покращення рівня правової охорони результатів інтелектуальної, творчої діяльності питання правового захисту продовжують залишатися актуальними з огляду на значну кількість правопорушень у даній сфері. Лише незначна кількість спорів з-приводу порушень прав інтелектуальної власності вирішується судами. Тривалість судового розгляду, витратність судового процесу, необхідність проведення судової експертизи, можливість апеляційного та касаційного оскарження, потреба у залученні професійного адвоката у таких категоріях спорів – ці фактори не сприяють швидкому та дієвому захисту прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності. Відтак, з метою забезпечення захисту прав інтелектуальної власності важливе значення має застосування позасудових процедур, зокрема, захист таких прав в адміністративному порядку у діяльності Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності.

Досягнення належного та ефективного рівня захисту прав інтелектуальної власності є необхідною умовою, що стоїть перед Україною на її шляху до євроінтеграції, що вимагає врахування досвіду розвинутих європейських країн в даній сфері та імплементації його у вітчизняну правову систему.

Літературний огляд. У межах юридичної науки та на рівні практики неодноразово наголошувалося на потребах створення дієвих механізмів захисту інтелектуальної власності та відповідних змін у національному законодавстві України. Про це вказували у своїх працях О.Ф. Дорошенко [1], Ю.М. Капіца [2], Н.М. Мироненко [3], О.П. Орлюк [4], М.Ю. Потоцький [5], А.С. Штефан [6] та інші вчені. У наукових статтях К.Т. Панасюк «Особливості правового статусу Апеляційної палати УКРНОІВІ» [7] та О.О. Тверезенко «НОІВ: історичні передумови, стан та перспективи законодавчого регулювання» [8] досліджувалися особливості правового статусу Апеляційної палати як складової державної системи охорони інтелектуальної власності в Україні. Водночас, враховуючи євроінтеграційні засади розвитку національної правової системи, оновлення законодавства у цій сфері та формування практики його застосування, а також з огляду на засади реформування державної системи охорони інтелектуальної власності в Україні, проблематика захисту прав інтелектуальної власності у діяльності Апеляційної палати лише частково була предметом дослідження представниками національної правової доктрини, що зумовлює актуальність цієї публікації.

Метою дослідження є розгляд особливостей адміністративної процедури захисту прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності Апеляційною палатою Національного органу інтелектуальної власності за законодавством України, аналіз правозастосовної практики у цій сфері, формулювання з урахуванням висновків і пропозицій, спрямовані на удосконалення національної системи захисту прав інтелектуальної власності в адміністративному порядку.

Виклад основного матеріалу. Насамперед відзначимо, що адміністративно-правовий порядок захисту прав інтелектуальної власності полягає у застосуванні органами державної влади передбачених законодавством заходів правового характеру, за допомогою яких здійснюються відновлення порушених прав суб'єктів, припинення

© А. О. Кодинець, 2025

порушень, а також майновий вплив на правопорушників.

Адміністративний порядок має низку особливостей, насамперед, це простота і оперативність розгляду справ, що створює об'єктивні можливості для швидкого відновлення порушених прав. Питання захисту прав інтелектуальної власності в адміністративному порядку були предметом наукового дослідження у національній правовій науці [9, 10]. Водночас, наголосимо, що адміністративний порядок захисту прав застосовується як виняток із загального правила, тобто тільки у прямо вказаних законодавством випадках. Адміністративний порядок розгляду та вирішення таких спорів, як правило, передує відповідному судовому розгляду та виступає засобом оперативного реагування на відповідні правопорушення, забезпечуючи можливість припинення здійснення незаконної діяльності та покарання правопорушника [11].

Як зазначається науковцями, захист суб'єктивних права в адміністративному порядку є нетиповим для цивільного права, зокрема і для права інтелектуальної власності [12]. У загальному вигляді особливості цієї форми захисту визначені у стаття 17 та 18 Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України) [13]. Так, ч. 1 ст. 17 ЦК України передбачає, що захист цивільних прав та інтересів у межах повноважень, визначених Конституцією України, здійснює Президент України, який відповідно до ч. 2 ст. 102 Конституції України [14] є гарантом прав і свобод людини та громадянина. Президент України має право зупиняти дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності та скасовувати акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим (ст. 106 Конституції України). Крім того, Президент України наділений правом вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України. Тобто, Президент України може захистити право шляхом зупинення дії актів Кабінету Міністрів України та накладення вето на закони, які неправомірно, всупереч Конституції чи законодавству України, обмежують права особи у сфері інтелектуальної власності. Повноваженнями щодо захисту цивільних прав та інтересів, відповідно до ст. 17 ЦК України, наділені органи державної влади, органи місцевого самоврядування.

На відміну від судової форми захисту, захист цивільних прав Президентом України, органами державної влади або органами місцевого самоврядування, згідно зі ст. 17 ЦК України, здійснюється виключно у випадках та у спосіб, що встановлені Конституцією України та законом. Це положення кореспондує з ч. 2 ст. 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Звернення за захистом права на інформацію в адміністративному порядку не перешкоджає особі у подальшому звернутися до суду за захистом цього ж права, що випливає з ч. 2 ст. 55 Конституції України та підтверджено рішенням Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення ч. 2 ст. 55 Конституції України та ст. 248-2 ЦПК України від 25 листопада 1997 р. [15]. У цьому рішенні Конституційний Суд України зазначив, що подання скарги до органу, посадової особи вищого рівня не перешкоджає оскарженню цих рішень, дій чи бездіяльності до суду.

Захист прав інтелектуальної власності у адміністративному порядку здійснюється Національним органом інтелектуальної власності (далі - НОІВ), зокрема Апеляційною палатою НОІВ. Апеляційна палата є колегіальним органом для розгляду заперечень проти рішень НОІВ щодо набуття прав на об'єкти права інтелектуальної власності, заяв про визнання прав на об'єкти інтелектуальної власності недійсними повністю або частково, заяв про визнання торговельної марки добре відомою в Україні та розгляду інших питань, що належать до його компетенції відповідно до законів та нормативно-правових актів України. Основним актом, який визначає порядок діяльності Апеляційної палати є Регламент Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності, затверджений наказом Міністерства економіки України від 23.11.2023 № 17768 [16].

Відзначимо, що за час функціонування Апеляційної палати згідно нового Регламенту предметом її розгляду є 312 справ (частина з них – вже розглянуті), зокрема: заперечень проти рішень за заявками на винаходи/корисні моделі – 7; заперечень проти рішень за заявками на промислові зразки – 1; заперечень проти рішень за заявками на торговельні марки, подані третіми особами – 118; заперечень проти рішень за заявками на торговельні марки, подані самими заявниками – 135; апеляційних заяв про визнання недійсними повністю або частково патентів на винаходи/корисні моделі – 9; апеляційних заяв про визнання недійсними повністю або частково свідоцтв на промислові зразки – 12; заяв про визнання торговельної марки добре відомою в Україні – 30 [17].

Основним завданням Апеляційної палати є колегіальний розгляд поданих до неї запере-

чень, апеляційних заяв та заяв про визнання торговельних марок добре відомими в Україні.

Зокрема, відповідно до ст. 24 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [18] заявник може оскаржити рішення НОІВ за заявкою до Апеляційної палати або в судовому порядку протягом двох місяців від дати одержання рішення НОІВ чи копій затребуваних матеріалів. Право заявника оскаржити рішення НОІВ до Апеляційної палати втрачається у разі сплати ним державного мита за реєстрацію винаходу (корисної моделі).

Оскарження рішення НОІВ до Апеляційної палати здійснюється шляхом подання заперечення проти рішення. Заперечення проти рішення НОІВ за заявкою розглядається згідно з регламентом Апеляційної палати, протягом двох місяців від дати одержання заперечення та сплати збору за подання заперечення, в межах мотивів, викладених заявником у запереченні та під час його розгляду. Строк розгляду заперечення продовжується за ініціативою заявника, але не більше ніж на два місяці, якщо до його спливу буде подано відповідне клопотання та сплачено збір за його подання.

Згідно ст. 15 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [19] заявник може оскаржити рішення НОІВ за заявкою у судовому порядку або до Апеляційної палати протягом двох місяців від дати одержання рішення НОІВ чи копій затребуваних матеріалів. Для власника міжнародної реєстрації зазначений строк становить три місяці від дати надсилання НОІВ до Міжнародного бюро ВОІВ заяви про відмову в наданні правової охорони торговельній марці за міжнародною реєстрацією в Україні для всіх зазначених товарів і послуг або про надання правової охорони торговельній марці щодо частини зазначених товарів і послуг.

Таким чином, право на звернення до Апеляційної палати має: заявник або особа, або її представник із запереченням щодо заявки на торговельну марку, торговельної марки за міжнародною реєстрацією; заявник або його представник із запереченням щодо заявки на реєстрацію географічного зазначення; заявник або його представник із запереченням щодо заявки на винахід, заявки на корисну модель, заявки на промисловий зразок, заявки на реєстрацію компонування напівпровідникового виробу; будь-яка особа, або її представник з апеляційною заявою про визнання недійсними повністю або частково прав на винахід (корисну модель) чи прав на промисловий зразок; будь-яка особа або її представник із заявою про визнання її торговельної марки добре відомою в Україні.

Одним із повноважень Апеляційної палати є розгляд заяви про визнання торговельної марки добре відомою. Водночас, наголосимо на недоліку нормативного регулювання визнання марки добре відомою. Згідно ст. 25 зазначеного Закону охорона прав на добре відому торговельну марку здійснюється на підставі визнання торговельної марки добре відомою Апеляційною палатою або судом. Так, на підставі п. 2 ч. 2 ст. 20 ГПК України [20] Вищий суд з питань інтелектуальної власності розглядає справи щодо прав інтелектуальної власності, зокрема справи про визнання торговельної марки добре відомою.

Питання розмежування повноважень Апеляційної палати та суду має важливе практичне значення, при вирішенні якого має бути врахований зарубіжний досвід. Зокрема, у Німеччині існує Федеральний патентний суд (Bundespatentgericht), який був заснований 1 липня 1961 року. Водночас, до заснування Bundespatentgericht, рішення секцій експертизи та відділів Патентного відомства ФРН щодо реєстрації або існуючих прав промислової власності, підлягали повторному розгляду лише апеляційними колегіями. Щодо складу апеляційних колегій, то вони були представлені державними службовцями, а самі апеляційні колегії входили до складу Патентного відомства ФРН [21].

Після набрання чинності Основного закону ФРН виникла необхідність переглянути статус апеляційний колегій. Тому Федеральний адміністративний суд ухвалив адміністративний позов, посилаючись на принцип: зазначені в абз. 4 ст. 19 Основного Закону ФРН. Суд постановив, що Німецьке патентне відомство не є судом за змістом закону; рішення апеляційних колегій є адміністративними актами, які можуть бути оскаржені в адміністративному суді [22]. Після додавання поправки до Основного закону Федеративної Республіки [23], Bundespatentgericht був створений як незалежний, автономний федеральний суд. До компетенції Bundespatentgericht входить вирішення питань про надання прав власності (на патенти, товарні знаки, корисні моделі, дизайни, прав на певний вид рослин) або відхилення у реєстрації права власності. На підставі апеляційної заяви Bundespatentgericht може скасувати прийняте рішення про надане майнове право на об'єкт інтелектуальної власності шляхом вилучення або скасування. Варто зауважити, що процедура визнання недійсним є належною процедурою анулювання чинного патенту ФРН або сертифікату додаткової охорони. Процедура визначення недійсними відокремлена від надання патенту та його експертизи, і його метою є скасування чинності офіційного акту, на підставі якого був виданий патент.

Водночас, згідно національного законодавства два різні державні органи, а саме суд (у перспективі – Вищий суд з питань інтелектуальної

власності) та Апеляційна палата НОІВ мають повноваження визнавати торговельну марку добре відомою без чіткого розмежування їх компетенції. В основі такого розмежування має бути покладений конституційний принцип – здійснення правосуддя виключно судом. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір (ст. 124 Конституції України).

З огляду на зазначене, пропонується закріпити положення, що до виключної компетенції Апеляційної палати НОІВ відноситься розгляд заяви про визнання торговельної марки добре відомою за відсутності спору. У зв'язку з наведеним, доцільно на рівні Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» встановити, що охорона прав на добре відому торговельну марку здійснюється на підставі визнання торговельної марки добре відомою Апеляційною палатою за відсутності спору. У разі наявності спору визнання торговельної марки добре відомою здійснюється в судовому порядку.

Відзначимо також інші проблеми адміністративного порядку захисту прав інтелектуальної власності Апеляційною палатою НОІВ.

Передусім, йде мова про недоліки законодавчої техніки регламентації її діяльності, які пов'язані з дублюванням повноважень цього органу у рівних законодавчих актах щодо охорони прав інтелектуальної власності. Так, У 2020 році в Україні було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності» [24]. Зазначеним Законом були внесені по суті одні і ті самі норми щодо створення та функціонування НОІВ (зокрема, до Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» та Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», Закону України «Про правову охорону географічних зазначень», «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів»).

Норма щодо гарантій незалежності Апеляційної палати та експертів НОІВ продубльована у всіх цих зазначених законах. Мабуть, це свідчить про потребу формування єдиного систематизованого нормативного акту в якому слід об'єднати норми щодо правого забезпечення функціонування державної системи охорони інтелектуальної власності, у тому числі і діяльності Апеляційної палати, а не дублювати зазначені норми у текстах спеціальних законів щодо охорони прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки, географічні зазначення, компонування напівпровідникових виробів.

Відзначимо також, що відповідно до вимог ч. 4 ст. 34 Закону України «Про правотворчу діяльність» [25] нормативно-правовий акт має: 1) охоплювати всю необхідну сферу його дії; 2) не містити норм права, що не відповідають Конституції України та нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та (або) не узгоджуються з нормами права нормативно-правових актів рівної юридичної сили (за винятком внесення змін до таких актів); 3) не містити дублюючих норм права, а також не повторювати норм права іншого нормативно-правового акта; 4) не містити норм права, що не узгоджуються між собою. Наявність дублюючих правових норм щодо діяльності Апеляційної палати НОІВ у текстах різних законів щодо охорони окремих об'єктів інтелектуальної власності суперечить вимогам до змісту нормативно-правового акту та засадам юридичної техніки нормопроєктування.

У контексті аналізу діяльності Апеляційної палати НОІВ відзначимо також потребу розширення її повноважень у частині визнання недійсними охоронних документів. Так, у 2020 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями» [26] та Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства» [27]. Згідно зазначених змін закріплено право будь-якої особи подати до Апеляційної палати обґрунтовану заяву про визнання прав на винахід (корисну модель) (ст. 33-1 ЗУ «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»), промисловий зразок (ст. 25-1 ЗУ «Про охорону прав на промислові зразки» [28]), недійсними повністю або частково з підстав невідповідності винаходу (корисної моделі), промислового зразку умовам надання правової охорони.

Заява про визнання прав на винахід недійсними може бути подана до Апеляційної палати протягом дев'яти місяців з дати публікації відомостей про державну реєстрацію винаходу. Водночас, заява про визнання прав на промисловий зразок недійсними або заява про визнання прав на корисну модель недійсними може бути подана протягом усього строку чинності майнових прав на промисловий зразок або прав на корисну модель та після припинення їх чинності.

Отже, змінами до законодавства у сфері охорони об'єктів промислової власності була встановлена можливість визнання в адміністративному порядку Апеляційною палатою НОІВ недійсними прав на винаходи та корисні моделі, а також прав на зареєстровані промислові

зразки. Проте, стосовно свідоцтва на торговельні марки така можливість нормативно не передбачена. Тому як і раніше, так і наразі визнання недійними свідоцтв на торговельні марки може відбуватися лише у судовому порядку. Проте саме спори про право інтелектуальної власності на торговельні марки найчастіше є предметом судового розгляду. У цьому зв'язку доцільно закріпити за Апеляційною палатою НОІВ повноваження щодо визнання недійсним свідоцтва на торговельну марку у разі її невідповідності умовами надання правової охорони та за відсутності спору про право. Закріплення таких змін кореспондуватиме вимогам системності законодавства у сфері інтелектуальної власності, адже, Апеляційна палата наділена правом розглядати заяви про визнання недійсними прав на винаходи, корисні моделі, промислових зразків у разі порушення умов щодо їх охороноздатності. Зазначене також сприятиме розвантаженню судової системи у частині віднесення до компетенції Апеляційної палати заяв про визнання недійсним свідоцтв на торговельні марки.

Висновки. Проведений аналіз особливостей захисту прав інтелектуальної власності в адміністративному порядку Апеляційною палатою НОІВ дозволяє зробити наступні висновки та теоретичні узагальнення:

Законодавчі зміни у сфері охорони прав промислової власності, проведені у 2020 р., зокрема, запровадження процедури визнання недійсними прав на винаходи, корисні моделі чи промислові зразки Апеляційною палатою НОІВ, сприяють більш ефективному та оперативного захисту прав, розвантаженню судової системи та зменшенню судових спорів у сфері інтелектуальної власності. Наразі має бути узагальнений досвід впровадження зазначених новел на рівні практичної площини. З його урахуванням слід забезпечити розробку та впровадженні системи підзаконних правових актів у сфері охорони об'єктів промислової власності та захисту прав їх володільців.

Аналіз правових засад діяльності Апеляційної палати засвідчує наявність дублюючих норм у текстах різних законів щодо охорони об'єктів інтелектуальної власності, що суперечить вимогам до змісту нормативно-правового акту та засадам юридичної техніки нормопроєктування. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності» були внесені по суті одні і ті самі норми щодо створення та функціонування НОІВ та діяльності Апеляційної палати до спеціальних законів про інтелектуальну власність, що суперечить вимогам Закону України «Про нормотворчу діяльність». Зазначене зумовлює потребу формування єдиного систематизованого нормативного акту щодо правового забезпечення функціонування державної системи охорони інтелектуальної власності та діяльності Апеляційної палати.

У законодавстві чітко не розмежовані повноваження суду (у перспективі - Вищого суду з питань інтелектуальної власності) та Апеляційної палати НОІВ щодо визнання торговельної марки добре відомою. Відзначимо, що до компетенції Апеляційної палати має належати розгляд заяви про визнання торговельної марки добре відомою за відсутності спору. У зв'язку з наведеним, пропонується внести до п. 1. статті 25 до Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» зміни та закріпити норму наступного змісту «охорона прав на добре відому торговельну марку здійснюється згідно із статтею 6 bis Паризької конвенції та цим Законом на підставі визнання торговельної марки добре відомою Апеляційною палатою за відсутності спору. У разі наявності спору визнання торговельної марки добре відомою здійснюється в судовому порядку».

Змінами до законодавства у сфері охорони об'єктів промислової власності була встановлена можливість визнання Апеляційною палатою НОІВ недійсними прав на винаходи та корисні моделі, а також прав на зареєстровані промислові зразки. Проте, визнання недійними свідоцтв на торговельні марки наразі може здійснюватися лише у судовому порядку. У цьому зв'язку доцільно закріпити за Апеляційною палатою НОІВ повноваження щодо визнання недійсним свідоцтва на торговельну марку у разі її невідповідності умовами надання правової охорони та відсутності спору про право. Фіксація таких змін кореспондуватиме вимогам системності законодавства у сфері інтелектуальної власності та сприятиме розвантаженню судової системи.

Література

1. Дорошенко О. Ще раз про патентний суд. Право України. 2011. № 3. С. 40–44.

2. Капіца Ю.М. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу: формування, інститути, напрями розвитку: монографія URL: https://books.google.com.ua/books?hl=en&lr=&id=0JQkEQAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA9&ots=X1M4lldCtK&sig=mYtPZQh3Aq1n1Yp7yYnSAoB9yq4&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false/. (дата звернення: 12.10.2025).

3. Мироненко Н.М. Захист прав на торговельні марки : українська практика та європейський досвід. Право України. 2011. №3. С. 30–39.

4. Орлюк О.П. Інтелектуальна власність в Україні: досвід, законодавство, проблеми, перспективи. Право України. 2011. №3. С. 4–20.

5. Потоцький М.Ю. Кодифікація законодавства України про інтелектуальну власність : матеріальний та процесуальний аспекти. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2021. №6. С. 5–16.

6. Штефан А. С. Авторське право і суміжні права: особливості правової охорони, здійснення та захисту : монографія / А. С. Штефан. – К. : НДІ інтелектуальної власності НАПрНУ, ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2017. – 150 с.

7. Панасюк К.Т. Особливості правового статусу Апеляційної палати УКРНОІВІ. Том 1 № 89 (2025): Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. С. 390–395.

8. Тверезенко О.О. НОІВ: історичні передумови, стан та перспективи законодавчого регулювання. Теорія і практика інтелектуальної власності. 4/2024. С. 66–76.

9. Тандир О.В. Адміністравтино–правовий захист прав суб'єктів права інтелектуальної власності: автореф. дис. ...канд.юрид.наук. К., 2013 – 19 с.

10. Кіриленко Ф.О. Адміністравтино–правоий захист права інтелектуальної власності правоохоронними органами України: автореф. дис. канд..юрид. наук. К., 2011 – 16 с.

11. Майданевич А. Поняття й основні ознаки адміністративно–правової охорони прав інтелектулальної власності. Підприємництво, господарство і право №10, 2015 – С. 28–31.

12. Кохановська О.В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві: монографія. К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 463 с.– С. 351.

13. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 12.10.2025).

14. Конституція України //Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 12.10.2025).

15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248–2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи) від 25.11.1997 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 28. – Ст. 1377.

16. Про затвердження Регламенту Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності: наказ Міністерства економіки України від 23 листопада 2023 року № 17768 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0021-24#Text. (дата звернення: 12.10.2025).

17. Діяльність Апеляційної палати УКРНОІВІ: підсумки відкритого діалогу з Владиславом Білоцьким. URL: https://nipo.gov.ua/apeliatsiina-palata-pidsumky-dialohu/ (дата звернення: 12.10.2025).

18. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 32 (зі змінами).

19. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 36 (зі змінами).

20. Господарський процесуальний кодекс України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12. (дата звернення: 12.10.2025).

21. Das Bundespatentgericht. Geschichte URL: https://www.bundespatentgericht.de/DE/dasGericht/Geschichte/geschichte_node.html (дата звернення: 12.10.2025).

22. Courts Constitution Act (1951). As amended up to Act of July 08, 2019. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gvg/englisch_gvg.html (дата звернення: 12.10.2025).

23. German Judiciary Act (1972). As amended up to Act of June 08, 2017. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/englisch_drig/ (дата звернення: 12.10.2025).

24. Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності: Закон України від 16 червня 2020 року № 703-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-20#Text (дата звернення: 12.10.2025).

25. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 12.10.2025).

26. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства: Закон України від 21 липня 2020 р. № 816-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/816-20#Text. (дата звернення: 12.10.2025).

27. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями: Закон України від 21 липня 2020 р. № 815-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-20#Text. (дата звернення: 12.10.2025).

28. Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» від 15 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 34 (зі змінами).

Анотація

Кодинець А. О. **Захист прав інтелектуальної власності Апеляційною палатою Національного органу інтелектуальної власності.** – Стаття.

У статті досліджуються особливості адміністративної процедури захисту прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності Апеляційною палатою Національного органу інтелектуальної власності за законодавством України, проводиться огляд практики правозастосування, визначаються недоліки правового регулювання зазначеної сфери суспільних відносин. На підставі проведеного аналізу та з урахуванням зарубіжного досвіду формулюються висновки і пропозиції з удосконалення національної системи захисту прав інтелектуальної власності в адміністративному порядку.

Законодавчі зміни у сфері охорони прав промислової власності, проведені у 2020 р., зокрема, запровадження процедури визнання недійсними прав на винаходи, корисні моделі чи промислові зразки Апеляційною палатою НОІВ, сприяють більш ефективному та оперативного захисту прав, розвантаженню судової системи та зменшенню судових спорів у сфері інтелектуальної власності. Наразі має бути узагальнений досвід впровадження зазначених новел на рівні практичної площини. З його урахуванням слід забезпечити розробку та впровадженні системи підзаконних правових актів у сфері охорони об'єктів промислової власності та захисту прав їх володільців.

Аналіз правових засад діяльності Апеляційної палати засвідчує наявність дублюючих норм у текстах різних законів щодо охорони об'єктів інтелектуальної власності, що суперечить вимогам до змісту нормативно-правового акту та засадам юридичної техніки нормопроєктування. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо

створення національного органу інтелектуальної власності» були внесені по суті одні і ті самі норми щодо створення та функціонування НОІВ та діяльності Апеляційної палати до спеціальних законів про інтелектуальну власність, що суперечить вимогам Закону України «Про нормотворчу діяльність». Зазначене зумовлює потребу формування єдиного систематизованого нормативного акту щодо правового забезпечення функціонування державної системи охорони інтелектуальної власності та діяльності Апеляційної палати.

У законодавстві чітко не розмежовані повноваження суду (у перспективі – Вищого суду з питань інтелектуальної власності) та Апеляційної палати НОІВ щодо визнання торговельної марки добре відомою. Відзначимо, що до компетенції Апеляційної палати має належати розгляд заяви про визнання торговельної марки добре відомою за відсутності спору.

Ключові слова: державна система охорони інтелектуальної власності, патент, адміністративний порядок, Апеляційна палата, інтелектуальна власність.

Summary

Kodynets A. O. **Protection of intellectual property rights by the appeals chamber of the national IP office.** – Article.

The article examines the peculiarities of the administrative procedure for protecting the rights to the results of intellectual and creative activity by the Appeals Chamber of the National Intellectual Property Authority under Ukrainian law, reviews the practice of law enforcement, and identifies shortcomings in the legal regulation of this sphere of social relations. Based on the analysis and taking into account foreign experience, conclusions and proposals are formulated to improve the national system of administrative protection of intellectual property rights.

Legislative changes in the field of industrial property rights protection, carried out in 2020, in particular, the introduction of a procedure for invalidating rights to inventions, utility models or industrial designs by the Appeals Chamber of the National Intellectual Property Office, contribute to more effective and efficient protection of rights, reducing the burden on the judicial system and reducing litigation in the field of intellectual property. Currently, the experience of implementing these innovations at the practical level needs to be summarised. Taking this into account, a system of subordinate legal acts in the field of industrial property protection and the protection of the rights of their owners should be developed and implemented.

An analysis of the legal basis for the activities of the Appeals Chamber reveals the existence of duplicative provisions in the texts of various laws on the protection of intellectual property, which contradicts the requirements for the content of normative legal acts and the principles of legal drafting. The Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Creation of a National Intellectual Property Authority' essentially introduced the same provisions regarding the creation and functioning of the NIPA and the activities of the Appeals Chamber into special laws on intellectual property, which contradicts the requirements of the Law of Ukraine 'On Regulatory Activity'. This necessitates the formation of a single systematic normative act on the legal support of the functioning of the state system of intellectual property protection and the activities of the Appeals Chamber.

The legislation does not clearly distinguish between the powers of the court (in the future, the High Court of Intellectual Property) and the Appeals Chamber of the NOIP regarding the recognition of a trademark as well-known. It should be noted that the competence of the Appeals Chamber should include the consideration of applications for recognition of a trademark as well-known in the absence of a dispute.

Key words: state system of intellectual property protection, patent, administrative procedure, Appeals Chamber, intellectual property.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 347.61/65/66
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.9

М. Б. Кравчик
orcid.org/0000-0003-0823-738X
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРАВО НА СПАДКУВАННЯ В РАЗІ ПЕРЕБУВАННЯ У ФАКТИЧНИХ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИНАХ З СПАДКОДАВЦЕМ

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 1216 та 1217 Цивільного Кодексу України (далі ЦК України) спадкування визначається як перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Спадкування майна здійснюється: 1) за законом; 2) за заповітом [1]. При спадкуванні за законом майно переходить до визначеного кола осіб, тобто спадкоємців за встановленою черговістю. Однією із форм організації сімейного життя є проживання чоловіком та жінкою однією сім'єю у фактичних шлюбних відносинах без реєстрації шлюбу. Яскравими представниками досліджуваного поняття є вчені цивілісти Ю.О. Заїка, А.С. Довгерт, З.В. Ромовська, Н.С. Кузнєцова, В.І. Серебровський, І.В. Спасибо-Фатєєва, О.П. Печений, О.Є Кухарєв, А.О. Гелич, М.Б. Кравчик та інші. Дана тематика, в зв'язку з різноманіттям прав та обов'язків спадкодавця потребує правового удосконалення, а значна кількість спорів щодо захисту спадкових прав свідчить про неоднозначність застосування законодавства про спадкування в контексті неузгодженості нотаріальної практики з викликами сьогодення. При вирішенні питання спадкування у випадку смерті чоловіка та жінки які перебували у фактичних шлюбних відносинах постає питання визначення черговості спадкування та можливості спадкування один після смерті іншого як спадкоємці за законом.

Мета статті. Дослідження наукового розуміння та особливостей правового регулювання реалізації права на спадкування чоловіка та жінки які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 1258 ЦК України спадкоємці за законом одержують право на спадкування почергово. За законом кожна наступна черга спадкоємців одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття, крім випадків, встановлених статтею 1259 цього Кодексу [1]. Однак, згідно з частиною 1 статті 1259 ЦК України, законодавець закріплює можливість зміни черговості права на спадкування на підставі нотаріально посвідченого договору укладеного між заінтересованими спадкоємцями після відкриття спадщини з конкретизацією неможливості шляхом укладення такого договору до порушення прав спадкоємців, які не беруть участі у ньому та тих які мають право на обов'язкову частку. Окрім того, в ч. 2 ст. 1259 ЦК України закріплено право особи, яка є спадкоємцем за законом наступних черг за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, які мають право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Першочерговими спадкоємцями за законом виступають діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки. Право на спадкування дружиною/чоловіком, як спадкоємцями першої черги виникає за умови що такий/така перебували у зареєстрованому шлюбі та такий шлюб підтверджується свідоцтвом про шлюб. У випадках визнання шлюбу недійсним такий/така спадкоємець втрачає право на спадкування як один із подружжя, тобто шлюб, в якому перебували ці особи не породжує жодних правових наслідків. У випадку розірвання шлюбу право на спадкування подружжя припиняється з дня набрання законної сили рішення суду про розірвання шлюбу.

Відповідно до приписів ст.ст. 1262-1265 ЦК України у другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері; у третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця; у четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини; у п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші

© М. Б. Кравчик, 2025

родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення та утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї [1]. Отже, право на спадкування за законом, як спадкоємці четвертої черги мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини. (ст. 1264 ЦК України). У зв'язку з відсутністю визначення поняття «сім'ї» у чинному законодавстві у науковців виникає чимало тлумачень щодо застосування терміну «сім'я» в кожній конкретній ситуації. Ю. Заїка зазначає, що правильне застосування цього терміну в кожному конкретному випадку залежить не тільки від обсягу та характеру прав на об'єкт, а й від існування цих прав (житло, утримання, пенсія, застраховані гроші, пільги тощо) [2, с. 166]. В. Кравець наголошує, «сім'я – це точка, де економіка, мораль, обов'язок, кохання, фізіологія, характери і навіть політика переплітаються в єдиний клубок, це історично конкретна система взаємин між подружжям, між батьками та дітьми; мала соціальна група, члени якої пов'язані шлюбними чи родинними стосунками, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю, і соціальна необхідність, в якій обумовлена потреба суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення» [3, с. 39]. Ю. Червоний пропонує таку дефініцію: сім'я (в юридичному розумінні) – історично визначена організована спільність, пов'язана взаємними правами й обов'язками, які випливають зі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання [4, с. 69]. Я. Шевченко зазначає, від того, як визначається поняття сім'ї, залежить структура і зміст прав та обов'язків, що поєднують людину з сім'єю, залежить саме існування сім'ї, як суспільного явища, визначення кола інтересів людини в сім'ї [5, с. 330].

Що стосується поняття «член сім'ї» то визначення даного поняття теж відсутнє у законодавстві, проте розуміння сутності даної категорії слід розглядати через призму аналізу поняття «сім'я» як складового елементу. У зв'язку з відсутністю конкретики щодо даного питання Конституційний Суд України 3 червня 1999 року ухвалив рішення в якому надав тлумачення поняття «член сім'ї». Зокрема, у даному рішенні Конституційний Суд України виходить з об'єктивної відмінності його змісту залежно від галузі законодавства (п. 6), тобто не визначає єдиного поняття «член сім'ї» яке б мало застосовуватись у праві, так як кожна галузь права тлумачить це поняття по-своєму, підкреслюючи ті чи інші ознаки сім'ї, які набувають певного значення для тих чи інших відносин сім'ї [6].

У Сімейному Кодексі України (далі – СК України), який ухвалений 10 січня 2002 р. і набув чинності 1 січня 2004 р. закріплено, сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства [7].

Отже, сім'ю складають не тільки особи які зареєстрували шлюб, а й ті, які проживають разом без реєстрації шлюбу, тобто фактичне подружжя, тому до членів сім'ї передусім належать подружжя, батьки і діти, які за загальним правилом складають ядро сім'ї. Крім того до членів сім'ї залежно від конкретних обставин можуть належати особи, від найближчих кровних родичів та особи які спільно проживають в одному приміщенні [8, с. 67].

Аналізуючи положення ст. 1264 ЦК України слід розуміти, що спадкоємцями четвертої черги є не тільки чоловік/жінка які проживали спільно однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини, а й ті які проживали разом, мали взаємні права і бажали проживати разом. Слід також зазначити, що до спадкоємців четвертої черги не слід відносити осіб які проживали разом, але перебували у зареєстрованому шлюбі з іншою особою. Так, у Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 29 серпня 2024 року у справі № 691/1151/22 надано висновок щодо перебування у зареєстрованому шлюбі позивачки з ОСОБА_2 свідчить про відсутність підстав для задоволення заяви про встановлення факту її проживання однією сім'єю з спадкодавцем як дружини і чоловіка. Відповідно до частини першої ст. 25 СК України жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі. Шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим (ч. 1 ст. 104 СК України).

Перебування позивачки у зареєстрованому шлюбі з ОСОБА_2 з 04 червня 2005 року по ІНФОРМАЦІЯ_1 свідчить про відсутність підстав для задоволення заяви позивачки про встановлення факту її проживання однією сім`єю з спадкодавцем як дружини і чоловіка [9].

Також положення ст. 1264 ЦК України не поширюються і на прийомні сім'ї та дітей дитячих будинків сімейного типу.

Отже, слід розмежовувати право на спадкування чоловіка чи жінки які перебували у зареєстрованому шлюбі та таких, які проживали однією сім'єю та не перебували у зареєстрованому шлюбі. Проживання однією сією чоловіка і жінки перебуваючи у фактичних шлюбних відносинах не породжує підстави для спадкування за законом як спадкоємців першої черги відповідно до ст. 1261 ЦК України [10]. На дану категорію осіб поширюватиметься положення ст. 1264 ЦК України, так як спадкоємці отримують право на спадкування за законом почергово, відповідно до приписів ст. 1258 ЦК України, ті, які належать до числа спадкоємців четвертої черги набудуть права на спадкування за відсутності спадкоємців попередніх черг. Окрім того, для реалізації даного права першочергово слід звернутися таким до суду для встановлення факту проживання однією сім'єю із спадкодавцем не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини. Відповідно до п. 3.22 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України підтвердженням факту спільного проживання може слугувати відмітка в паспорті про реєстрацію місця проживання особи, довідка органу реєстрації місця проживання про те, що місце проживання спадкоємця на день смерті спадкодавця та реєстрація місця проживання спадкодавця є однаковими (зареєстровано за однією адресою) [11], про те відповідно до Постанови Верховного Суду від 04.07.2018 у справі № 404/2163/16-ц, провадження № 61-15926св18 відсутність такої реєстрації не може свідчити про не проживання із спадкодавцем однією сім'єю [12]. Також підтвердженням може слугувати народження спільних дітей, їх виховання та матеріальне забезпечення, спільного ведення справ, наявності спільних банківських рахунків, спільного придбавання нерухомого та рухомого майна, оплата комунальних послуг, закупівля продуктів харчування, товарів необхідних для повсякденного вжитку, спільного ведення побуту та проведення дозвілля, надання догляду при хворобі чи немічному стані, також беруться до уваги показання свідків та ін.

Так, у Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 11 червня 2024 року у справі № 750/728/21 надано висновок, що реєстрація місця проживання позивача та ОСОБА_4 за однією адресою, за відсутності інших доказів у їх сукупності про їх спільний побут, не може бути доказом факту проживання однією сім`єю як чоловіка та дружини. Жоден свідок не зміг підтвердити факту спільного проживання позивача із ОСОБА_4, асаме як чоловіка та дружини, ведення ними спільного господарства та наявності спільного бюджету, а також за яких саме обставин та за які саме грошові кошти було придбано спірне майно. Також позивач не довів належними, допустимими та достатніми доказами факт проживання його та ОСОБА_4 однією сім'єю, спільний побут і взаємні права й обов`язки в відповідний період. Саме спільний відпочинок, спільні світлини зі свят та відпочинку, самі по собі, без доведення належними доказами факту ведення спільного господарства, наявності спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків, притаманних подружжю, не можуть свідчити про те, що між позивачем та його колишньою дружиною ОСОБА_4 склались та мали місце протягом вказаного хронологічного періоду часу усталені відносини, які притаманні подружжю [13].

Встановлення факту спільного проживання належить до фактів від яких залежить виникнення, зміна або припинення суб`єктивних прав громадян. Так у Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 07 лютого 2024 року у справі № 343/481/22 позивачка звернулася до суду в порядку окремого провадження із заявою про встановлення факту проживання однією сім`єю чоловіка та жінки без шлюбу.

Обґрунтовуючи вимоги заяви, позивачка посилалася на необхідність забезпечення її майнових прав, зокрема її спадкових прав як особи, яка проживала зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п`ять років до часу відкриття спадщини, а також прав члена сім`ї військовослужбовця на отримання одноразової грошової допомоги в разі його загибелі під час виконання обов'язків військової служби або внаслідок захворювання, пов'язаного з виконанням ним обов'язків військової служби.

Чинне цивільне процесуальне законодавство відносить до юрисдикції цивільного суду справи про встановлення фактів, від яких залежить виникнення, зміна або припинення суб`єктивних прав громадян. Чинне законодавство не передбачає іншого судового порядку підтвердження факту, що має юридичне значення, окрім як розгляд справ про встановлення факту, що має юридичне значення, в порядку цивільного судочинства [14].

Аналізуючи вище наведене, слід зазначити, що проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення в них права на спадкування за законом у першу чергу на підставі статті 1261 ЦК України. У Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 01 жовтня 2024 року у справі № 638/11578/21 надано відповідний висновок, на підставі якого для набуття права на спадкування за законом

відповідно до статті 1264 ЦК України необхідне встановлення двох юридичних фактів: а) проживання однією сім`єю із спадкодавцем; б) на час відкриття спадщини має сплинути щонайменше п'ять років, протягом яких спадкодавець та особа (особи) проживали однією сім'єю.

Відмовляючи у задоволенні позову позивачки, суд першої інстанції, з висновками якого погодився й апеляційний суд, забезпечивши повний та всебічний розгляд справи, проаналізувавши доводи сторін, дослідивши та оцінивши всі докази у справі, у тому числі й показання свідків, за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів, дійшов обґрунтованого висновку про те, що позивачка належними та допустимим доказами не довела та не підтвердила, що між нею та спадкодавцем склалися усталені відносини, притаманні чоловікові та жінці, що ними велося спільне господарство, планувався сімейний бюджет, тощо. Отже, відсутні підстави для задоволення позовних вимог про встановлення факту проживання цих осіб однією сім'єю як чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу.

Вирішуючи питання про визнання кватири об`єктом спільної сумісної власності позивачки та спадкодавця, визнання за позивачкою права власності на 1/2 частину зазначеної квартири, суди виходили із недоведеності позивачкою факту проживання однією сім'єю із спадкодавцем без реєстрації шлюбу [15].

Можемо дійти висновку, що законодавство не передбачає вичерпного переліку членів сім'ї та осіб з яких складається сім'я, лише акцентує увагу на особливостях на підставі яких особи складають сім'ю: спільне проживання, однаковість реєстрації місця проживання, спільний побут, ведення справ (бізнесу), здійснення взаємних прав та обов'язків, ведення спільного господарства, наявності спільного бюджету, народження спільних дітей, їх виховання та матеріальне забезпечення, наявності спільних банківських рахунків, спільного придбавання нерухомого та рухомого майна, оплата комунальних послуг, закупівля продуктів харчування, товарів необхідних для повсякденного вжитку, спільного ведення побуту та проведення дозвілля, надання догляду при хворобі чи немічному стані та ін.

Факт проживання жінки/чоловіка разом з померлим однією сім'єю, їх пов'язаність спільним побутом, взаємними правами та обов'язками підлягає доказуванню. Для обґрунтування позиції у даній категорії спорів часто використовують і показання свідків, якими можуть бути родичі, сусіди, спільні друзі, тощо.

Проживання однією сім'єю чоловіка і жінки не перебуваючи у зареєстрованому шлюбі може виступати підставою для виникнення у них певних прав та обов'язків, зокрема права на спадкування, зокрема за умови спільного проживання зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини та не перебуванні в зареєстрованому шлюбі з іншою особою.

Особа, яка проживала з спадкодавцем не перебуваючи з ним у шлюбі має право вимагати визнання права власності на майно як частку у праві спільної сумісної власності чоловіка та жінки які проживали разом без реєстрації шлюбу, але не перебували у іншому зареєстрованому шлюбі здійснюючи проживання спільно на постійній основі за умови встановлення факту проживання однією сім'єю. Це може слугувати єдиною підставою для застосування положень ст. 74 СК України. На майно, що є об'єктом права спільної сумісної власності жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою або в шлюбі з будь якою іншою особою, поширюються положення глави 8 СК України.

Література

1. Цивільний Кодекс України від 06 січня 2003 р. № 435-IV/ Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/435-15#Text (дата звернення 14.10.2025).

2. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток : монографія. Київ : КНТ, 2007. 288 с.

3. Кравець В. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді. Київ. Київська правда.

4. Сімейне право України: підручник за ред. Ю. Червоного. Київ. Істина. 2004. 464 с.

5. Шевченко Я. Вибрані праці (1964-2012рр.) відп. Ред. Р.О. Стефанчук. К.: Асоціація цивілістів України; Одеса : Центр досліджень права ім. Савіньї; Кам'янець-Подільський : Рута, 2012. 404 с.

6. Рішення Конституційного Суду України від 3.06. 1999 року, № 5-рп/99, справа № 1-8/99 (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99#doc_info (дата звернення 10.10.2025).

7. Сімейний Кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#doc_info (дата звернення 14.10.2025).

8. Кравчик М. Процеси становлення інституту сім'ї як правової категорії. Право і суспільство. №2 частина 2/2018. С.64-68.

9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 29 серпня 2024 року у справі № 691/1151/22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121295682 (дата звернення 14.10.2025).

10. Постанова Пленуму ВСУ № 7 від 30.05.2008 «Про судову практику в справах про спадкування». п.21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#doc_info (дата звернення 14.10.2025).

11. Наказ Міністерства Юстиції України від 11.02.2012 № 296/5 Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій Нотаріусами України URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#doc_info (дата звернення 14.10.2025)

12. Постанова Верховного Суду від 04.07.2018 у справі № 404/2163/16-ц, провадження № 61-15926св18 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75099549# (дата звернення 14.10.2025).

13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 11 червня 2024 року у справі № 750/728/21 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119710030 (дата звернення 14.10.2025).

14. ПостановаВерховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 07.02.2024 року у справі № 343/481/22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117111020 (дата звернення 14.10.2025).

15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 01 жовтня 2024 року у справі № 638/11578/21 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121999951 (дата звернення 14.10.2025).

Анотація

Кравчик М. Б. **Право на спадкування в разі перебування у фактичних шлюбних відносинах з спадкодавцем.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню сучасних правових підходів права на спадкування у разі перебування у фактичних шлюбних відносинах зі спадкодавцем. Здійснено аналіз норм цивільного права, які врегульовують відносини в сфері спадкування, проаналізовано особливості здійснення спадкових прав та узагальнено законодавчі положення та наукову літературу.

Досліджено поняття «сім'я» та «член сім'ї» на основі законодавчого закріплення в Конституції України та законодавчих актах, а також позицій науковців, на підставі яких визначено права членів сім'ї щодо права на спадкування після смерті спадкодавця. Як наслідок, обґрунтовано висновок, що сім'ю складають не тільки особи які зареєстрували шлюб, а й ті, які проживають разом без реєстрації шлюбу, тобто фактичне подружжя.

У статті обґрунтовано черговість закликання до спадкування на підставі ст.ст. 1261-1265 Цивільного Кодексу України. Особливу увагу приділено розмежуванню права на спадкування чоловіка чи жінки які перебували у зареєстрованому шлюбі та таких, які проживали однією сім'єю та не перебували у зареєстрованому шлюбі. Проживання однією сією чоловіка і жінки перебуваючи у фактичних шлюбних відносинах не породжує підстави для спадкування за законом як спадкоємців першої черги відповідно до ст. 1261 Цивільного Кодексу України. Слід також зазначити, що до спадкоємців четвертої черги не слід відносити осіб які проживали разом, але перебували у зареєстрованому шлюбі з іншою особою. На дану категорію осіб поширюватиметься положення ст. 1264 ЦК України, так як спадкоємці отримують право на спадкування за законом почергово, відповідно до приписів ст. 1258 ЦК України, ті, які належать до числа спадкоємців четвертої черги набудуть права на спадкування за відсутності спадкоємців попередніх черг. Окрім того, для реалізації даного права першочергово слід звернутися таким до суду для встановлення факту проживання однією сім'єю із спадкодавцем не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

Важливим є визначення спадкоємців та віднесення їх до спадкоємців четвертої черги у випадку проживання їх із спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини на підставі приписів ст. 1264 Цивільного Кодексу України. Підтвердженням факту спільного проживання може слугувати народження спільних дітей, їх виховання та матеріальне забезпечення, спільного ведення справ, наявності спільних банківських рахунків, спільного придбавання нерухомого та рухомого майна, оплата комунальних послуг, закупівля продуктів харчування, товарів необхідних для повсякденного вжитку, спільного ведення побуту та проведення дозвілля, надання догляду при хворобі чи немічному стані, також беруться до уваги показання свідків та ін.

Проведено аналіз позицій Верховного Суду висвітлених у постановах щодо наявності умов, необхідних для встановлення факту спільного проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу з акцентом на процедурні особливості встановлення такого на підставі рішення суду в порядку окремого провадження.

На підставі проведеного аналізу надано висновки щодо розуміння поняття «сім'я» та «член сім'ї», встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки. які проживають у фактичних шлюбних відносинах, підстави застосування положень с. 74 Сімейного кодексу України та ст. 1264 Цивільного Кодексу України, так як особи які перебувають у фактичних шлюбних відносинах потребують захисту своїх прав.

Ключові слова: спадкування, сім'я, член сім'ї, право на спадкування за законом, черговість закликання до спадкування, реєстрація шлюбу, фактичні шлюбні відносини.

Summary

Kravchyk M. B. **The right to inheritance in the event of being in a de facto marital relationship with the testator.** – Article.

The article is devoted to the study of modern legal approaches to the right to inheritance in case of being in a de facto marriage relationship with the testator. The norms of civil law that regulate relations in the sphere of inheritance are analyzed, the features of the exercise of inheritance rights are analyzed, and legislative provisions and scientific literature are summarized.

The concepts of "family" and "family member" are studied on the basis of legislative provisions in the Constitution of Ukraine and legislative acts, as well as the positions of scientists, on the basis of which the rights of family members regarding the right to inheritance after the death of the testator are determined. As a result, the conclusion is substantiated that the family consists of not only persons who have registered a marriage, but also those who live together without registering a marriage, that is, a de facto spouse.

The article substantiates the order of succession on the basis of Articles 1261-1265 of the Civil Code of Ukraine. Particular attention is paid to the distinction between the right to inheritance of a man or woman who were in a registered marriage and those who lived in the same family and were not in a registered marriage. Living together as a man and a woman while in a de facto marital relationship does not give rise to grounds for inheritance by law as heirs of the first order in accordance with Article 1261 of the Civil Code of Ukraine. It should also be noted that the heirs of the fourth order should not include persons who lived together but were in a registered marriage with another person. The provisions of Article 1264 of the Civil Code of Ukraine will apply to this category of persons, since heirs receive the right to inheritance

by law in turn, in accordance with the provisions of Article 1258 of the Civil Code of Ukraine, those who are among the heirs of the fourth order will acquire the right to inheritance in the absence of heirs of the previous orders. In addition, to exercise this right, they should first apply to the court to establish the fact of living in one family with the testator for at least five years before the time of opening the inheritance. It is important to determine the heirs and attribute them to the heirs of the fourth order in the event that they lived in one family with the testator for at least five years before the time of opening the inheritance on the basis of the provisions of Art. 1264 of the Civil Code of Ukraine. The fact of cohabitation can be confirmed by the birth of joint children, their upbringing and financial support, joint management of affairs, the presence of joint bank accounts, joint acquisition of real estate and movable property, payment of utility services, purchase of food, goods necessary for everyday use, joint conduct of life and leisure, provision of care in case of illness or infirmity, witness testimonies, etc.

An analysis of the positions of the Supreme Court, highlighted in the resolutions, on the presence of the conditions necessary for establishing the fact of cohabitation of a man and a woman in one family without registration of marriage, with an emphasis on the procedural features of establishing such on the basis of a court decision in separate proceedings.

Based on the analysis, conclusions are provided on the understanding of the concepts of «family» and «family member», establishing the fact of cohabitation of a man and a woman in one family. living in a de facto marital relationship, the grounds for applying the provisions of p.74 of the Family Code of Ukraine and Art. 1264 of the Civil Code of Ukraine, since persons who are in a de facto marital relationship need to protect their rights.

Key words: inheritance, family, family member, right to inheritance by law, order of calling for inheritance, marriage registration, de facto marital relationship.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 347.51.54
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.10

М. І. Ромась
orcid.org/0000-0003-3650-5409
докторка філософії з права,доцентка,
доцентка кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ У ПРАВІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ ТА УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У приватному праві США делікти (torts) є підставою для виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди, що є аналогом інституту зобов'язань із заподіяння шкоди в українському цивільному праві. Деліктне право у Сполучених Штатах існує для відшкодування збитків, завданих особі поведінкою іншої особи, яка не відповідає стандарту обачності, визначеному цивільними судами [1]. Тобто недоговірна відповідальність має місце у випадку, якщо між заподіювачем шкоди і потерпілою стороною не існувало договірних правовідносин [2, с. 122]. Підставою виникнення цивільно-правової відповідальності є цивільне правопорушення (юридичний факт), для якого характерна сукупність умов для покладення відповідальності на порушника (його склад). Американське право визначає делікт як цивільне правопорушення, навмисне чи необережне, коли особа зазнає збитків або шкоди, що призводить до юридичної відповідальності особи, яка його спричинила [3].

У праві США загальними умовами є відшкодування шкоди є: зовнішній прояв вольової поведінки заподіювача у формі дії або бездіяльності, протиправність і шкодоносність поведінки, наявність шкоди, причинний зв'язок між зазначеною поведінкою і шкодою, наявність вини, караність поведінки [4, с. 198]. Причини позовів, що складають деліктне право в Сполучених Штатах, занадто численні, щоб їх перераховувати, але включають відповідальність, що виникає внаслідок: (1) навмисних неправомірних дій; (2) нерозумної поведінки; (3) дефектів у проектуванні, виробництві або маркетингу продаваної продукції; та (4) стосунків особи з правопорушником [1]. У даному випадку мова йде про відповідальність за дефектну продукцію (product liability) у праві США, яка означає, що виробник, постачальник або продавець може бути притягнутий до відповідальності, якщо товар, який він виготовив або продав, виявився небезпечним і завдав шкоди споживачеві чи його майну.

В американському праві існують три загальні категорії деліктів: навмисні, недбалість та об'єктивна відповідальність [3]. Однак у той час як недбалість головним чином стосується того, чи діяв відповідач недбало, делікти з об'єктивною відповідальністю накладають відповідальність незалежно від рівня обачності відповідача. Недбалість включає такі чотири елементи: обов'язок дбайливості (duty of care), порушення обов'язку (breach of duty), збитки (loss), причинно-наслідковий зв'язок (causation). Як вже було вказано вище, одним із яскравих прикладів делікту з об'єктивною відповідальністю є відповідальність за якість продукції, яка дозволяє позивачу, який постраждав від дефектного продукту, стягнути збитки з продавця цього продукту, не доводячи, що продавець діяв недбало. Натомість позивачу з відповідальності за якість продукції, як правило, потрібно лише довести [5].

До прикладу, наклеп (дефамація) є одним із найпоширеніших і найвідоміших умисних деліктів у США. Він часто трапляється як у медійній сфері, так і в особистих спорах, відображаючи важливість захисту репутації та свободи слова в американському праві. У цьому контексті можна навести приклад справи у США «Джоні Деппп vs. Ембер Херд», змістом якої є те, що у 2022 році актор Джон Крістофер Депп II (позивач) подав цивільний позов до акторки Ембер Лора Херд (відповідачки) у суді штату Вірджинія (Fairfax County Circuit Court) з вимогою відшкодування збитків у розмірі $50 мільйонів доларів США за дифамацію [6]. Предметом позову був захист честі, гідності та ділової репутації шляхом встановлення факту дифамації, спричиненої публічним поширенням недостовірної інформації (наклепницьких тверджень), що, на думку позивача, завдали репутаційної та матеріальної шкоди [6]. Суд присяжних встановив, що три твердження у статті Ембер Херд є наклепницькими, хибними, опублікованими з «actual malice» (усвідомленням їх неправдивості або з грубою недбалістю). Позивачеві було присуджено 10 млн. дол. як компенсаційні збитки та 5 млн.дол. як штрафні збитки (пізніше ця сума була зменшена до 350 тис. дол., відповідно до лімітів законодавства штату Вірджинія) [6]. Отже, при умисному делікті, зокрема наклепі, правопорушник свідомо поширює неправдиві відомості, які завдають шкоди репутації іншої

© М. І. Ромась, 2025

особи. Як показав згаданий судовий прецедент, щоб притягнути до відповідальності за наклеп, позивач має довести, що: поширена інформація є неправдивою; вона була оприлюднена третім особам; завдала репутаційної шкоди; і (для публічних осіб) що відповідач діяв із «actual malice», тобто усвідомлював неправдивість або проявив грубу недбалість щодо правди.

Також, в останні роки декілька штатів США, товариств та неурядових організацій робили спроби притягнути уряд або корпорації до відповідальності за шкоду, заподіяну внаслідок зміни клімату, за допомогою цивільних позовів (Massachusetts. Environmental Protection Agency, Missouri. Illinois, Connecticut. AEP) [7, с. 141]. Усе вказане доводить, що у США позивач, який доведе, що відповідач вчинив делікт, потенційно може отримати грошову компенсацію, немайнову шкоду для компенсації за заподіяні шкоди, такі як біль і страждання, які може бути важче кількісно визначити [5].

В українському цивільному праві американським деліктам відповідають зобов'язання з відшкодування шкоди, що виникають унаслідок протиправної поведінки особи. Протиправні дії характерні для деліктних зобов'язань, а от для договірних – бездіяльність [8, с. 509]. Підставою виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди є цивільне правопорушення, а метою – відновлення порушених прав потерпілого. Є.О Харитонов, підставою цивільно-правової відповідальності вбачає цивільне правопорушення, яке можна визначити як суспільно-небезпечну, протиправну, винну поведінку (дію чи бездіяльність) деліктоздатної особи, котра має вияв у порушенні нею норм цивільного законодавства і завдає шкоди правам та інтересам окремих осіб [9, с. 388–389]. В.Д. Примак пише, що підставою цивільно-правової відповідальності є не склад правопорушення, а факт порушення суб'єктивного цивільного права особи. Пояснює це вченим тим, що такий факт характеризує діяння як підставу для висунення вимоги про захист порушеного права [10, с. 32]. Таким чином, підставою виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди в Україні є цивільне правопорушення, що створює правовідносини між правопорушником і потерпілим.

У сучасному українському цивільному праві поняття «делікт» прямо не визначене, однак воно використовується в науковій літературі як узагальнюючий термін для позначення цивільного правопорушення, що спричиняє обов'язок відшкодувати шкоду. С.Д. Гринько, слушно наголошує, що за цивільним законодавством України позов про відшкодування шкоди, завданої деліктом, ґрунтується не на факті завдання шкоди, а на вчиненні конкретного правопорушення (делікту), для виникнення якого необхідним є встановлення всіх його ознак» [11, с. 77]. Отже, слід погодитись з думкою, що для усіх видів деліктів, і відповідно притягнення особи до цивільно-правової відповідальності, спільним є те, що необхідно встановити склад цивільного правопорушення, який включає такі елементи як шкода (майнова чи моральна), протиправна поведінка заподіювача шкоди, причинний зв'язок між завданої шкодою і протиправною поведінкою та вина заподіювача шкоди (за деякими винятками) [12, с. 49]. Умови цивільно-правової відповідальності є типовими, тому що у більшості випадків їх достатньо для покладення на особу цивільно-правової відповідальності (протиправна поведінка, наявність шкоди або збитків, наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою (збитками) та вина [13, с. 211]. Отже, притягнення до цивільно-правової відповідальності можливе лише за наявності факту завданої шкоди протиправності поведінки, причинного зв'язку і вини заподіювача. Ці умови є типовими та загальновизнаними критеріями виникнення цивільно-правової відповідальності в українському праві.

Висновки. Деліктне право у США (*tort law*) є частиною приватного права, яка регулює випадки, коли одна особа завдає шкоди іншій не через порушення договору, а через протиправні дії або бездіяльність. У приватному праві США делікти є підставою для виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди, що відповідає інституту зобов'язань із заподіяння шкоди в українському цивільному праві. У США виділяють три головні категорії деліктів: *intentional torts* (умисні делікти), коли особа навмисно завдає шкоди (наприклад, напад, наклеп, незаконне позбавлення волі); *negligence* (недбалість), коли шкода спричинена необережністю або порушенням обов'язку дбайливості (наприклад, ДТП через порушення правил руху); *strict liability* (сувора відповідальність), коли особа відповідає за шкоду незалежно від вини (наприклад, шкода від небезпечного продукту або утримання диких тварин).

В Україні ж вживається поняття «цивільне правопорушення» або «делікт», але офіційно в кодексі його немає, а йдеться про «зобов'язання, що виникають унаслідок завдання шкоди». В обох системах потрібно довести протиправність, наявність шкоди, причинно-наслідковий зв'язок і вину. Але в США ці елементи деталізовані через чотири складові недбалості (*duty, breach, causation, damages*). В Україні вони подані узагальнено, і суд сам оцінює кожен елемент, спираючись на норми ЦК. У США існує також «*strict liability*» як сувора відповідальність без вини (наприклад, за дефектний товар чи

небезпечну діяльність). В Україні ж діє загальне правило, за яким відповідальність настає за наявності вини, за винятком окремих випадків (наприклад, шкода джерелом підвищеної небезпеки за ст. 1187 ЦК України) [14]. Отже, американське деліктне право більш гнучке, прецедентне й зорієнтоване на судову практику, тоді як українське кодифіковане, формалізоване і має відновлювальний характер.

Література

1. Michael R. McCurdy, Jason B. Robinson, Tort Law in the United States. December, 2010. URL: https://www.fwlaw.com/insights/tort-law-united-states
2. Цивільне право України: навч. посіб. Ю.В. Білоусов, В.А. Ватрас, С.Д. Гринько, та ін.; За ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. 536 с.
3. U.S. Chamber of Commerce Institute for Legal Reform. What if tort law? January, 2024. URL: https://instituteforlegalreform.com/blog/what-is-tort-law/
4. Борисова Ю.Є. Підстави виникнення деліктних зобов'язань у цивільному праві України та США. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Правознавство*. 2019. Т. 24. Вип. 1 (34). с. 193–200. URL: https://journals.visnyk-onu.od.ua/index.php/law/article/view/52/49
5. Kuersten, Andreas, Introduction to Tort Law. *Library for Congress*. May, 2023. URL: https://www.congress.gov/crs-product/IF11291
6. Johnny Depp v. Amber Heard. Circuit Court of Fairfax County, Virginia. 2022. URL:https://www.fairfaxcounty.gov/circuit/sites/circuit/files/assets/documents/pdf/high-profile/depp%20v%20heard/cl-2019-0002911_motion_8871451_04_11_2019.pdf
7. Отраднова О.О. Новітні тренди у деліктному праві європейському праві європейських країн (роздуми за підсумками XVI Щорічної міжнародної конференції з європейського деліктного права). *Часопис цивілістики*. Випуск 29. С. 138–143. URL: http://clj.nuoua.od.ua/archive/29/29.pdf
8. Цивільне право України: підручник у трьох книгах. Книга перша. За ред. Є.О. Харитонова, А.І. Дрішлюка. Одеса: Юридична література, 2005. 525 с.
9. Харитонов Є. О. Цивільні правовідносини : монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 456 с.
10. Примак В. Розбіжності у поглядах на юридико-фактичну підставу цивільно-правової відповідальності. *Юридична Україна*. 2005. № 11. С. 28–35.
11. Гринько С. Д. Рецепція деліктних зобов'язань римського приватного права в Україні : дис. … д–ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 390 с.
12. Коваленко І.А. Особливості цивільно-правового регулювання зобов'язань із відшкодування шкоди. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Випуск 24. 2014. Том 2. С. 47–50. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/17202/1/20210222_308.pdf
13. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: дис… д-ра юрид. наук: 12.00.03. НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2007. 453 с.
14. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

Анотація

Ромась М. І. **Зобов'язання з відшкодування шкоди у праві Сполучених Штатів Америки та України: порівняльно-правовий аспект.** – Стаття.

У статті досліджено зобов'язання з відшкодування шкоди у праві Сполучених Штатів Америки та України крізь призму порівняльно-правового підходу. У приватному праві США підставою виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди є делікти (torts), які охоплюють умисні, недбалі та делікти з об'єктивною (суворою) відповідальністю. Окрему увагу приділено явищу об'єктивної відповідальності у США, за якої особа може бути визнана винною незалежно від наявності вини, наприклад, у справах щодо дефектної продукції чи небезпечної діяльності. Наголошено, що деліктне право США має прецедентний характер і зорієнтоване на компенсацію шкоди, включно з можливістю стягнення штрафних збитків (punitive damages).

В українському цивільному праві аналогом американських деліктів виступають зобов'язання з відшкодування шкоди, що виникають унаслідок протиправної поведінки особи. Підставою цивільно-правової відповідальності є цивільне правопорушення, для якого необхідна наявність шкоди, протиправності дій, причинного зв'язку та вини. Показано, що в Україні поняття «делікт» не закріплене законодавчо, однак широко використовується у доктрині як синонім цивільного правопорушення. Умовами виникнення цивільно-правової відповідальності в Україні є протиправна поведінка, наявність шкоди, наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою та вина. У США ці ж елементи існують, але формулюються через структуру делікту, а саме обов'язок дбайливості (duty of care), порушення обов'язку (breach of duty), збитки (loss), причинно-наслідковий зв'язок (causation).

Здійснене порівняння дозволило дійти висновку, що американське деліктне право є більш гнучким, казуїстичним і спрямованим на захист інтересів потерпілого через судову практику, тоді як українське цивільне право ґрунтується на кодифікованих нормах і має відновлювальний характер. Спільним для обох систем є визнання шкоди, протиправності, причинного зв'язку та вини основними умовами відповідальності, однак відмінність полягає у ступені деталізації, судовому підході та можливості стягнення штрафних збитків.

Ключові слова: зобов'язання з відшкодування шкоди, делікт, цивільне правоворушення, умови виникнення цивільно-правової відповідальності, відшкодування шкоди.

Summary

Romas M. I. **Obligations to compensate for damage in the law of the united states of America and Ukraine: comparative legal aspect.** – Article.

The article examines the obligations to compensate for damage in the law of the United States of America and Ukraine through the prism of a comparative legal approach. In US private law, the basis for the emergence of obligations to compensate for damage are torts, which include intentional, negligent and torts with objective (strict) liability. Special attention is paid to the phenomenon of objective liability in the US, for which a person can be found guilty regardless of the presence

of guilt, for example, in cases of defective products or dangerous activities. It is emphasized that US tort law is precedent-based and focused on compensation for damage, including the possibility of collecting punitive damages.

In Ukrainian civil law, the analogue of American torts is the obligation to compensate for damage arising from the unlawful conduct of a person. The basis for civil liability is a civil offense, which requires the presence of damage, unlawfulness of actions, causal connection and fault. It is shown that in Ukraine the concept of 'tort' is not enshrined in law, but is widely used in the doctrine as a synonym for civil offense. The conditions for the emergence of civil liability in Ukraine are unlawful behavior, the presence of damage, the presence of a causal connection between unlawful behavior and damage and fault. In the USA, these same elements exist, but are formulated through the structure of the tort, namely the duty of care, breach of duty, loss, causation.

The comparison made allowed us to conclude that American tort law is more flexible, casuistic and aimed at protecting the interests of the victim through judicial practice, while Ukrainian civil law is based on codified norms and has a restorative nature. Common to both systems is the recognition of harm, wrongfulness, causation and fault as the main conditions of liability, but the difference lies in the degree of detail, judicial approach and the possibility of collecting punitive damages.

Key words: obligation to compensate for damage, tort, civil offense, conditions for the emergence of civil liability, compensation for damage.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 347.441
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.11

Є. О. Самбір
orcid.org/0009-0005-0851-5046
аспірант кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ЗНАЧЕННЯ ЗГОДИ ПРИ УКЛАДЕННІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ

Однією з фундаментальних засад договірного права є принцип свободи договору, який передбачає право сторін самостійно визначати зміст, форму та умови своїх зобов'язань. Саме згода сторін є тим юридичним фактом, який надає договору чинності та перетворює взаємні наміри на правовідносини. Узгодження волевиявлення учасників є не лише технічною процедурою, а виразом їхньої автономії волі, довіри та взаємного розуміння змісту майбутніх прав і обов'язків. Тому аналіз правової природи згоди сторін, її форми, способів досягнення та значення для виникнення договірних відносин становить центральне питання у дослідженні процесу укладення договору. За ч. 1 638 ЦК України договір є укладеним, якщо сторони досягли згоди з усіх істотних умов договору [1]. Ключовим у даній частині статті на даному етапі є «згода» та її досягнення. Аналіз цивільного законодавства дає підстави виявити основні види згод та їх характеристики. Так, можна виділити *згоду між сторонами договору, згода між учасниками договірного зобов'язання, згода на вчинення дій іншими учасниками цивільних правовідносин.*

Якщо говорити про згоду між сторонами договору, слід вказати, що такими є суб'єкти договірного зобов'язання – кредитор і боржник, і саме між ними важливим є досягнення згоди (як і зазначено у загаданій вище ч. 1 ст. 638 ЦК України). Так, С.Д. Гринько пише, що кожне зобов'язання передбачає наявність двох суб'єктів: кредитора і боржника. Особа, якій належить у зобов'язальному відношенні право (вимагати здійснення чи утримання від здійснення відомої дії) вважається кредитором; особа, на якій належить обов'язок (здійснити чи утриматися від здійснення дії), вважається боржником [2, с. 132]. Таким чином, суб'єкти договірного зобов'язання одночасно є сторонами договору. Наприклад, зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 1 ст. 651 ЦК України) [1]. В окремих видах зобов'язань сторони мають спеціальні назви: продавець і покупець, підрядник і замовник, зберігач і поклажодавець та ін. [3, с. 113], при цьому у цивільному обороті найбільш поширеними є зобов'язання, в яких кожна із сторін одночасно є кредитором і боржником (купівля-продаж, поставка, оренда та ін.) [3, с. 114]. Отже, сторони договору є центральними фігурами на етапі його укладення.

Учасниками договірного зобов'язання це не лише кредитор і боржник, а й інші учасники договірного зобов'язання. Такими учасниками є, як правило, законні представники (батьки, опікуни, піклувальники), співвласники майна, подружжя. Так, наприклад, за ч. 4. ст. 32 ЦК України згода на вчинення неповнолітньою особою правочину має бути одержана від батьків (усиновлювачів) або піклувальника та органу опіки та піклування відповідно до закону [1]. У даному випадку дозвіл органу опіки і піклування у вигляді відповідного рішення цього органу є адміністративно-правовим актом, який в сукупності з іншими юридичними фактами (згода батьків, договір) породжує цивільні правовідносини [4, с. 6]. Під час законного представництва договір, що укладається представником, є наслідком правовідношення, яке виникає в силу закону – звідси з необхідністю випливає, що тут правовідношення є необхідною передумовою виникнення договірного зобов'язання [5, с. 31]. Наприклад, правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, цивільна дієздатність якої обмежена, *за згодою піклувальника* (ч. 3 ст. 37 ЦК України) [1], з чого випливає нормативне регулювання ч. 2 ст. 996 ЦК України, за якою страхувальник – фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена судом, здійснює свої права та обов'язки страхувальника *лише за згодою піклувальника.* Якщо ж піклувальник відмовляється від надання згоди у такому випадку, то така відмова не є абсолютною, адже *відмова піклувальника дати згоду* на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду (ч. 3 ст. 37 ЦК України) [1].

Особливістю правочинів, укладених «за допомогою» таких учасників є те, що законні представники своєю згодою зумовлюють динаміку договірного зобов'язання, а саме його укладення, втім вони не сторонами договору, що чітко прослідковується через механізм відповідальності. Так, неповнолітня особа особисто несе відпові-

© Є. О. Самбір, 2025

дальність за порушення договору, *укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника* (ч. 2 ст. 33 ЦК України) [1], а особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе *відповідальність* за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі (ч. 5 ст. 37 ЦК України) [1].

Ще одним прикладом згоди *між учасниками договірного зобов'язання є згода співвласників майна, наприклад, подружжя.* За ст. 65 СК України дружина, чоловік розпоряджаються майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, за взаємною згодою [6]. При цьому відсутність згоди одного зі співвласників – колишнього подружжя – на розпорядження майном, відчуженим за правочином, який виходить за межі дрібного побутового, є підставою визнання цього правочину недійсним [7]. Отже, чоловік та дружина розпоряджаються спільним майном за взаємною згодою, наявність якої презюмується при укладенні договорів одним з подружжя [8].

Окремо також законодавством передбачена згода на вчинення дій іншими учасниками цивільних правовідносин. У договірних зобов'язаннях контрагенти вступають у різного роду зв'язки з певними особами, які іменуються «інші особи». Всі вони – ті, що не будучи його сторонами, своїми діями певним чином впливають на динаміку правовідношення, у тому числі договірного, іменуються «третіми особами» [3, с. 114]. Наприклад, наймач житла має право *за згодою інших осіб*, які постійно проживають разом з ним, у будь-який час відмовитися від договору найму, письмово попередивши про це наймодавця за три місяці (ч. 1 ст. 825 ЦК України) [1], або учасник повного товариства *не має права без згоди інших* учасників вчиняти від свого імені та у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб правочини, що є однорідними з тими, які становлять предмет діяльності товариства (ч. 3 ст. 119 ЦК України) [1].

Видається можливим також виділити *критерій поділу згод залежно від філологічних ознак у словосполученні, яке таку згоду характеризує.* Це стосується «спільної» та «взаємної» згоди. Так, управління діяльністю повного товариства здійснюється за *спільною згодою* всіх учасників. Засновницьким договором товариства можуть бути передбачені випадки, коли рішення приймається більшістю голосів учасників (ч. 1 ст. 121 ЦК України) [1], а при користуванні спільним майном учасників за договором простого товариства здійснюється за їх *спільною згодою* (ч. 3 ст. 1134 ЦК України) [1]. Прикладом взаємної згоди можна назвати те, що наймач та особи, які постійно проживають разом з ним, мають право за їхньою *взаємною згодою* та за згодою наймодавця вселити у житло інших осіб для постійного проживання у ньому (ч. 1 ст. 817 ЦК України) [1]. З вказаного випливає, що слово «спільний» уживається у значеннях «такий, що належить кільком особам», «виконується або досягається разом», «є результатом колективних дій». Натомість «взаємний» означає «обопільний», тобто такий, що однаково проявляється з обох сторін. Отже, спільна згода – це узгодження між кількома особами, а взаємна згода – це згода, що передбачає обмін волевиявленнями, коли кожна зі сторін підтверджує волю іншої.

Слід також проаналізувати й інші види згод. Так, цікавим, на нашу думку, видається формулювання «правочин, який вчиняється з дозволу». Наприклад, за п. 3 ч. 1 ст. 71 ЦК України «Правочини, які вчиняються з дозволу органу опіки та піклування» опікун (та піклувальник у ч. 2 цієї ж статті) не має права без дозволу органу опіки та піклування вчиняти правочини певного виду щодо нерухомості [1]. У даному випадку потрібна подвійна згода за вчинення таких правочинів підопічним – опікуна чи піклувальника та органу опіки та піклування. Важливо додати, що правочини, вчинені без дозволу органу опіки та піклування, є нікчемними (ч. 1 ст. 224 ЦК України) [1]. Існують і правочини, на вчинення яких піклувальник не може давати згоду, якими є договори між підопічним та своєю дружиною (своїм чоловіком) або своїми близькими родичами, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування на підставі договору позички (ч. 1 ст. 70 ЦК України) [1]. Схожого лінгвістичного забарвлення з «правочинами, які вчиняються з дозволу», має і словосполучення «схвалений правочин», що передбачено ст. 221 ЦК України «Правові наслідки вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності». У ч. 1 цієї статті вказано, що правочин, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, може бути згодом *схваленій* її батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає, або опікуном [1].

Для визнання договору укладеним необхідним є не тільки досягнення згоди щодо кола істотних умов, але і її вираження у встановленій законом формі [9, с. 6]. У зв'язку з цим видається можливим виділити *види згод у договірних зобов'язаннях за формою*. Це пов`язано з розвитком штучного інтелекту та автоматизації, адже з'являється можливість автоматичного формування і здійснення волевиявлення за допомогою спеціальних програм та алгоритмів – наприклад, технології на зразок смарт-контрактів дозволяють вчиняти правочини без прямої участі людини, що є надзвичайно важливим для фінансових операцій, страхування, логістики та інших сфер, де

проводяться масові транзакції, що може значно спростити та пришвидшити процес укладання договорів [10, с. 290–291].

Очевидно, що найпоширенішою формою згоди є письмова, чому є безліч нормативних підтверджень:

Використання при вчиненні правочинів факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного, електронного або іншого копіювання, електронного підпису або іншого аналога власноручного підпису допускається у випадках, встановлених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за *письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів, або іншим чином врегульовується порядок його використання сторонами* (ч. 3. ст. 207 ЦК України) [1] – у даному випадку нявне загальне положення щодо вчинення правочинів та порядку їх підписання, що може регулюватись не лише законом, а й письмовою згодою сторін, до якої є певні вимоги. Така згода у даному випадку виступає не частиною динаміки договірного зобов'язання, а його регулятором.

За згодою ліцензіара, наданою у *письмовій формі*, ліцензіат може видати письмове повноваження на використання об'єкта права інтелектуальної власності іншій особі (субліцензію) (ч. 4 ст. 1108 ЦК України) [1] – у даному випадку протилежна до першої ситуація, адже письмова згода ліцензіара зумовить динаміку договірного зобов'язання – виконання повноважень ліцензіата. Норма містить наголос саме на письмовій формі згоди. На нашу думку, письмове вираження згоди є передумовою для можливості видання ліцензіатом субліцензії, тому її фіксація є важливим доказом такої згоди.

Клієнт не має права без *письмової згоди* обтяжувача надавати банку розпорядження, а банк не має права їх виконувати, якщо в результаті розмір грошових коштів на рахунку буде меншим за розмір, визначений згідно з умовами обтяження, предметом якого є майнові права на грошові кошти, що знаходяться на відповідному банківському рахунку. Згода обтяжувача, передбачена частинами другою і третьою цієї статті, *може бути виражена у загальній формі та/або містити умови, за яких така згода вважається наданою*. Така згода може бути *включена до умов договору,* яким встановлюється обтяження майнових прав на грошові кошти, що знаходяться на банківському рахунку (ч.ч. 2, 5 ст. 1074 ЦК України) [1] – у даному випадку важливим є те, що ставляться вимоги до такої письмової згоди: як окремий документ або як умова договору.

Можна ще виявити таку форму згоди як *незаявлення про відсутність згоди.* Наприклад, за 3 ст. 722 ЦК України якщо дарунок направлено обдаровуваному без його попередньої згоди, дарунок є прийнятим, якщо обдаровуваний негайно не заявить про відмову [1]. Або правочин вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні (ч. 1 ст. 221 ЦК України) [1]. Таке явище можна віднести до мовчазної згоди. Наприклад, орендар продовжує користуватися земельною ділянкою після закінчення строку оренди, а орендодавець, відповідно, не заперечує в поновленні договору, зокрема, у зв'язку з належним виконанням договору оренди землі. Відсутність такого заперечення може мати прояв у «мовчазній згоді» [11][1].

Дослідивши загальні положення про згоду та волю, слід більш конкретизовано звернутись до даних явищ лише в розрізі договірних зобов'язань. У даному випадку логічним би був аналіз через динаміку договірного зобов'язання, втім згоди на укладення та припинення договірних зобов'язань вже певним чином розглядались вище та загалом мають безспірну та добровільну характеристику (договір є укладеним, якщо сторони досягли згоди з усіх істотних умов договору (ч. 1 ст. 638 ЦК України) [1] та зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 1 ст. 651 ЦК України) [1]. Поряд з цим можна більш детально дослідити *згоди для виконання договору або для здійснення прав у договірному зобов'язанні.* У зв'язку з цим цивільне законодавство містить такі випадки: а) *згода на відчуження майна* – заставодавець має право відчужувати предмет застави, передавати його в користування іншій особі або іншим чином розпоряджатися ним *лише за згодою заставодержателя*, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 2 ст. 586 ЦК України) [1]; платник ренти має право відчужувати майно, передане йому під виплату ренти, *лише за згодою одержувача ренти* (ч. 2 ст. 735 ЦК України) [1]; б) *згода на передання наймачем речі у володіння та користування* – передання наймачем речі у володіння та користування іншій особі (піднайм) можливе лише за згодою наймодавця, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 1 ст. 774 ЦК України) [1]; в) *згода на використання об'єкту договору в інших цілях* – якщо використання пожертви за призначенням виявилося неможливим, використання її за іншим призначенням можливе *лише за згодою пожертвувача*, а в разі його смерті чи ліквідації юридичної особи – за рішенням суду (ч. 2 ст. 730 ЦК України) [1]; г) *згода на зміну речі* – наймач має право змінювати стан речі,

[1] *Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2020 року у справі № 313/350/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270705*

переданої йому у найм, лише за згодою наймодавця (ч. 3 ст. 773 ЦК України) [1]; наймач може поліпшити річ, яка є предметом договору найму, лише за згодою наймодавця (ч. 1 ст. 778 ЦК України) [1]; д) *згода на зміну істотних умов договору* – якщо договором підряду не передбачена попередня оплата виконаної роботи або окремих її етапів, замовник зобов'язаний сплатити підрядникові обумовлену ціну після остаточної здачі роботи за умови, що роботу виконано належним чином і в погоджений строк або, *за згодою замовника*, – достроково (ч. 1 ст. 854 ЦК України) [1]; *За згодою замовника* робота може бути ним оплачена при укладенні договору побутового підряду шляхом видачі авансу або у повному обсязі (ч. 2 ст. 873 ЦК України) [1]; Внесення до проектно-кошторисної документації змін, що потребують додаткових робіт, вартість яких перевищує десять відсотків визначеної у кошторисі ціни, допускається *лише за згодою* підрядника (ч. 2 ст. 878 ЦК України) [1]; є) *згода на зміну сторони договору* – у разі неможливості подальшого виконання фізичною особою обов'язків набувача за договором довічного утримання (догляду) з підстав, що мають істотне значення, обов'язки набувача можуть бути передані *за згодою відчужувача* члену сім'ї набувача або іншій особі за їхньою згодою (ч. 1 ст. 752 ЦК України) [1].

Більш імперативне регулювання наявності згоди як передумови для виконання договірного зобов'язання може містити в собі прямі заборони. Наприклад, переобладнання житлового будинку, в якому знаходиться житло, передане у найм, якщо таке переобладнання істотно змінить умови володіння та/або користування житлом, *не допускається без згоди наймача* (ч. 3 ст. 819 ЦК України) [1], якщо сторона у договорі підряду внаслідок виконання договору одержала від другої сторони інформацію про нові рішення і технічні знання, у тому числі й такі, що не захищаються законом, а також відомості, що можуть розглядатися як комерційна таємниця, *вона не має права повідомляти їх іншим особам без згоди другої сторони* (ч. 1 ст. 862 ЦК України) [1], комітент *не має права без згоди* комісіонера вступати у відносини з субкомісіонером (ч. 3 ст. 1015 ЦК України) [1].

Одночасно із вказаним слід навести приклади, де видається можливим вчиняти певні дії у договірних зобов'язаннях без згоди. Наприклад, наймач самостійно здійснює використання транспортного засобу у своїй діяльності і *має право без згоди наймодавця* укладати від свого імені договори перевезення, а також інші договори відповідно до призначення транспортного засобу (ч. 1 ст. 800 ЦК України) [1] або зміни до договору банківського рахунка, майнові права на кошти на якому є предметом обтяження, *можуть вноситися без згоди обтяжувача*, якщо такі зміни не обмежують права обтяжувача, що виникають на підставі обтяження (ч. 2 ст. 1075(1) ЦК України) [1]. Слід також вказати, що передбачені і випадки коли, не має можливості отримати згоду і зберігач у такому випадку має право передати річ на зберігання іншій особі у разі, якщо він вимушений це зробити в інтересах поклажодавця (ч. 2 ст. 943 ЦК України) [1]. Отже, законом передбачені випадки, коли згода сторін для вчинення певних дій не потрібна, якщо це має позитивні правові наслідки.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід дійти висновку, що укладення договору є результатом збігу волевиявлень учасників, а домовленість завжди виникає між сторонами. У цьому контексті поняття згоди охоплює як згоду між сторонами договору, так і згоду між учасниками договірного зобов'язання чи згоду на вчинення певних дій іншими учасниками цивільних правовідносин. Критерій поділу видів згод може визначатися філологічними ознаками: спільна згода як погодження кількох осіб щодо певного питання; взаємна згода як обопільне волевиявлення сторін, що передбачає зворотний зв'язок і підтвердження волі кожної зі сторін. У сфері договірних відносин згода може бути необхідною для виконання договору або для здійснення окремих прав, зокрема: згода на відчуження майна, на передання речі у користування, на зміну умов чи сторони договору, на використання об'єкта договору в інших ціля тощо.

Значення згоди при укладенні цивільно-правового договор полягає в тому, що вона є юридичним проявом волі сторін, який перетворює їхні наміри на правові наслідки. Саме через досягнення згоди сторони формують зміст договору, визначають істотні умови та встановлюють взаємні права й обов'язки. Відсутність згоди хоча б з однієї істотної умови унеможливлює укладення договору, а її наявність свідчить про виникнення правового зв'язку, заснованого на добровільності, рівності та автономії волі учасників цивільних правовідносин. Таким чином, згода сторін виступає фундаментальною умовою виникнення, реалізації та зміни договірних правовідносин, забезпечує узгодженість волевиявлень, стабільність цивільного обороту та гарантує дотримання принципу свободи договору.

Література

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40-44. Ст. 356.

2. Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. 724 с.

3. Слома В.М. Суб'єкти цивільно-правових зобов'язань. *Юридичний вісник*. Вип. 3 (40). 2016. С. 113–117.

4. Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2001. 18 с.

5. Карнаух В.С. Значення категорій «правовідношення» та «зобов'язання» для пізнання сутності цивільно-правового договору. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція». Вип. 14. 2015. Т. 2. С. 29–32.

6. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21. Ст. 135.

7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2022 року, справа № 125/2157/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107706743

8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 жовтня 2023 року, справа № 756/8056/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114228699

9. Олюха В.Г. Цивільно-правовий договір: поняття, функції та система: дис. канд. юрид. наук. 12.00.03. Київ, 2003. 15 с.

10. Цивілістична спадщина Олександра Анатолійовича Пушкіна (Харківська цивілістична школа): монографія. В. М. Василенко, Ю. М. Жорнокуй, О. Л. Зайцев та ін.; за ред. В. В. Сокуренка. Харків : ЕКУС, 2025. 336 с.

11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2020 року у справі № 313/350/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270705

Анотація

Самбір Є. О. **Значення згоди при укладенні цивільно-правового договору.** – Стаття.

Стаття присвячена аналізу правової природи та значення згоди при укладенні цивільно-правового договору. Визначено, що згода сторін є ключовим юридичним фактом, який перетворює взаємне волевиявлення учасників у правовий зв'язок та забезпечує чинність договору. Розкрито зміст принципу свободи договору, згідно з яким сторони мають право самостійно визначати умови, форму і зміст зобов'язань, а також способи досягнення згоди. Особливу увагу приділено класифікації згод у договірних відносинах: між сторонами договору (кредитором і боржником), між учасниками договірного зобов'язання (законними представниками, співвласниками, подружжям), а також згодам на вчинення дій іншими учасниками цивільних правовідносин.

Проаналізовано філологічний критерій поділу понять «спільна згода» та «взаємна згода» як різних форм узгодження волевиявлень, що мають значення для динаміки правовідносин. Окремо розглянуто питання форми згоди – письмової, усної та мовчазної, а також роль електронної згоди у сучасних договірних процесах, зокрема у зв'язку з розвитком цифрових технологій і смарт-контрактів. Висвітлено випадки, коли закон прямо вимагає наявності згоди для виконання або зміни договору (наприклад, згода на відчуження майна, на зміну сторони чи істотних умов договору), а також ситуації, коли вчинення дій можливе без згоди, якщо це відповідає інтересам сторін.

У результаті встановлено, що згода є юридичним проявом волі сторін, який надає договору обов'язкової сили та визначає момент виникнення договірних правовідносин. Відсутність згоди хоча б з однієї істотної умови унеможливлює укладення договору, натомість її наявність засвідчує узгодженість волевиявлень, забезпечує стабільність цивільного обороту та реалізацію принципу автономії волі. Згода виступає не лише передумовою укладення договору, а й засобом забезпечення правової визначеності та рівності сторін у цивільному праві.

Ключові слова: згода сторін, цивільно-правовий договір, волевиявлення, свобода договору, автономія волі, класифікація згод.

Summary

Sambir Ye. O. **The meaning of consent when concluding a civil law contract.** – Article.

The article is devoted to the analysis of the legal nature and significance of consent when concluding a civil law contract. It is determined that the consent of the parties is a key legal fact that transforms the mutual expression of the participants' will into a legal bond and ensures the validity of the contract. The content of the principle of freedom of contract is revealed, according to which the parties have the right to independently determine the terms, form and content of obligations, as well as the methods of achieving consent. Particular attention is paid to the classification of consent in contractual relations: between the parties to the contract (creditor and debtor), between the participants in the contractual obligation (legal representatives, co-owners, spouses), as well as consents to perform actions by other participants in civil legal relations.

The philological criterion for dividing the concepts of 'joint consent' and 'mutual consent' as different forms of coordination of wills that are important for the dynamics of legal relations is analyzed. Separately, the issue of the form of consent – written, oral and tacit, as well as the role of electronic consent in modern contractual processes, in particular in connection with the development of digital technologies and smart contracts, is considered. Cases are highlighted where the law directly requires consent for the execution or amendment of a contract (for example, consent to the alienation of property, to change the party or essential terms of the contract), as well as situations when actions are possible without consent, if this is in the interests of the parties.

As a result, it was established that consent is a legal manifestation of the will of the parties, which gives the contract binding force and determines the moment of the emergence of contractual legal relations. The absence of consent for at least one essential condition makes the conclusion of a contract impossible, while its presence certifies the consistency of wills, ensures the stability of civil turnover and the implementation of the principle of autonomy of will. Consent is not only a prerequisite for concluding a contract, but also a means of ensuring legal certainty and equality of the parties in civil law.

Key words: consent of the parties, civil law contract, expression of will, freedom of contract, autonomy of will, classification of consents.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.12

Х. Ю. Тарасенко
orcid.org/0000-0001-9960-0169
доктор філософії в галузі права,
старша викладачка кафедри права
Українського католицького університету

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ В КОНТЕКСТІ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Актуальність. Питання рекодифікації цивільного законодавства останнє п'ятиліття широко обговорювалось в наукових колах. 2020 року Робочою групою, утвореною постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17 липня 2019 р. № 650 було систематизовано та представлено Концепцію оновлення Цивільного кодексу України [1].

21 вересня 2025 року у Верховній Раді України було зареєстровано Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої № 14056 (далі – Проект) [2]. В рамках цього акту напрацьовані пропозиції із вдосконалення правового регулювання приватних (цивільних) відносин. Автори Проекту мали за завдання логічне впорядкування норм, усунення дублювань і колізій, а також впровадження та посилення значення принципу доброзвичайності (boni mores) в цивільному обороті. Відтак, увага наукової спільноти сьогодні як ніколи прикута до Проекту, який може змінити окремі засади правового регулювання приватних відносин. Пропозиції із внесення змін торкнулись також і інституту недійсності правочинів, що підсилює актуальність проведеного наукового дослідження.

Стан дослідження в науковій літературі. Питання рекодифікації цивільного законодавства перебуває в науковому фокусі провідних вчених – цивілістів України: Довгерта А.С., Коссака В.М., Кузнєцової Н.С., Кота О.О., Капіци Ю.М., Стефанчука Р.О. та ін.

Метою цього дослідження є аналіз запропонованих Проектом змін, які стосуватимуться сфери суспільних відносин, що виникають з приводу недійсності договорів та односторонніх правочинів та формулювання пропозицій із їх вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. У ст.202 Проекту викладено оновлене визначення правочину як дії особи, що спрямована на набуття, зміну, зупинення, поновлення, припинення цивільних прав та обов'язків [2]. Відтак, концептуальна спрямованість правочину може бути зосереджена на різноманітних правових наслідках: виникненні, зміні, припиненні, зупиненні чи поновленні цивільних прав та обов'язків, на відміну від чинної редакції визначення правочину, як дії, що спрямована на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків.

Вважаємо позитивними зміни у класифікації правочинів на односторонні та договори. Підхід чинного ЦК України передбачає виділення ще багатосторонніх правочинів, які, по факту, також є договорами. Відтак, підхід, запропонований у Проекті є більш точним.

Окрім цього, відзначаємо, що позитивною є зміна поняття, яким позначатиметься двосторонньо-зобов'язуючий договір на «взаємозобов'язуючий». Цей термін більш чітко вказує на те, що кожна із сторін наділена як правами, так і обов'язками у стосунку одна до одної. Застосування терміну «взаємозобов'язуючий» також нівелюватиме плутанину, яка могла виникати в студентських колах, коли договори характеризували як двосторонні двосторонньо-зобов'язуючі правочини, іноді плутавши значення цих двох ознак договору.

У пояснювальній записці до Проекту зауважено, що проектні зміни у частині недійсності правочинів і договорів спрямовані на те, щоб зробити регулювання інституту недійсності більш логічним, усунути дублювання та колізії, а також врахувати принцип добросовісності [3].

Як вбачається із положень ст.ст. 215-236 Проекту, суб'єктом законодавчої ініціативи запропоновано відмовитись від використання термінології «нікчемного правочину» – того, який є недійсним в силу прямої вказівки закону.

Чинний ЦК України використовує різні формулювання для характеристики недійсності правочину. Так, формулювання «***є недійсним***» або «***є нікчемним***» використовуються для позначення категорії нікчемних правочинів, щодо яких не вимагається визнання їх недійсними в судовому порядку (ч. 2 ст. 547, ч. 3 ст. 586, ч. 3 ст. 614 ЦК України та ін.), вони є недійсними в силу положень закону. Якщо недійсність певного правочину встановлена законом, позовна вимога про визнання його нікчемним не є належним способом захисту права чи інтересу позивача. За наявності спору щодо правових наслід-

© Х. Ю. Тарасенко, 2025

ків недійсного правочину, одна зі сторін якого чи інша заінтересована особа вважає його нікчемним, суд перевіряє відповідні доводи та у мотивувальній частині судового рішення, застосувавши відповідні положення норм матеріального права, підтверджує чи спростовує обставину нікчемності правочину [4].

Формулювання «***визнається судом недійсним***» (ч. 1 ст. 230, ч. 1 ст. 232, ч. 1 ст. 233 ЦК України) використовується для формулювання таких підстав визнання правочину недійсним як: вчинення правочину під впливом насильства, обману чи у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною. Для визнання таких правочинів недійсними вимагається правочини доведення в судовому порядку факту застосування обману, насильства чи зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, а відтак – ці правочини належать до категорії оспорюваних правочинів, разом із тими правочинами, щодо яких застосовується формулювання «***може бути визнаний судом недійсним***» (ч. 1 ст. 233, ч. 4 ст. 369, ч. 3 ст. 668 ЦК України): правочин, який вчинено під впливом тяжкої обставини; правочин щодо розпорядження спільним майном, вчинений одним із співвласників без необхідних повноважень та ін.

Натомість, в Проекті використовується три категорії термінологічних конструкцій: «***визнається судом недійсним***» (ч. 2 ст. 228 Проекту – правочин, що порушує публічний порядок; ч. 1 ст. 230 Проекту – договір, що вчинений під впливом обману; ч. 1 ст. 236 Проекту – договір, укладений під впливом насильства; ч. 1 ст. 237 Проекту – договір, укладений внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; ч. 2 ст. 234 Проекту – фіктивний договір; ч. 3 ст. 241 Проекту – правочин, вчинений представником з перевищенням повноважень, якщо перевищення повноважень є істотним або неістотним, але має систематичний характер і здійснюється не в інтересах особи, яку представляють); «***може бути визнаний недійсним судом***» (ч. 2 ст. 222 Проекту – договір, укладений неповнолітньою дитиною за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків, піклувальників; ч. 2 ст. 223 Проекту – договір, укладений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності без згоди піклувальника; ч. 1 ст. 227 Проекту – договір юридичної особи, укладений нею без відповідного дозволу (ліцензії); ч. 1 ст. 229 Проекту – договір, укладений під впливом помилки та ін.); та «***є недійсним***» (ч. 2 ст. 27 Проекту – правочин, що обмежує цивільну правоздатність фізичної особи; ч. 6 ст. 63 Проекту – договір між опікунами (піклувальниками) про розподіл їхніх прав та обов'язків, укладений без дотримання письмової форми чи повідомної реєстрації в органі опіки і піклувальника); ч. 2 ст. 126 ЦК України – відмова від права вийти з повного товариства; та ін.). При цьому, формулювання «є недійсним/недійсною» стосується як односторонніх правочинів, так і договорів.

Як вбачається із формулювання загальних підстав для визнання правочинів недійсними, у перших двох випадках, коли застосовано формулювання «визнається судом недійсним» та «може бути визнаний судом недійсним», ці категорії правочинів є оспорюваними – такими, для факту визнання яких недійсними потрібне рішення суду, яке набрало законної сили.

Натомість, формулювання «є недійсним», фактично, є тотожним змістовному наповненню формулювання «є нікчемним», яке використовується в чинному ЦК України. Вилучення із вжитку в рамках книги першої терміну «нікчемний» правочин не означає, що такі правочини за правовою природою зникли як категорія. Тепер ця категорія правочинів буде сформована за рахунок текстуальної вказівки «є недійсним».

Ще в Постанові КЦС ВС від 09 січня 2019 року у справі № 759/2328/16-ц ВС зауважував, що нікчемність правочину конструюється за допомогою «текстуальної» недійсності, оскільки вона існує тільки у разі прямої вказівки закону. З позицій юридичної техніки така пряма вказівка може втілюватися, зокрема, в термінах «нікчемний», «є недійсним» [5].

В Главі 16 «Договори та інші правочини» є розміщено параграф 2 «Недійсність договору», в якій виписано усі підстави для визнання недійсними договорів.

Втім, ця глава також містить ст. 219 Проекту «Юридичні наслідки недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину». Відтак, не зовсім коректно з точки зору законодавчої техніки в рамках параграфу «Недійсність договорів» розміщувати положення, які регулюватимуть підстави для визнання недійсними односторонніх правочинів.

Слід зауважити, що, за виключенням ст. 219 Проекту, параграф 2 глави 16 Проекту дійсно регулює, здебільшого, підстави для визнання недійсними договорів. Підстави для визнання недійсними односторонніх правочинів розміщені в рамках інших статей Проекту, які регулюють окремі інститути цивільного права. Наприклад, є недійсним правочин, спрямований на відчуження частки (її частини) у статутному капіталі товариства, вчинений в усній формі (ч. 4 ст. 147 Проекту), правочин, що обмежує цивільну правоздатність фізичної особи (ч. 2 ст. 27 Проекту).

Такому способу систематизації норм є пояснення, яке можна віднайти ще в Концепції онов-

лення Цивільного кодексу України. Зокрема, відповідно до § 1.18. зважаючи на те, що питання недійсності найчастіше стосуються договору, пропонується їх вирішення через положення про недійсність договорів із застереженням про те, що такі положення з урахуванням вимог розумності застосовуються і до інших правочинів. Ця пропозиція знайшла своє відображення у ч. 6 ст. 202-2 Проекту, згідно із якою положення глави 16 цього Кодексу про договори застосовуються до інших правочинів, якщо інше не випливає із закону або суті правочину.

На наш погляд також «юридичні наслідки» варто було б надалі йменувати «правовими», як це передбачено в чинній редакції ЦК України. Адже термін «юридичний» має значення: «пов'язаного із законодавством, правовими нормами і практичним їх застосуванням», «пов'язаний з вивченням і науковою розробкою правознавства, юриспруденції», «призначений для підготовки юристів» [6]. Натомість, наслідки, які настають в силу факту недійсності правочину, мають безпосередній вплив на сферу прав та обов'язків учасників цивільних відносин, а відтак – є правовими.

В ст. 236 Проекту «момент недійсності договору», на наш погляд, назва статті не узгоджується із змістовним її наповненням в тому розумінні, що в ч. 3 цієї статті зауважено про момент недійсності одностороннього правочину (з моменту його вчинення). Далі ж по тексту Проекту договори та односторонні правочини зазначаються окремо, наче протиставляються один одному, а відтак, змістовно слід назвати ст. 236 Проекту «момент недійсності правочину».

Новелою, яку пропонує суб'єкт законодавчої ініціативи в рамках Проекту, є закріплення можливості визнання договору недійсним, якщо він порушує імперативні норми закону чи не узгоджується з доброзвичайністю (boni mores) (ст. 228-1 Проекту). Так, за заявою будь-якої особи договір може бути визнаний судом недійсним, якщо його зміст, мета або спосіб виконання порушують імперативні норми закону, не узгоджуються з доброзвичайністю (boni mores), зокрема у випадках, якщо він: 1) визначає незаконну або аморальну мету; 2) порушує гідність людини або загальноприйняті моральні стандарти; 3) є явно несправедливим або таким, що ставить одну зі сторін у надмірно невигідне становище, використовуючи її уразливість та/або залежність [2].

Натомість, розуміння змісту доброзвичайності (boni mores) в рамках Проекту є нерозкритим, що дає широке поле для дискусій. На нашу думку, йдеться про загальновизнані принципи моралі та правила співжиття у суспільстві в рамках різних суспільних відносин. Сам лише термін «доброзвичайність» семантично вказує на «добро» та «звичай/звичайну поведінку». Іншими словами, це певні неписані правила поведінки, як звичайно (характерно для певної ситуації) діяти добросовісно, згідно із принципами моралі та визнаними етичними стандартами. Фактично, доброзвичайність перекликається із добросовісністю, яка, своєю чергою, за означенням підходів, викладених в Постановах ВС є стандартом поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення [7].

Оксфордський словник дає таке визначення терміну доброзвичайності (boni mores): «добра поведінка»(1); чеснота; високі стандарти етичної поведінки (2); добра державна політика, належні моральні почуття або прийняті звичаї, які самі по собі розуміються та не піднімаються до рівня правових (закріплених в нормі права) зобов'язань (3) [8]. Шаркова І.М., досліджуючи питання образу добросовісного суб'єкта в історії правової культури зауважує, що доброзвичайність (boni mores) в Стародавньому Римі розглядалась як характеристика добропорядної людини, а показовим прикладом застосування boni mores як критерію моральності є образ «матері родини» (matrem familias), яку з жінки робив «не шлюб і не народження, а лише моральний образ життя» (boni mores). Авторка підкреслює, що характеристика boni mores поширювалася на всіх людей і добропорядними визначалися як взагалі будь-яка людина (bonae frugi homo), так і навіть раб (bonae frugi servum) [9, 57].

Потребує уточнення для уніфікованого правозастосування також той факт, чи для наявності підстави визнання договору недійсним є необхідним доведення наявності цих трьох пунктів у сукупності, чи достатньо лише підтвердження факту наявності одного із них.

Окрім цього, п. 3) ч. 1 ст. 228-1 Проекту, яка передбачає, що договір може бути визнано недійсним, якщо він є явно несправедливим або таким, що ставить одну зі сторін у надмірно невигідне становище, використовуючи її уразливість та/або залежність потребує розмежування із договором, укладеним під впливом тяжкої обставини (ст. 233 Проекту). Так, договір, укладений особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай невигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто ініціював його укладення [2].

Через схожі формулювання ці обставини може виникати плутанина у правозастовуванні, адже і в ситуації з порушенням правил доброзвичайності (boni mores), так і в ситуації наявності тяжкої обставини особа перебуває в уразливому становищі, що пригнічує її волю (усвідомленість) та автономність у прийнятті рішення. Вважаємо,

що критерієм розмежування цих підстав могла б стати наявність (відсутність) життєвої обставини – події, стану, яка безпосередньо передувала і зумовила факт укладення договору. Втім, якщо припустити ситуацію, що матір після загибелі сина укладає із його нареченою договір купівлі-продажу, в якому ціна є надто заниженою, і це розуміли обидві сторони, то такий договір може підпадати і під підставу, передбачену п. 3) ч. 1 ст. 228-1 Проекту, і ч. 1 ст. 233 Проекту.

Закономірно, надаючи право будь-якій особі звернутись із такою вимогою про визнання договору недійсним на підставі ст. 228-1 Проекту, таке звернення шляхом пред'явлення позову про визнання договору недійсним повинно бути спрямоване на захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав чи законних інтересів цієї особи, що звертається із відповідною вимогою або ж для захисту прав тих суб'єктів, чиї права вона уповноважена представляти (захищати).

В іншому разі інструментарій визнання договору недійсним може бути використаний як засіб інтервенції в чужі договірні відносини. В цьому аспекті слушно зауважено у Постанові ОП КЦС ВС від 05 вересня 2019 року у справі № 638/2304/17, що недійсність договору як приватно-правова категорія, покликана не допускати або присікати порушення цивільних прав та інтересів або ж їх відновлювати [10]. По своїй суті ініціювання спору про недійсність договору не для захисту цивільних прав та інтересів є недопустимим. Завданням цивільного судочинства є саме ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Такий захист можливий за умови, що права, свободи чи інтереси власне порушені, а учасники цивільного обороту використовують цивільне судочинство для такого захисту.

Висновки. Зважаючи на вищенаведене, доходимо висновку, що зміни, пропоновані Проектом стосовно оновлення визначення поняття правочину, актуалізації умов дійсності правочину та доповнення підстав для визнання правочинів недійсними, є на часі. Втім, висловлено пропозиції стосовно потреби внесення змін до назв окремих статей Проекту та уточнення співвідношення ст. 228-1 Проекту і ч. 1 ст. 233 Проекту як підстав для визнання правочинів недійсними.

Література

1. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім "АртЕк", 2020. 128 с.

2. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої № 14056 від 21.09.2025 року. Режим доступу: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356

3. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги першої». С.8. Режим доступу: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356

4. Постанова ВП ВС від 10 квітня 2019 року у справі № 463/5896/14-ц. Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82065661

5. Постанова КЦС ВС від 09 січня 2019 року у справі № 759/2328/16-ц. Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79231916

6. Словник української мови. https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%8E%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9

7. Постанова КЦС ВС від 16 травня 2018 року у справі № 449/1154/14. Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74536892

8. Boni Mores. Oxfordreference. URL: https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780195369380.001.0001/acref-9780195369380-e-305

9. Шаркова І.М. Образу добросовісного суб'єкта в історії правової культури: викоремлення універсальних критеріїв. Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права. 2020. №3. С. 56–59.

10. Постанова ОП КЦС ВС від 05 вересня 2019 року у справі № 638/2304/17. Режим доступу: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84152558

Анотація

Тарасенко Х. Ю. **Недійсність правочинів в контексті рекодифікації цивільного законодавства.** – Стаття.

У статті здійснено аналіз положень Проекту Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої № 14056 (далі – Проект), що стосуються правового регулювання правочинів і договорів та інституту їх недійсності. Зазначено, що оновлене визначення правочину, запропоноване у ст. 202 Проекту, суттєво розширює його зміст, акцентуючи на можливості спрямованості волевиявлення особи не лише на набуття, зміну чи припинення, але й на зупинення чи поновлення цивільних прав і обов'язків, що дозволяє гнучкіше відобразити динаміку цивільно-правових відносин. Позитивним визнається уточнення класифікації правочинів, відповідно до якої виокремлюються лише односторонні правочини та договори, що усуває надлишкове поняття «багатосторонніх» правочинів. Застосування терміну «взаємозобов'язуючий договір» замість «двосторонньо-зобов'язуючий» також розцінюється як вдала спроба підвищення термінологічної точності.

Особливу увагу приділено дослідженню регулювання недійсності правочинів. Авторкою зауважено, що в рамках Проекту більше не застосовується термін «нікчемний правочин», натомість застосовується формулювання: «є недійсним» для констатації недійсності правочину в силу закону. Уточнено групи формулювань, за допомогою яких текстуально виражається категорія недійсності правочину: правочини, які «є недійсними», «визнаються судом недійсними» та ті, що «можуть бути визнані судом недійсними».

Авторкою наголошено на систематизації положень про недійсність правочину та доцільності розміщення норм про односторонні правочини у параграфі, присвяченому договорам. Аргументовано, що така струк-

тура обумовлена Концепцією оновлення ЦК України, яка передбачає поширення норм про договори на інші правочини, якщо інше не випливає з закону чи суті правочину. Звертається увага на доцільність застосування терміну «правові наслідки» замість терміну «юридичні наслідки» як більш змістовно точного.

Авторкою досліджено також новелу Проекту – ст. 228-1, яка встановлює можливість визнання договору недійсним у разі його невідповідності імперативним нормам чи доброзвичайності (boni mores). Однак поняття доброзвичайності потребує доктринального та практичного уточнення. Авторка зауважує, що це поняття є тісно пов'язане з принципом добросовісності. Окрім цього, авторка наголошує на тому, правозастосування цієї норми має бути обмежене захистом порушених або оспорюваних прав, щоб уникнути зловживання правом як засобом втручання у чужі договірні відносини.

Ключові слова: недійсність правочину, нікчемність правочину, правочин, договір, правові наслідки недійсності правочину, юридичні наслідки недійсності правочину.

Summary

Tarasenko Kh. Yu. **Invalidity of legal acts in the context of recodification of civil legislation.** – Article.

The article deals with the analysis of the provisions of the Draft Law on Amendments to the Civil Code of Ukraine in connection with the renewal (recodification) of Book One No. 14056 (hereinafter – the Draft), concerning the legal regulation of transactions and contracts, as well as the legal institute of their invalidity. It is noted that the updated definition of a transaction, proposed in Article 202 of the Draft, significantly expands its content by emphasizing the possibility of an individual's expression of will being directed not only at the acquisition, alteration, or termination, but also at the suspension or renewal of civil rights and obligations. This approach allows for a more flexible reflection of the dynamics of civil legal relations. The author positively assess the refinement of the classification of transactions, as it distinguishes only unilateral transactions and contracts, thereby eliminating the redundant category of "multilateral" transactions. Author regards the introduction of the term "mutually binding contract" instead of "bilaterally binding contract" as a successful attempt to enhance terminological precision.

Special attention is devoted to the regulation of the invalidity of transactions. The author notes that the Draft no longer employs the term "void transaction," instead using the expression "is invalid" to indicate invalidity by law. The text distinguishes among the formulations used to express the category of invalidity: juridical acts that "are invalid," those that "are declared invalid by a court," and those that "may be declared invalid by a court."

The author emphasizes the need for systematization of the provisions on invalidity and justifies the placement of rules on unilateral transactions within the section devoted to contracts. Such a structure is envisaged in the Concept for the Renewal of the Civil Code of Ukraine, which provides for the extension of contractual provisions to other unilateral transactions unless otherwise provided by law or arise from the nature of the transaction. The author also advocates for the use of the term "legal consequences" instead of "juridical consequences" as being more substantively accurate.

Furthermore, the author examines a novel provision of the Draft – Article 228-1, which establishes the possibility of declaring a contract invalid in case of its non-compliance with mandatory rules or boni mores (good morals). However, the concept of boni mores requires further doctrinal and practical clarification. Author states that this concept closely connects with the principle of good faith. The author stresses that the application of this provision should be limited to the protection of infringed or disputed rights in order to prevent the misuse of the right as a means of interference in the contractual relations of others.

Key words: transaction, invalidity of transaction, void of transaction, contract, legal consequences of invalidity, juridical consequences of invalidity.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.13

Г. Г. Харченко
orcid.org/0000-0002-4525-2805
доктор юридичних наук,професор,
професор кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РЕКОДИФІКАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Вже протягом тривалого часу в Україні ведеться робота з рекодифікації цивільного законодавства. З цією метою відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 року № 650 [1] була створена робоча група з питань рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України. Результатом її діяльності стало оприлюднення у 2020 році Концепції оновлення Цивільного кодексу України [2] (*далі – Концепція*). Серед ключових завдань, визначених авторами Концепції, передбачалося уточнення положень стосовно переліку загальних засад цивільного законодавства.

Така постановка завдання є цілком логічною і зрозумілою, враховуючи те значення і роль, які при правовому регулюванні відносин мають і відіграють у праві загальні принципи (засади). Саме вони визначають основний напрям розвитку законодавства та сприяють вдосконаленню змісту правових норм. Повнота закріплення в законодавстві переліку принципів і чіткість їх змістового розкриття значною мірою зумовлюють ефективність права у вирішенні спорів між учасниками правовідносин, а відтак – і реальне наповнення такого загальноправового принципу як принцип справедливості, покладеного у базис всього правового регулювання суспільних відносин. Однак, попри те, що в сучасному законодавстві правові принципи формально присутні, практика свідчить, що їх зміст нерідко розкрито недостатньо або без урахування специфіки окремих груп правовідносин.

Метою написання цієї статті є здійснення критичного аналізу напрацьованих у Верховній Раді України пропозицій щодо можливого внесення змін до Цивільного кодексу України в контексті питання законодавчого закріплення в ньому нового переліку правових засад.

Окремі аспекти визначеної вище проблематики, присвяченої правовим засадам в оновленому Цивільному кодексі України, вже висвітлено низкою вчених-цивілістів, зокрема А. Гриняком, Ю. Заікою, О. Кохановською, Н. Кузнєцовою, В. Мазур, Ю. Чалим та ін., однак, попри це, актуальність цього питання наразі не зменшується, зокрема, з огляду на жваве продовження обговорення цього питання у колах науковців і правознавців-практиків з метою подальшого пошуку оптимальних шляхів його остаточного вирішення Верховною Радою України на законодавчому рівні.

Слід констатувати, що в розрізі тренду на оновлення (рекодифікацію) цивільного законодавства України, одним із завдань такої роботи постає його удосконалення й осучаснення відповідно до світового досвіду та сучасних потреб цивільного обороту, а це вимагає від правознавців проведення поглибленого і критичного аналізу сучасного стану цивільного законодавства в контексті виявлення недоліків у механізмі правового регулювання цивільних відносин, у тому числі щодо повного і належного закріплення в ньому правових засад.

Наразі в чинному Цивільному кодексі України [3] (*далі – ЦК України*) принципи цивільного законодавства не структуровані та не систематизовані належним чином. Так, наприклад, спостерігається *недооцінка ролі спеціальних принципів* у галузі права. Наявність такого недоліку визнається майже усіма правознавцями, а тому й автори Концепції у напрацьованих ними пропозиціях звертали увагу на необхідність уточнення окремих принципів ст. 3 ЦК України, зокрема заміни принципу свободи договору на свободу правочину, а разом з тим доцільності визначитися у процесі нормопроєктування з місцем розташування таких важливих для сучасного громадянського суспільства принципів як то: свобода інтелектуальної (творчої) діяльності; неприпустимість свавільного втручання у геном людини; усвідомленої відповідальної взаємодії людини з автономними роботами та штучним інтелектом тощо [2, с. 8].

Вбачається, що дещо подібного підходу дотримувалась й робоча група з підготовки законопроєкту з рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства, утворена розпорядженням Голови Верховної Ради України від 20 липня 2020 року № 260. У напрацьованих нею законопроєктах № 14056 [4] та № 14057 [5] (про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги

© Г. Г. Харченко, 2025

першої та книги другої) також можна побачити прагнення поглибити й розширити систематизацію приватноправових засад в цивільному законодавстві (ст. 3 законопроєкту № 14056 [4]). Однак, разом з тим, у запропонованому проєкті книги 2 ЦК України (законопроєкт № 14057) відсутній перелік спеціальних принципів, що означає, що систематизація принципів цивільного права має половинчастий характер і не проведена належним чином за окремими напрямами цивільно-правового регулювання. Випадки прив'язки здійснення особистих немайнових прав (*в редакції законопроєкту № 14057 «особистих прав» – застереження автора*) до правових засад тут поодинокі і не стосуються спеціальних принципів як таких (у законопроєкті № 14057 це: ч. 15 ст. 281-5 – *принципи необхідності і пропорційності*, ч. 16 ст. 294 – *принципи добросовісності та чесної ділової практики; заборона зловживання правом* [5]). Запропоновані авторами Концепції такі принципи як: *неприпустимість свавільного втручання у геном людини; неприпустимість свавільного втручання в організм людини та її зародка, сферу репродукції людини* у законопроєкті № 14057 прямо не згадуються, проте їх сутність певною мірою відтворена у змісті окремих норм права, зокрема в ч. 4 ст. 294-5, відповідно до якої «втручання у геном людини можливе лише у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях, якщо не має на меті внесення будь-якої видозміни в геном нащадків» [5].

Отож, можемо констатувати, що розробники проєктів книги 1 та книги 2 оновленого Цивільного кодексу України у викладі правових принципів, на яких має базуватися правове регулювання тих чи інших цивільних відносин, фактично застосували різні прийоми юридичної техніки, *у першому випадку* – кодифікація принципів в окремих статтях закону, *в другому* – зміст тих чи інших принципів права можна вивести лише через аналіз змісту інших норм права. Такі відмінності, на жаль, позначаються на якості систематизації та структурування правового матеріалу в запропонованих для прийняття законопроєктах.

Наявну в законопроєкті № 14056 систематизацію засад приватного права (ст. 3) так само навряд чи можна вважати досконалою.

По-перше, при порівнянні ст. 3 чинного ЦК України і ст. 3 законопроєкту № 14056 одразу можна побачити заміну засад цивільного законодавства на засади приватного права. Закономірно виникає запитання, наскільки акт цивільного законодавства у вигляді *Цивільного* кодексу України може відтворювати в собі принципи приватного, а не цивільного права (законодавства). Підхід римського права щодо поділу права на публічне й приватне, який автори законопроєкту № 14056 намагаються втілити в оновлений Цивільний кодекс України, насправді не повністю відповідає сучасному стану правової системи України, оскільки для римлян приватне право було тотожним праву цивільному, тоді як в Україні до приватноправових відносин відносяться не тільки цивільні, а й трудові, житлові, земельні тощо. Отож, виникає питання, чи мають принципи приватного права, передбачені ст. 3 законопроєкту № 14056, автоматично поширюватися й на всі інші, разом з цивільними, види приватноправових відносин. Якщо саме такою ідеєю розробники законопроєкту № 14056 керувались, то чому вони не ставили собі завданням розробити Кодекс приватного, а не цивільного, права?

Цікаво, але проблематика визначення в оновленому Цивільному кодексі України принципів приватного (цивільного) права чи то законодавства є своєрідним відображенням подібної правознавчої полеміки з приводу доцільності фіксування в Конституції України принципу верховенства права замість принципу верховенства закону. Закон, на відміну від права, – це завжди конкретна правова норма, яка забезпечує більшу юридичну визначеність і стабільність правозастосування, а тому не сприяє судовій «правотворчості», коли суди починають тлумачити «право» поза законом і часом всупереч його приписам. У сучасній судовій практиці такі реалії стали об'єктивною дійсністю, зокрема, в контексті застосування Верховним Судом принципу реєстраційного підтвердження володіння нерухомістю, не передбаченого законодавством України. Згідно з цим принципом факт володіння нерухомим майном суди намагаються підтверджувати записом державної реєстрації суб'єктивного речового права на нерухоме майно навіть всупереч фактичним обставинам справи, коли позивач насправді позбавлений фактичного володіння таким майном, попри те, що в державному реєстрі за ним суб'єктивне речове право на нерухоме майно зареєстровано. Така практика Верховного Суду суперечить приписам Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1.07.2004 р. № 1952-IV [6], положення якого спрямовані на реєстрацію речових прав на нерухоме майно, а не фактичних станів щодо такого майна. Напрацювання подібної судової практики часто пояснюється лише одним аргументом – *справедливо* вирішити приватноправовий спір, а справедливість, як відомо, це поняття оціночне і відносне у правозастосуванні.

По-друге, назва ст. 3 законопроєкту № 14056 «Загальні засади приватного права» [4] дає підставу для висновку, що у зазначеній статті мають бути наведені принаймні галузеві принципи цивільного права, щодо яких принципи

інститутів цивільного права мають бути спеціальними. Однак цього критерію автори законопроєкту № 14056 не дотрималися. А тому до загальних засад долучені спеціальні принципи цивільного права, які за своїм призначенням просто не поширюються на всі види цивільних відносин. Зокрема йдеться про заборону протиправного позбавлення права власності або про свободу договору. Альтернативним і, як здається, більш правильним варіантом подібних *загальних* для всього цивільного права принципів могло б бути їх формулювання як то: «заборона протиправного позбавлення цивільних прав», «свобода правочину».

Іншим, проте не менш важливим, аспектом оцінки змісту ст. 3 законопроєкту № 14056 є те, чи можна визнати загальними для цивільного права ті принципи, які не є універсальними у своїй дії, тобто можуть виключатися із застосування в тих чи інших ситуаціях? Наприклад, принципи справедливості та розумності не мають винятків у застосуванні в цивільному праві не мають, тоді як принцип «свободи договору або іншого правочину» об'єктивно має свої обмеження у дії, зокрема, з огляду на те, що «не допускається недобросовісна поведінка особи, що вчиняється з основною метою завдання шкоди іншій особі, національній безпеці, довкіллю та/або культурній спадщині, а також зловживання правом в інших формах» (ч. 3 ст. 13 законопроєкту № 14056 [4]). В універсальному вимірі таку загальну засаду можна б було сформулювати як «свободу правочину, який не заборонено законом», що, до речі, буде узгоджуватися із змістом принципу диспозитивності, також передбаченого в законопроєкті № 14056.

Однак і у випадку з принципом заборони протиправного позбавлення цивільних прав, й у випадку з принципом свободи правочину, який не заборонено законом, питання доцільності такої їх трансформації все одно може залишитися, оскільки такий принцип як заборона протиправного позбавлення цивільних прав змістовно підпадає під дію принципу диспозитивності, який не допускає будь-які заборонені діяння. Так само й принцип свободи правочину об'єктивно обмежується тим, що вчинення будь-якого правочину є можливим, якщо це не заборонено приписом закону. Відповідно постає питання, чи маємо у статтю оновленого Цивільного кодексу України, яка визначає *загальні* засади приватного права, включати різновиди принципу диспозитивності.

По-третє, вадою цивільного законодавства України і законопроєктів № 14056 та № 14057 є, окрім іншого, й те, що принципи цивільного права не мають належного законодавчого визначення, що об'єктивно створює передумови для суб'єктивного їх правозастосування, насамперед в судовій практиці, і зводить принципи цивільного права до оціночних понять. Так, закріплення у загальних засадах приватного права принципу диспозитивності разом з принципом приватної автономії, який змістовно авторами законопроєкту № 14056 не визначається, об'єктивно створює проблематику співвідношення цих принципів у цивільному законодавстві: якщо ці принципи не тотожні, то які відмінності між ними мають визначати особливості їх правозастосування на практиці? Відповідно, чи є допустимим у цивільному законодавстві дублювання окремих елементів цих принципів у їх змісті? Якщо так, то як автори законопроєкту № 14056 пояснювали самі собі таку доцільність з прикладної точки зору?

Вважаємо, що цивільне законодавство не слід обтяжувати доктринальними, суто науковими концептами. Перелік загальних засад в цивільному законодавстві має бути обґрунтований виключно функціональною доцільністю кожного правового принципу крізь призму вже наявної практики правозастосування. Враховуючи досвід розробки і прийняття Німецького цивільного уложення 1896 року, маємо усвідомлювати, що привнесення в нормативно-правовий акт «наукового елементу», узагальненого і не розкритого належним чином у правових нормах, здатне не покращити, а навпаки, погіршити якість механізму правового регулювання цивільних відносин.

Крізь призму таких міркувань, маємо визнати, що наявна в Україні усталена правотворча практика, коли принципи цивільного права часто законодавчо не визначаються, насправді, не відповідає принципу юридичної визначеності в праві, складовими елементами якого, відповідно до позиції Конституційного Суду України, є *чіткість, зрозумілість, однозначність* норм права [7]. Ця проблематика у правозастосовній практиці може посилитися і з огляду на те, що автори законопроєктів № 14056 та № 14057 намагаються дублювати назви окремих принципів цивільного права латинськими термінами, наприклад, принцип доброзвичайності (boni mores).

Слушно буде зазначити, що термін «boni mores» у римському приватному праві був абстрактним поняттям за своєю суттю і не визначався чітко й однозначно в римських правових джерелах, а тому його інтерпретація в сучасних умовах може мати дискусійний характер, зокрема, через те, що для римського приватного права рабство було цілком допустимим і справедливим явищем. У цьому питанні слід брати до уваги, що римське приватне право мало багатовікову історію свого розвитку і в різні етапи

свого існування постійно трансформувалося. Відповідно праворозуміння та правозастосування окремих римських правових термінів (виразів) з часом могло змінюватися, у тому числі змістовно, а тому практика використання латинських термінів (виразів) у цивільному законодавстві поєднана з відсутністю законодавчих дефініцій засад цивільного права може мати приховані та непередбачувальні ризики в їх правозастосуванні.

У цьому контексті знову ж таки доцільно враховувати досвід розробки Німецького цивільного уложення 1896 року, автори якого досліджували і опрацьовували римське приватне право не з метою простого копіювання його інститутів (термінів) в німецьке цивільне законодавство, а з метою перетворити чуже право у власне з творчою і фаховою адаптацією досліджуваного правового матеріалу під сучасні умови тодішнього життя і цивільного обороту.

Завжди маємо виходити з того, що якість нормативно-правового акта визначається насамперед відсутністю суперечностей у тексті документа, чіткістю та ясністю прописування правових норм, відсутністю узагальнюючих понять, *змістова складова яких не конкретизована*. Привнесення в оновлений Цивільний кодекс України «іноземного елементу» у вигляді римських термінів (виразів) лише *ускладнить праворозуміння приписів цивільного законодавства пересічним особам*, тоді як закони мають прийматися не для правознавців і фахівців, а в інтересах звичайних людей, враховуючи у тому числі й те, що зі змісту ст. 68 Конституції України [8] випливає необхідність їх знання кожною особою.

Крім того, зазначений вище прийом юридичної техніки не зовсім узгоджується й з приписами чинного законодавства України. Так, відповідно до статті 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова [8]. Згідно з ч. 1 ст. 13 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 р. № 2704-VIII мовою нормативно-правових актів є державна мова [9]. До того ж, Законом України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 р. № 3354-IX передбачено, що текст нормативно-правового акта має викладатися державною мовою відповідно до стандартів української правничої термінології та українського правопису. При формулюванні норм права *обмеженому використанню підлягають запозичені іншомовні слова* у разі, якщо в українській мові існують рівнозначні відповідники (ст. 35) [10]. З огляду тільки на ці позиції вітчизняного законодавства, використання латинських термінів (виразів) поряд з такими самими, ідентичними за змістом, українськими вбачається недоречним.

Те, що питання належного і чіткого визначення в оновленому Цивільному кодексі України переліку і змісту цивільно-правових принципів є істотним і вагомим для покращення або у протилежному випадку погіршення якості правового регулювання цивільних відносин сьогодні підтверджує і новітня судова практика в Україні. Відповідно до неї Верховним Судом загальні засади (принципи) по своїй суті визнаються нормами прямої дії, а тому інші джерела правового регулювання, насамперед, акти цивільного законодавства, мають відповідати їх змісту. Останні (принципи) також повинні враховуватися й при тлумаченні норм, що містяться в актах цивільного законодавства [11].

Узагальнюючи викладене, доцільно зазначити, що подальше реформування цивільного законодавства України має ґрунтуватися на чіткому, системному й концептуально виваженому підході до визначення цивільно-правових засад. Саме послідовне структурування принципів, законодавче розкриття їх змісту та усунення термінологічних і методологічних неузгодженостей здатні забезпечити єдність правозастосування, підвищити передбачуваність правових наслідків і зміцнити довіру до цивільного законодавства як основи приватноправового регулювання в Україні.

Література

1. Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2019 р. № 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF#Text (дата звернення: 31.10.2025).

2. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 31.10.2025).

4. Проєкт Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої: Законопроєкт № 14056 від 21.09.2025 р. / Верховна Рада України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356 (дата звернення: 31.10.2025).

5. Проєкт Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої: Законопроєкт № 14057 від 21.09.2025 р. / Верховна Рада України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57355 (дата звернення: 31.10.2025).

6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 р. № 1952-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15 (дата звернення: 31.10.2025).

7. Рішення Конституційного Суду України від 23.01.2020 р. № 1-р/2020 у справі № 1-5/2018(746/15). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-20#Text (дата звернення: 31.10.2025).

8. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 31.10.2025).

9. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text (дата звернення: 31.10.2025).

10. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 31.10.2025).

11. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 14.12.2022 р. у справі № 126/2200/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107984722 (дата звернення: 31.10.2025).

Анотація

Харченко Г. Г. **Рекодифікація принципів цивільного права.** – Стаття.

У статті досліджено проблематику визначення та законодавчого закріплення засад (принципів) цивільного права в контексті оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України. На основі аналізу Концепції оновлення Цивільного кодексу України 2020 р. та законопроєктів № 14056 і № 14057 розкрито недоліки напрацьованих пропозицій щодо реформування цивільного законодавства України крізь призму систематизації та структурування принципів цивільного права на загальні і спеціальні.

Наголошено, що відсутність у запропонованому проєкті книги 2 Цивільного кодексу України (законопроєкт № 14057) переліку спеціальних принципів свідчить про те, що систематизація принципів цивільного права має половинчастий характер і не проведена належним чином за окремими напрямами цивільно-правового регулювання. У проєктах книги 1 та книги 2 оновленого Цивільного кодексу України при викладі правових принципів фактично застосували різні прийоми юридичної техніки, що позначилось на якості систематизації та структурування відповідного правового матеріалу в запропонованих для прийняття законопроєктах.

Обґрунтовано, що використання латинських термінів у проєктах книги 1 та книги 2 Цивільного кодексу України не повною мірою відповідає вимогам законодавства про державну мову та принципу юридичної визначеності. Привнесення в оновлений Цивільний кодекс України «іноземного елементу» у вигляді римських термінів (виразів) лише ускладнить правороз-уміння приписів цивільного законодавства пересічним особам, тоді як закони мають прийматися не для правознавців і фахівців. Вадою цивільного законодавства України і законопроєктів № 14056 та № 14057 є, окрім іншого, й те, що зміст принципів цивільного права законодавчо належним чином не визначається, що об'єктивно створює передумови для суб'єктивного їх правозастосування, насамперед в судовій практиці, і зводить принципи цивільного права до оціночних понять.

Підсумовуючи, автор доходить висновку, що подальше реформування цивільного законодавства України в контексті питання принципів цивільного права має ґрунтуватися на чіткому, системному структуруванні та законодавчому розкритті змісту цивільно-правових засад для забезпечення єдності правозастосування, особливо зважаючи на те, що Верховний Суд визнає ці засади нормами прямої дії.

Ключові слова: оновлення Цивільного кодексу України, принципи цивільного права, рекодифікація, юридична визначеність, загальні і спеціальні принципи.

Summary

Kharchenko H. H. **Recodification of civil law principles.** – Article.

The article examines the issues of defining and legislatively enshrining the foundations (principles) of civil law in the context of updating (recodification) of civil legislation in Ukraine. Based on an analysis of the Concept for Updating the Civil Code of Ukraine 2020 and draft laws № 14056 and № 14057, the article reveals the shortcomings of the proposals for reforming the civil legislation of Ukraine through the lens of systematizing and structuring the principles of civil law into general and special ones.

It is emphasized that the absence of a list of special principles in the proposed draft of Book 2 of the Civil Code of Ukraine (draft law № 14057) demonstrates that the systematization of civil law principles is incomplete and has not been carried out properly in certain areas of civil law regulation. In the drafts of Book 1 and Book 2 of the updated Civil Code of Ukraine, different legal techniques were actually used in the presentation of legal principles, which affected the quality of the systematization and structuring of the relevant legal material in the draft laws proposed for adoption.

It has been substantiated that the use of Latin terms in drafts of Book 1 and Book 2 of the Civil Code of Ukraine does not fully comply with the requirements of the legislation on the state language and the principle of legal certainty. The introduction of a «foreign element» in the form of Roman terms (expressions) into the updated Civil Code of Ukraine will only complicate the understanding of civil law provisions for laypersons, whereas laws should not be adopted for lawyers and specialists. One of the shortcomings of Ukrainian civil law and draft laws № 14056 and № 14057 is, among other things, that the content of civil law principles is not properly defined by law, which objectively creates conditions for their subjective application, primarily in judicial practice, and reduces the principles of civil law to evaluative concepts.

In conclusion, the author concludes that further reform of Ukraine's civil legislation in the context of civil law principles should be based on clear, systematic structuring and legislative disclosure of the content of civil law principles to ensure uniformity in law enforcement, especially given that the Supreme Court recognizes these principles as directly applicable norms.

Key words: updating the Civil Code of Ukraine, principles of civil law, recodification, legal certainty, general and special principles.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2:502/504
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.14

Д. В. Демченко
orcid.org/0009-0003-0320-4738
аспірант кафедри приватного та соціального права
Сумського національного аграрного університету

ПОНЯТТЯ «ЕКОЛОГІЗАЦІЇ» СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Сучасне суспільство знаходиться на роздоріжжі визначення концепції свого ж існування, з одного боку людство має йти до скорочення робочих місць задля збереження ресурсів, щоб у прямому сенсі цього слова людство вижило та не ставило під загрозу існування майбутніх поколінь, а з іншого боку забезпечити людству гідний рівень праці та економічного зростання, подолання бідності. Стрімкий розвиток діджиталізації багатьох суспільних процесів, розвиток IT-технологій, автоматизація багатьох процесів виробництва призводить до скорочення робочих місць, однак має цілком позитивну динаміку до скорочення використання ресурсів.

Людство буквально залежить від робочих місць та високого рівня зайнятості у багатьох сферах життєдіяльності. Для громадян робочі місця є ключовим фактором у забезпеченні соціальної інтеграції та отриманні достатнього доходу для існування, забезпечення гідних умов проживання. Для держав та урядів, державних бюджетів, стабільності соціальних систем зайнятість формує податки, гарантуючи фінансову стійкість. Водночас, екологічні та кліматичні цілі все частіше інтегруються в нові сфери політики, в тому числі й політику праці, яка й досі мало взаємодіяла з екологічними питаннями. Саме тому питання екологізації соціально-трудових відносин у сучасному світі має особливо важливе концептуальне та практичне значення і потребує ґрунтовного глибокого дослідження цієї проблематики. Для того, щоб втілити Цілі сталого розвитку [11], Паризьку угоду [9] та Європейську зелену угоду, [2] вкрай важливо зробити робочі місця більш екологічними, зберігаючи при цьому високий рівень зайнятості. Загроза масового безробіття є ключовим фактором на сьогодні до стримування реалізації екологічної політики для багатьох держав. Однак, на «мертвій» планеті робочі місця не знадобляться, тому соціально-трудові відносини мають виходити на новий рівень свого існування в умовах забезпечення сталого розвитку та екологічності.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є аналізування сучасної політики екологізації соціально-трудових відносин у світі, концепцій та підходів у її реалізації. Оскільки Україна на шляху долучення до Європейської зеленої Угоди, то нашу державу аналогічно охопить питання екологізації соціально-трудових відносин. Основні завдання даного дослідження визначити поняття екологізації соціально-трудових відносин, перспективи впровадження в Україні політики екологізації соціально-трудових відносин.

Стан опрацювання проблематики. Зазначимо, що тема екологізації соціально-трудових відносин в Україні дуже мало досліджена, дійсно є лише поодинокі дослідження науковців, які звертаються до цієї тематики. На сьогодні наше суспільство дещо готове до екологізації процесів виробництва, економіки, однак екологічний рівень свідомості українців ще не досяг свого високого рівня. Дуже суттєвий внесок у дослідження порушеної проблематики внесли Амелічева Л. П., Поплавська О., Ходацький Д., Лісніченко М., та ін. Такий стан досліджень свідчить про нагальну необхідність дослідження порушеної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Ніщо так не здатне об'єднати людство, як глобальні екологічні проблеми, які на собі відчуває абсолютно кожна держава, не залежно від її економічного чи соціального розвитку. Кліматичні зміни, різке глобальне потепління, суттєве зменшення озонового шару, висока забрудненість повітря та води, виснаженість ґрунтів, зменшення природних ресурсів, їх не відновлюваність вже перетнули межі локального чи регіонального характеру і набули глобального рівня. Наслідками таких явищ стають природні неконтрольовані катаклізми, які забирають життя тисяч людей та позбавляють їх домівок. Людство починає визна-

© Д. В. Демченко, 2025

вати, що стає безсилим проти природи. Взаємозв'язок цього процесу полягає в тому, що людина знищує природу, а природа знищує людину. Єдина умова вижити – це віднайти той баланс взаємодії людини з природою, який буде безпечним для обох. За останнє десятиріччя «сталий розвиток» став не просто концепцією, а новим способом усвідомлення та управління людським впливом на навколишнє середовище, з метою забезпечення поточних потреб людства, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби і збереження ресурсів для майбутніх поколінь. Світова спільнота максимально об'єднується проти глобальних викликів людства шляхом утворення та фінансування міжнародних організацій, об'єднань, що проводять аналіз та дослідження причин, які їх провокують, формують такі умови, що націлені на збереження навколишнього середовища та попередження виникнення негативних природних явищ. Зайнятість населення, екологізація трудових відносин один із важливих аспектів сучасних досліджень взаємозв'язку та впливу людини на навколишня середовище через свою професійну діяльність.

Задля реального втілення Цілей сталого розвитку [11], Паризької Угоди про клімат [9] та Європейської зеленої угоди [2] необхідно віднайти баланс між зайнятістю населення, економічним зростанням та забезпечити гідні умови праці та між забезпеченням екологічності робочих місць.

Пріоритетні аспекти сьогоденного існування людства закладені в Цілях сталого розвитку, прийнятих ООН [11]. На сьогодні можна назвати три базові стовпи, на яких тримається концепція сталого розвитку: мова йде про соціальний, економічний та екологічний напрямки. Жоден з них не можливо визначити, як пріоритетний, головний, але кожен з них має абсолютне значення для життєдіяльності сучасних поколінь. Ці базові стовпи є невід'ємним один від одного, а буквально перетинають один одного, взаємодоповнюють та взаємодіють. Саме тому так необхідна міждисциплінарна співпраця та комплексні дослідження і практики впровадження для досягнення результативності поставлених цілей та задач сталого розвитку.

Україна, як і більшість країн долучилася до Цілей сталого розвитку [11], але не стала виключенням у проблемі її практичної реалізації. На заваді цьому стають фінансово-економічні, політичні, соціальні бар'єри, і безперечно, правовий режим воєнного стану. Недостатнє фінансування цього напрямку обумовлене пріоритетами національної та територіальної безпеки і цілісності нашої держави, неузгодженість політики з глобальними цілями, низька якість даних для моніторингу та інклюзивність процесу, що також ускладнене активними бойовими діями на значній території України. Більше того, національне екологічне законодавство України не зовсім відповідає міжнародним нормам, це проявляється і у невідповідності термінології, і у критеріях екологічності. Тут важливо говорити про орієнтир на міжнародні стандарти та норми, однак без належного фінансування навіть вони не дадуть необхідного ефекту. Однак, варто визнати, що в найближчій перспективі нагромаджувати державний бюджет вирішенням екологічних проблем в умовах правового режиму воєнного стану виглядає недоцільним, попри наявність політичної волі.

Не можливо ґрунтовно розглядати питання екологізації соціально-трудових відносин без окремих базових понять, що важливі для цього. Деякі науковці, визначають соціально-трудові відносини – як комплекс взаємовідносин між визначеним колом суб'єктів, а саме найманими працівниками і роботодавцями (їх представниками) за участі держави (органів законодавчої і виконавчої влади), які пов'язані з наймом працівників, використанням та оплатою їхньої праці, відтворенням робочої сили і спрямовані на забезпечення соціального благополуччя, високого рівня та якості життя працівників, високої ефективності роботи підприємств [5].

І якщо говорити про базову основу життєдіяльності людини – зайнятість, то юридично вона визначена як не заборонена законодавством діяльність осіб, пов'язана із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, у тому числі безоплатно [10]. Однак, якщо розширити розуміння зайнятості населення поза межами юридичного визначення, то можна сказати, що зайнятість населення – це основа соціальної безпеки суспільства. Лугова В. М., виокремила такі особливості зайнятості як елементу соціальної безпеки суспільства. Зокрема, авторка відзначає, що зайняті люди через стабільність доходів, забезпечують економічну безпеку сімей та індивідів (першочергова ланка). Крім того, доходи працівників (заробітна плата) є джерелом податкових надходжень, що сприяє фінансуванню соціальної сфери. Саме зайнятість забезпечує доступ до соціальних програм та страхування, таких як пенсійні виплати, страхування на випадок безробіття тощо. Зайнятість сприяє інтеграції в суспільство через налагодження соціальних зв'язків (зокрема професійних). Зайняті особи, як правило, мають більше стимулів та мотивації до постійного саморозв-

витку, підвищення кваліфікації, перенавчання, і більше користуються освітніми послугами. Зменшення рівня безробіття сприяє соціальній рівності та справедливості і знижує ризик конфліктності у суспільстві на матеріальному підґрунті [8]. Однак на сьогодні, найбільш актуальне питання для людськості – як зробити цю діяльність осіб безпечною для навколишнього середовища і зменшити споживання людиною ресурсів – це і є базовим питанням для поняття «екологізації соціально-трудових відносин».

Базовим поняттям для цієї статті було визначено термін «екологізація» соціально-трудових відносин. Термін «екологізація» у науковій площині трудового права досить новий і не достатньо досліджений. Та і варто додати, що в цілому термін «екологізації» набув свого активного поширення та популяризації аж наприкінці XX ст. У наукових колах відбувається поступове входження цього терміну і час від часу його можна зустрічати у таких формулюваннях, як «екологізація соціального розвитку», «екологізація економіки», «екологізація міжнародної торгівлі», «екологізація виробництва» тощо. Однак окремі згадки терміну «екологізації» було віднайдено в окремих зарубіжних наукових джерелах, наприклад «екологізація світової політики» («greening of world politics»), екологізація міжнародних відносин («greening of international relations») [1]. Однак під впливом екологічних проблем людства, суспільству доводиться звертати увагу на різні сфери екологізації, і це поняття поступово впроваджується у різноманітні сфери життєдіяльності суспільства, від цього виникають такі процеси, як: екологізація науки та освіти, екологізація природокористування, екологізація виробництва, екологізація суспільного розвитку, екологізація економічного, соціального та духовного розвитку, екологізація економіки, екологізація світової економіки, екологізація виробництва, сільського господарства; екологізація ринкової економіки, екологізація суспільного виробництва, екологізація продукції, екологізація ціноутворення тощо.

Якщо звернути увагу, щодо вживання терміну «екологізації» у вітчизняних нормативно-правових актах, то можна зустріти такі словосполучення, зокрема в Концепції національної екологічної політики України до 2020 р., як: екологізація транспорту, екологізація енергетики, екологізація промисловості, екологізація агропромислового комплексу, екологізація господарської діяльності, екологізація суспільного виробництва. Варто зазначити, що нещодавно, дане поняття увійшло до Лісотехнічного термінологічного словника [7]. Що стосується наукових джерел, то Шевчук Я. В., пропонує досить філософський підхід до розуміння поняття «екологізації», і пропонує розуміти його як «процес проникнення ідей, знань, законів екології, екологічного мислення в інші сфери науки, виробництва, в життєдіяльність суспільства, держави» [12]. Це достатньо співзвучне з розуміння «екологізації соціально-трудових відносин», оскільки дійсно відображає концепт проникнення ідей, знань, законів екології у сферу зайнятості населення, трудової діяльності та соціальної активності людини, з метою зменшення негативного впливу людини, її діяльності на навколишнє природнє середовище.

Якщо звернутися до існуючих кваліфікацій поняття «екологізації», то на нашу думку дуже доцільно таку класифікацію виділив Гобела В. В. [4], за суб'єктним складом. Структуризація екологізації за суб'єктами передбачає наступний поділ:

– особа (індивідуальний, найменший одиничний суб'єкт, найнижча ланка впливу на навколишнє природнє середовище);

– домогосподарство (колективний суб'єкт - більш масштабний вплив на навколишнє природнє середовище);

– підприємство (колективний суб'єкт – виробничий вплив на навколишнє природнє середовище);

– соціальні інститути (колективний суб'єкт, здатний впливати на постулати поведінки, етичні норми поведінки індивідуальних та колективних суб'єктів і їх впливу на навколишнє природнє середовище;

– держава (основний регулятор життєдіяльності індивідуальних та колективних суб'єктів);

– міжнародні організації (регулятори впливу на держави, встановлюють міжнародні стандарти критеріїв екологізації). Саме через ці ключові суб'єкти має здійснюватися екологізація соціально-трудових відносин.

У своєму дослідженні «Екологізація як сучасний напрям розвитку трудового права» Амелічева Л. П. [3], навела змістовне визначення екологізації трудових відносин. Екологізація норм трудового права здійснюється шляхом запровадження законодавцем норм екологічного права в приписи законів про працю, які дозволяють урегулювати суспільно-трудові відносини, що впливають на навколишнє природне середовище. Законодавець використовує в нормотворчості такої спрямованості сталі й поширені еколого-правові поняття («навколишнє природне середовище», «навколишнє середовище», «довкілля», «охорона довкілля»). Отже, такі приписи містяться у: ст. 159 КЗпП України (працівник зобов'язаний особисто вживати посильних заходів щодо усунення будь-якої виробничої ситуації, яка створює загрозу його життю чи здоров'ю або людей, які його оточують, і навколишньому природному

середовищу); ст. 153 КЗпП України [6] (працівник має право відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я або людей, які його оточують, і навколишнього середовища. Інакше кажучи, вказаним приписом роботодавцю не дозволяється застосовувати заходи дисциплінарного стягнення до працівника у встановленому законом випадку); ст. 6 Закону України «Про охорону праці» дублюється закріплене у ст. 153 КЗпП України [6] право працівника на відмову його від роботи, про яке вже вище зазначалося (лише слід зауважити, що у ст. 6 Закону України «Про охорону праці» законодавець замість поняття «навколишнє середовище» вживає його синонім «довкілля»), та ін.. Сучасна екологізація норм трудового права базується на нових підходах еколого-правової спрямованості до інтерпретації сталих трудо-правових понять, що пропонуються вченими-правознавцями. Однак, на нашу думку, екологізація трудових відносин, це не про впровадження екологічних норм у трудове законодавство, екологізація трудових відносин – це врегулювання трудової діяльності людини таким чином, щоб зменшити використання ресурсів, які застосовуються для цієї діяльності, зменшити вплив людини на навколишнє середовище. Не дарма ми говоримо про зникнення багатьох професій вже до 2030 року, оскільки в світі дійсно існує ряд професій, які можна замінити роботизованими автоматизованими комплексами. Проблемні питання екологізації трудових відносин полягає в тому, як віднайти баланс між скороченням професій та автоматизацією певних видів діяльності та не втратити рівень зайнятості населення і зберегти економічне зростання населення та гідні умови праці і подолання бідності.

У наукових джерелах досить часто можна помітити, що відбувається певне ототожнення стратегічної цілі сталого розвитку «гідна праця» з екологізацією соціально-трудових відносин. Однак зазначимо, що гідна праця та екологізація соціально-трудових відносин мають абсолютно різний характер, напрямки та заходи їх забезпечення. Екологізація соціально-трудових відносин – це не про безпеку праці чи безпечні умови праці, це про те, як праця людини має стати безпечною для навколишнього середовища, задля збереження навколишнього середовища, в якому сама ж людина і існує, задля його збереження, і збереження ресурсів для нинішніх та майбутніх поколінь.

Концепція екологізації полягає не просто у впровадженні екологічних норм у трудову діяльність, а в тому, щоб співставити трудову діяльність із затрачуваними ресурсами, які використовуються для її виконання. Мова йде про спосіб життя людини. До прикладу, для повного розуміння: робота офіціанта в перспективі може бути замінена автоматизованими процесами, тобто роботизованою системою. І на прикладі однієї людини, ми розуміємо, що відпадає потреба у використанні автомобільного транспорту для добирання на роботу, чи громадського транспорту. Екологізація праці і полягає в тому, щоб співставити корисність праці із ресурсами на її виконання. Зайнятість населення століттями нав'язувалася як обов'язкова норма суспільства. Однак, пандемія, яка охопила світ чітко показала скільки професій дійсно може перейти в режим онлайн. Це змінило повне уявлення про освіту, про багато професій, які дійсно можна провадити в режимі онлайн. Що це змінило? Це змінює буквально спосіб життя людини, зменшення користування транспортом, зменшення використання одягу, і цілий ланцюг потреб із кола життєдіяльності людини, а відповідно це все береже природні ресурси.

Ще раз наголосимо, що дослідження цих проблем в Україні на сьогодні знаходиться на вкрай низькому рівні. Наше дослідження не міститиме математичних, економічних розрахунків корисності та ресурсо-затратності праці, а наше завдання розробити комплекс правових заходів, які сприятимуть екологізації праці в Україні.

Екологізація соціально-трудових відносин полягає не просто у впровадженні екологічних норм у трудові, а в тому, щоб зробити працю людини екологічною та з використанням мінімум природніх ресурсів. На це прямо впливають такі фактори, як стале уявлення людськості про зайнятість. Дійсно існує ряд професій, які зникнуть вже до 2030 року через вдалу їх заміну роботизованими системами. І це не про панування штучного інтелекту, а про те, що такі процеси спрямовані на зменшення використання ресурсів людиною.

Висновки. Таким чином, на підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що для реалізації Цілей сталого розвитку, проголошених вимог Паризької угоди про клімат, затверджених стандартів Європейської зеленої угоди необхідно спроваджувати в науку та практику поняття екологізації соціально-трудових відносин. Сучасна наука трудового права не містить єдиного уніфікованого поняття екологізації соціально-трудових відносин. Від цього відсутнє повне розуміння цього поняття, відсутні підходи до заходів та методів впровадження процесів екологізації соціально-трудових відносин у практичну життєдіяльність нашого суспільства. Можна стверджувати, що це поняття є складним, багатофункціональним та багатоаспектним, міждисциплінарним. Праця, як невід'ємна складова життєдіяльності людини має вагомий вплив на навколишнє природнє середовище. Екологіза-

ція соціально-трудових відносин – це комплекс організаційно-правових заходів щодо врегулювання впливу праці людини на навколишнє природнє середовище, система заходів спрямована на балансування людської праці таким чином, щоб зменшити застосування людиною ресурсів та збереження навколишнього природнього середовища для нинішніх та майбутніх поколінь. Вбачаємо велику перспективу подальшого дослідження цієї проблематики на більш глибокому теоретико-практичному рівні.

Література

1. MacNeill J. The Greening of International Relations. International Journal. Vol. 45. No. 1. The Greening of World Politics (Winter, 1989/1990). – P. 1–35.

2. The European Green Deal: URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.

3. Амелічева Л. П. Екологізація як сучасний напрям розвитку трудового права. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/03_11_2017/pdf/35.pdf.

4. Гобела В. В. Теоретичний аналіз екологізації як суспільно-економічного феномену. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/6_2019/44.pdf.

5. Економіка праці і соціально-трудові відносини : навчально-наочний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за наук. ред. д.е.н. А.Г. Бабенка. Дніпро: Дніпровська державна фінансова академія, 2011. 268 с.

6. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.

7. Лісотехнічний термінологічний словник: український, російський, англійський / [Бакай Б.Я., Бехта П.А., Библюк М.І., та ін.]; під ред. Ю.Ю. Туниці, В.О. Богуслаєва. – Львів: Вид-во "Піраміда", 2014.– 967 с.

8. Лугова В. М. Зайнятість населення, як чинник забезпечення соціальної безпеки. Український журнал прикладної економіки та техніки. 2024 рік. Том 9. № 1. С. 34–39.

9. Паризька угода: Міжнародний документ від 12.12.2015 р. № 995_61 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l61#Text.

10. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text.

11. Про Цілі сталого розвитку на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2029 р. № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text.

12. Регіональна екологічна політика в Україні (теорія формування, методи реалізації): моногр. / В.С. Кравців [НАН України, Ін-т регіон. дослідж.] – Львів, 2007. – 338 с.

Анотація

Демченко Д. В. **Поняття «екологізації» соціально-трудових відносин: проблеми визначення та перспективи розвитку.** – Стаття.

У статті проведено аналіз поняття «екологізації соціально-трудових відносин», в тому числі охоплено етимологічне значення самого поняття «екологізації» та його поступове впровадження у правове поле вітчизняної науки трудового права. Охарактеризовано основні сучасні напрямки міжнародного співробітництва у напрямку протидії екологічним проблемам людства у їх взаємодії з проблемою зайнятості населення. У статті встановлено, що для держав та урядів, державних бюджетів, стабільності соціальних систем зайнятість формує податки, гарантуючи фінансову стійкість і є базовою. Проведено аналіз основоположних міжнародних документів, що служать базовим концептуальним базисом для подальшого розвитку людства, а також аналіз останніх публікацій по даній тематиці вітчизняних та зарубіжних авторів. Обґрунтовано, що для того, щоб втілити Цілі сталого розвитку, Паризьку угоду та Європейську зелену угоду, вкрай важливо зробити робочі місця більш екологічними, забезпечивши при цьому високий рівень зайнятості. Загроза масового безробіття є ключовим фактором на сьогодні до стримування реалізації екологічної політики для багатьох держав. Встановлено, що екологізація соціально-трудових відносин полягає у застосуванні таких заходів, в тому числі й організаційно-правових, за для збереження ресурсів, зменшення негативного впливу діяльності людини на навколишнє середовище, з метою забезпечення потреб людства таким чином, щоб зберегти ресурси для нинішніх та майбутніх поколінь. В контексті активної роботи з долучення нашої держави до Європейської зеленої угоди вирішення питання впровадження екологізації соціально-трудових відносин стане неминучим для України, і навіть більше є запорукою долучення до названої угоди. Зроблено висновки стосовно необхідності подальшого вивчення даного поняття та його детальної структуризації та класифікації в системі науки трудового права, з метою поступового впровадження заходів екологізації соціально-трудових відносин в Україні.

Ключові слова: екологізація, екологізація соціально-трудових відносин, зайнятість, праця, безпека праці, соціально-трудові відносини.

Summary

Demchenko D. V. **The concept of «greening» of social and labor relations: definition problems and development prospects.** – Article.

The article analyzes the concept of «greening of social and labor relations», including the etymological meaning of the concept of «greening» itself and its gradual introduction into the legal field of domestic labor law. The main modern directions of international cooperation in combating the environmental problems of humanity in their interaction with the problem of employment of the population are characterized. The article establishes that for states and governments, state budgets, and the stability of social systems, employment forms taxes, guaranteeing financial stability and is basic. The analysis of fundamental international documents that serve as the basic conceptual basis for the further development of humanity is conducted, as well as an analysis of the latest publications on this topic by domestic and foreign authors. It is substantiated that in order to implement the Sustainable Development Goals, the Paris Agreement, and the European Green Deal, it is extremely important to make workplaces more environmentally friendly, while ensuring a high level of employment. The threat of mass unemployment is a key factor today in restraining the implementation of environmental policy for many states. It has been

established that the greening of social and labor relations consists in the application of such measures, including organizational and legal, for the conservation of resources, reducing the negative impact of human activity on the environment, in order to ensure the needs of humanity in such a way as to preserve resources for current and future generations. In the context of active work on the inclusion of our state in the European Green Deal, the solution to the issue of implementing the greening of social and labor relations will become inevitable for Ukraine, and even more so is a guarantee of joining the said agreement. Conclusions are drawn regarding the need for further study of this concept and its detailed structuring and classification in the system of labor law science, in order to gradually implement measures for the greening of social and labor relations in Ukraine.

Key words: greening, greening of social and labor relations, employment, labor, occupational safety, social and labor relations.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 349.2:331.106
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.15

В. В. Яцишин
orcid.org/0000-0001-6030-5277
Ph.D. з права,адвокат,
доцент загальноосвітньої кафедри
Одеської міжнародної академії

ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ: ВІД ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ ДО ВИКЛИКІВ, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ З РОЗВИТКОМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Постановка проблеми. Сталий розвиток науки трудового права та трудового законодавства в умовах правового режиму воєнного стану є напрочуд важливим. Трудові відносини пронизують або, так чи інакше, дотично поєднані з усіма суспільними відносинами в державі. Саме праця, зайнятість це та функція яку виконує людина в найдовший проміжок часу у своєму житті. Саме завдяки праці людина реалізує себе у сучасному суспільстві, задовольняє власні як професійні потреби так і використовуючи винагороду за працю.

За таких обставин виключно важливими для трудового права у системі права України, є питання дослідження актуальних проблем трудового права. Саме синергія науки та подальшої імплементації наукових доробок, їх відображення в нормативних актах, дає найбільший поштовх для розвитку суспільних відносин. Не є виключенням й трудові відносини.

Тривалі трансформаційні процеси в економіці, подальші потрясіння, що викликані війною, розвиток передових технологій, у тому числі технологій штучного інтелекту, неминуче створюють виклики для трудового права. Швидке та своєчасне ж вирішення проблем є запорукою стабільного та гармонійного розвитку трудових відносин в державі.

Таким чином, існує нагальна потреба у дослідженні першопричин та проблем з якими стикається сучасне трудове право в умовах сьогодення, а також аналіз нормативно-правових актів, що регулюють трудові відносини в державі. Такі дослідження можуть стати теоретичним підґрунтям при прийнятті в подальшому законодавцем рішень з питань регулювання трудових відносин в державі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми трансформації трудового законодавства в Україні в умовах воєнного стану розглядались в працях Н. С. Хатнюк, Н. Б., Побіянської, Н. О. Обловацької. Тенденції розвитку трудового права в умовах воєнного стану розглядались в працях Ю. М. Гришиної, Г. І. Чанишевої.

Р. Я. Бутинська, М. Ю. Кузнецова досліджували вплив розвитку штучного інтелекту на трудові відносини. Окремі проблеми трудового права розглядались в працях Л. Д. Меніва, М. А. Погорецької, Л. Ю. Малюги та інших.

Поряд із цим, та в умовах викликів сьогодення, питання дослідження розвитку трудового права та проблем трудового права в умовах сьогодення є актуальним. Виокремлення та розгляд проблеми є вже великою складовою на шляху її вирішення.

Метою статті є здійснення наукового аналізу з метою виокремлення основних направлень розвитку трудового права в умовах сьогодення, а також проблем з якими стикається наука трудового права та трудові відносини в державі в умовах правового режиму воєнного стану, воєнних дій, глобалізації економіки та розвитку інформаційних технологій, покликаних зменшити участь людини в виробничих процесах.

Виклад основного матеріалу. На думку автора розвиток трудового права на сучасному етапі тісно пов'язаний і залежить від трьох основних аспектів, а саме:

– розвитку трудових відносин в умовах правового режиму воєнного стану та відповідних законодавчих змін;

– подальшої трансформації економічних процесів та завершення переходу до ринкових засад;

– розвитку інформаційних технологій та технологій штучного інтелекту, цифровізації, що мають наслідком реорганізацію виробничих процесів.

24 березня 2022 року набрав чинність Закон України від 15.03.2022 року № 2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [8] який не лише вносив зміни в інші, діючі нормативно-правові акти, а і сам встановлював нові для трудового законодавства та науки трудового права юридичні інструменти.

Для трудових відносин стали новими такі поняття як призупинення трудових відносин, призупинення дії окремих положень колективного договору, особливості зміни істотних умов трудового договору, комунікації між працівником та роботодавцем електронними каналами зв'язку та багато іншого.

© В. В. Яцишин, 2025

Однак, питання розвитку трудових відносин в умовах сьогодення неможливо розглядати без проблем теорії трудового права. П.Д. Пилипенко проблеми теорії трудового права розглядає через призму переходу економіки до ринкових засад [5]. С. В. Вишновецька розглядає проблеми теорії трудового права в контексті методологічних проблем. Вчена зазначає, що відсутність глибоких теоретичних знань значно ускладнює процедуру вичленення сутнісних, головних сторін досліджуваного з другорядних, випадкових ознак, а також визначення ознак, які дозволяють відрізнити дані явища від інших, тісно з ними пов'язаних. При цьому визначальним є теоретико-понятійний апарат, тобто необхідно виходити з предмета дослідження, адже метод правильно спрямовує нашу думку лише в тому випадку, коли він узгоджується з природою самого предмета дослідження [2, с. 64].

В умовах правового режиму воєнного стану Н. С. Хатнюк, Н. Б. Побіянська, Н. О. Обловацька до проблем трудових відносин відносять обмеження трудових прав громадян в умовах військового часу, незаконне та безпідставне звільнення працівників під час декретної або щорічної відпустки, або за наявності лікарського листа, незаконне розірвання трудового договору з ініціативою роботодавця під час окупації території, де знаходитися місце роботи працівника, безпідставне відсторонення працівника від роботи, обмеження щодо участі в конкурсі на обіймання відповідної посади, порушення строків попередження про звільнення з роботи працівника, створення роботодавцем відповідних умов для отримання від працівника письмової згоди на оформлення безкоштовної відпустки за власний рахунок, зменшення заробітної плати, додаткових виплат, премій, авансів, обумовлюючи це добровільними внесками у благодійні фонди всі ці випадки обумовлюють появу великої кількості трудових спорів [9, с. 9].

Таким чином, питання розвитку трудових відносин в умовах сьогодення вимагають й вирішення проблем трудових відносин в умовах сучасних викликів. Вирішення проблем трудового права повинно знайти своє відображення як в теорії трудового права так і власне у самих трудових відносинах в державі. Деякі з таких проблем вирішуються шляхом забезпечення усталеної судової практики.

Так, до прикладу, законодавець у статті 13 Закону України №2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» визначив, що призупинення дії трудового договору – це тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором у зв'язку із збройною агресією проти України, що виключає можливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором. Призупинення дії трудового договору не може бути прихованим покаранням [8].

Однак, деякі роботодавці, користуючись новелами у сучасному трудовому праві почали призупиняти дію трудового договору з працівниками не з підстав неможливості сторонами виконувати умови трудового договору у зв'язку із воєнним станом, а з інших підстав, що мало наслідком, як одностороннє призупинення трудової функції для працівника, так і невиплату йому заробітної платні чи інших компенсаційних виплат (як наприклад при простої) під час такого призупинення.

Як наслідок, у Єдиному державному реєстрі судових рішень у відкритому доступі знаходиться низка справ, що пов'язані із призупиненням трудових відносин. У 2025 році навіть Об'єднаній палаті Касаційного цивільного суду Верховного Суду довелось вирішувати правову проблему (справа №758/4178/22), що зводиться до наступного: «у справі, що переглядається: суд першої інстанції застосував положення статті 235 КЗпП України за аналогією та зробив висновок, що позивач перебувала у вимушеному прогулі з вини роботодавця, що призвело до невиплати заробітної плати позивачу. Тому наявні підстави для стягнення середнього заробітку за час вимушеного прогулу; апеляційний суд погодився із висновком суду першої інстанції та зазначив, що, оскільки незаконні дії відповідача позбавили позивача можливості працювати, суд першої інстанції обґрунтовано поклав на відповідача обов`язок відшкодувати середню заробітну плату за час перебування позивачки у вимушеному прогулі. Верховний Суд виснував, що якщо ж незаконні дії роботодавця (незаконне призупинення дії трудового договору) позбавили працівника можливості працювати, то на роботодавця покладається обов`язок відшкодувати працівнику середню заробітну плату за час його перебування у вимушеному прогулі [6].

Зазначене рішення суду є яскравим прикладом як деякі з роботодавців зловживали та безпідставно використовували норми Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», однак саме судова практика нівелювала такі зловживання. Передбачила відповідальність за них роботодавця.

Ю. М. Гришина, Г. І. Чанишева досліджували основні тенденції розвитку трудового права в умовах воєнного стану. Так вчені зазначають, що в умовах воєнного стану трудові відносини залишаються гарантом забезпечення трудових прав працівників і роботодавців і не змінює своєї сутності, суспільної значущості та соціального призначення. Основним завданням сучасного

трудового права в умовах військового стану, як і за мирних часів залишається розробка ефективного галузевого механізму забезпечення трудових прав, свобод та інтересів працівників і роботодавців. Йдеться як про відповідне закріплення переліку основних трудових прав працівника і роботодавця на законодавчому рівні відповідно до міжнародних та європейських стандартів, а також гарантій їх реалізації, форм, способів і засобів охорони та захисту [3, с. 380].

Не можна не погодитись із відповідною думкою авторів, що навіть в умовах правового режиму воєнного стану та законодавчих змін, трудове право не змінює своєї сутності та є, як завжди, гарантом економічної стабільності в державі. Поряд із цим, залишаються актуальними основні проблеми трудового права, що беруть свій початок з трансформації економіки та її переходу на ринкові засади та лише поглиблюються викликами сьогодення.

Світові тенденції говорять про стрімкий розвиток штучного інтелекту (ШІ) та роботизацію виробничих процесів провідних економік світу.

За оцінками Міжнародного валютного фонду штучний інтелект торкнеться майже 40% робочих місць, замінивши одні та доповнивши інші. Як зазначається світ знаходиться на порозі технологічної революції, яка може дати поштовх продуктивності, прискорити глобальне зростання та підвищити доходи у всьому світі. Однак це також може замінити робочі місця та поглибити нерівність [7].

Ряд вітчизняних вчених вже розглядали вплив ШІ на трудові відносини. Так, Р. Я. Бутинська зазначає, що нині у трудовому праві виникла проблема визначення місця штучного інтелекту серед суб'єктів трудового права, а також проблема регулювання відповідальності та питання настання деліктоздатності у разі збою роботи ШІ [1, с. 304].

М. Ю. Кузнецова зазначає, що ключовим викликом для науки трудового права є визначення правового статусу ШІ у трудових відносинах – як об'єкта з відповідальністю роботодавця або як суб'єкта з певними правами та обов'язками [4, с. 524].

На думку автора, правовими проблемами які повинні будуть вирішені в регулюванні трудових відносин у зв'язку із розвитком штучного інтелекту є: дослідження правової природи ШІ в трудових відносинах; гарантії прав працівників при впровадженні ШІ у виробничі процеси; відповідальність за наслідки діяльності ШІ; обмеження деяких категорій професій та посад для впровадження ШІ; проблеми спільної реалізації трудових функцій між людиною та ШІ.

Всі ці питання та їх дослідження та регулювання є викликом для сучасного трудового права. Адже належне регулювання трудових відносин є поштовхом для розвитку економіки. Поряд із цим надмірна зарегульованість може мати наслідком зворотні процеси, такі як призупинення впровадження технологій ШІ і як наслідок відставання від провідних економік світу. Зазначене вочевидь теж є неприйнятним. В будь-якому випадку питання розвитку штучного інтелекту та його впливу на трудові відносини буде набувати лише більшої актуальності адже роботизація та цифровізація є незворотними явищами у розвитку людства.

Висновки. Таким чином, дослідження питання розвитку трудових відносин в умовах сьогодення є напрочуд актуальним. На нашу думку, розвиток трудового права на сучасному етапі тісно пов'язаний і залежить від трьох основних аспектів, а саме: розвитку трудових відносин в умовах правового режиму воєнного стану та відповідних законодавчих змін, дослідження яких знаходить своє відображення у науці трудового права; подальшої трансформації економічних процесів та завершення переходу до ринкових засад; розвитку інформаційних технологій та технологій штучного інтелекту, цифровізації, що мають наслідком реорганізацію виробничих процесів.

Для трудових відносин стали новими такі поняття як призупинення трудових відносин, призупинення дії окремих положень колективного договору, особливості зміни істотних умов трудового договору, комунікації між працівником та роботодавцем електронними каналами зв'язку та багато іншого. Дослідження цих питань має важливе значення для розвитку трудових відносин.

Одразу після виокремлення та дослідження проблем регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану постають правові проблеми які повинні будуть вирішені в регулюванні трудових відносин у зв'язку із розвитком штучного інтелекту. Такими проблемами є: дослідження правової природи ШІ в трудових відносинах; гарантії прав працівників при впровадженні ШІ у виробничі процеси; відповідальність за наслідки діяльності ШІ; обмеження деяких категорій професій та посад для впровадження ШІ; проблеми спільної реалізації трудових функцій між людиною та ШІ.

Таким чином, дослідження розвитку трудових відносин в умовах правового режиму воєнного стану, трансформаційних процесів в економіці, розвитку ШІ та цифровізації є основоположним викликом для науки трудового права на сучасному етапі, а їх вирішення – рушієм розвитку трудового права.

Література

1. Бутинська Р. Я. Штучний інтелект у сфері праці: проблеми та перспективи правового регулювання. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 2. С. 301–308.

2. Вишновецька С. В. Теорія трудового права в контексті методологічних проблем. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2008. № 2. С. 61–65.

3. Гришина Ю. М., Чанишева Г. І. Основні тенденції розвитку трудового права в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. № 71. С. 376–381.

4. Кузнецова, М. Ю. Штучний інтелект в трудових відносинах: проблеми та виклики правового регулювання. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. №3. С. 520–524.

5. Пилипенко П. Д. Проблеми теорії трудового права : монографія. Львів : Нац. ун-ту ім. Івана Франка, 1999. – 214 с.

6. Постанова Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду : Рішення Верхов. Суду від 05.05.2025 № 758/4178/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127423072 (дата звернення: 24.10.2025).

7. Прасад А. Штучний інтелект вплине майже на 40% робочих місць у всьому світі за прогнозом МВФ. *Forbes.ua* : веб-сайт. URL: https://forbes.ua/news/shtuchniy-intelekt-vpline-mayzhe-na-40-robochikh-mists-u-vsomu-sviti-prognoz-mvf-15012024-18497 (дата звернення: 25.10.2025).

8. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 бер. 2021 р. №2136. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text (дата звернення: 25.10.2025).

9. Хатнюк Н. С., Побіянська Н. Б., Обловацька Н. О. Проблеми трансформації трудового законодавства відповідно до умов воєнного стану в Україні. *ScienceRise: Juridical Science.* 2022. № 4. С. 4–10.

Анотація

Яцишин В. В. **До питання розвитку трудових відносин в умовах сьогодення: від правового режиму воєнного стану до викликів, що пов'язані з розвитком штучного інтелекту.** – Стаття.

У статті здійснено аналіз розвитку трудових відносин на сучасному етапі. Досліджено питання розвитку трудових відносин як в умовах завершення трансформації економіки так і в умовах правового режиму воєнного стану. Досліджено питання нових викликів для трудових відносин у зв'язку із розвитком штучного інтелекту та цифровізації.

Приділено увагу правовим проблемам які повинні будуть вирішені в регулюванні трудових відносин у зв'язку із розвитком штучного інтелекту. Такими проблемами є: дослідження правової природи ШІ в трудових відносинах; гарантії прав працівників при впровадженні ШІ у виробничі процеси; відповідальність за наслідки діяльності ШІ; обмеження деяких категорій професій та посад для впровадження ШІ; проблеми спільної реалізації трудових функцій між людиною та ШІ.

Розглянуто вплив судової практики на розвиток трудових відносин. Проаналізовано актуальну судову практику Верховного Суду.

Проаналізовано, що для трудових відносин стали новими такі поняття як призупинення трудових відносин, призупинення дії окремих положень колективного договору, особливості зміни істотних умов трудового договору, комунікації між працівником та роботодавцем електронними каналами зв'язку та багато іншого. Дослідження цих питань має важливе значення для розвитку трудових відносин.

Встановлено, що розвиток трудового права на сучасному етапі тісно пов'язаний і залежить від трьох основних аспектів, а саме: розвитку трудових відносин в умовах правового режиму воєнного стану та відповідних законодавчих змін, дослідження яких знаходить своє відображення у науці трудового права; подальшої трансформації економічних процесів та завершення переходу до ринкових засад; розвитку інформаційних технологій та технологій штучного інтелекту, цифровізації, що мають наслідком реорганізацію виробничих процесів.

Ключові слова: Трудове право, проблеми трудового права, воєнний стан, штучний інтелект, ШІ.

Summary

Yatsyshyn V. V. **On the issue of the development of labor relations in the present conditions: from the legal regime of martial law to the challenges associated with the development of artificial intelligence.** – Article.

The article analyzes the development of labor relations at the present stage. The issue of the development of labor relations is studied both in the conditions of the completion of the transformation of the economy and in the conditions of the legal regime of martial law. The issue of new challenges for labor relations in connection with the development of artificial intelligence and digitalization is studied.

Attention is paid to legal problems that must be solved in the regulation of labor relations in connection with the development of artificial intelligence. Such problems are: research into the legal nature of AI in labor relations; guarantees of employee rights when introducing AI into production processes; responsibility for the consequences of AI activities; restrictions on certain categories of professions and positions for the implementation of AI; problems of joint implementation of labor functions between humans and AI.

The influence of judicial practice on the development of labor relations is considered. The current judicial practice of the Supreme Court is analyzed.

It is analyzed that such concepts as suspension of labor relations, suspension of the action of individual provisions of a collective agreement, features of changing the essential terms of a labor contract, communication between an employee and an employer via electronic channels of communication, and much more have become new for labor relations. The study of these issues is of great importance for the development of labor relations.

It is established that the development of labor law at the present stage is closely related and depends on three main aspects, namely: the development of labor relations under the legal regime of martial law and relevant legislative changes, the study of which is reflected in the science of labor law; further transformation of economic processes and the completion of the transition to market principles; the development of information technologies and artificial intelligence technologies, digitalization, which result in the reorganization of production processes.

Key words: labor law, problems of labor law, martial law, artificial intelligence, AI.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

УДК 349.6:553.04:355
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.16

Р. С. Кірін
orcid.org/0000-0003-0089-4086
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень»
імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»

В. Л. Хоменко
orcid.org/0000-0002-3607-5106
кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри нафтогазової інженерії та буріння
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

О. А. Пащенко
orcid.org/0000-0003-3296-996X
кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри нафтогазової інженерії та буріння
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ОЦІНКА ШКОДИ ТА ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ НАДРАМ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Постановка проблеми. Збройна агресія проти України, розпочата у 2014 р. та ескалована повномасштабним вторгненням Російської Федерації (далі – РФ) у 2022 р., спричинила значні втрати для мінерально-сировинної бази (далі – МСБ) країни, що робить проблему оцінки шкоди та збитків надрам надзвичайно актуальною в контексті економічного відновлення та забезпечення національної безпеки. Україна володіє значними запасами корисних копалин, включаючи залізну руду, марганець, титан, літій та інші критичні мінерали, які до початку агресії становили близько 10% ВВП і 33% експорту, забезпечуючи ключову роль у глобальних ланцюгах постачань, проте окупація територій призвела до втрати контролю над приблизно 15% родовищ корисних копалин (далі – РКК), зниження видобутку та експорту, а також екологічного забруднення, що ускладнює подальше використання надр.

Зокрема, втрати включають не лише безпосереднє руйнування такої гірничодобувної інфраструктури, як шахти, кар'єри та збагачувальні фабрики, але й довгострокові наслідки, як то – забруднення ґрунтів і водних ресурсів через бойові дії, що може зробити видобуток неможливим на значних територіях, а також збільшення залежності від імпорту енергетичних ресурсів (вугілля, нафта і газ), що раніше видобувалися на тимчасово окупованих територіях (далі – ТОТ). Крім того, агресія зупинила геологорозвідувальні роботи (далі – ГРР), призвівши до втрат приросту МСБ, та спричинила економічні збитки для суміжних галузей, залежних від сировини гірничої промисловості, що загалом оцінюється в мільярди доларів і вимагає комплексної оцінки для міжнародного відшкодування.

Актуальність проблеми посилюється тим, що базовий нормативно-правовий акт (далі – НПА), який регулює відносини в цій сфері, а саме – постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326 (далі – Порядок) [1], фокусуються переважно на оцінці збитків від самовільного користування надрами (далі – СКН), ігноруючи ширший спектр втрат, як руйнування інфраструктури чи екологічні наслідки, що робить необхідним вдосконалення методик для повного обліку шкоди після деокупації ТОТ.

Аналіз сучасного стану досліджень. Огляд літератури з питань оцінки шкоди та збитків, завданих надрам України внаслідок збройної агресії, охоплює аналіз наукових доробків, НПА України, міжнародного досвіду оцінки втрат надр у воєнних конфліктах та проблематики оцінки екологічних і економічних збитків у гірничодобувній промисловості. Теоретичною основою досліджень у галузі природоресурсного права, які в тій чи іншій мірі торкалися питань, пов'язаних із правовим режимом шкоди, завданої надрам, є праці В.І. Андрейцева, Г.І. Балюк,

© Р. С. Кірін, В. Л. Хоменко, О. А. Пащенко, 2025

А.П. Гетьмана, І.М. Козьякова, М.В. Краснової, О.Ю. Макаренка, Н.В. Нетеси, О.О. Сурілової, Ю.С. Шемчушенка, М.В. Шульги та інших. Проте напрям щодо правових аспектів оцінки шкоди та збитків, завданих надрам України внаслідок збройної агресії, залишається малодослідженим.

Згаданий вище Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії РФ окреслює втрати надр як один із напрямів оцінки, акцентуючи увагу на СКН та пов'язаних із цим збитках. Проте цей Порядок обмежується лише оцінкою обсягів незаконного видобутку та прямих економічних втрат, не враховуючи ширші аспекти, такі як руйнування інфраструктури чи екологічні наслідки. Аналогічним чином Порядок було деталізовано у наказі Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України (далі – Міндовкілля, з 21.07.2025 р. – Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України) [2], яким затверджено Методику визначення розмірів відшкодування збитків від СКН (далі – Методика). Остання конкретизує процедуру оцінки, але зосереджується переважно на встановленні виду корисної копалини та обсягу незаконного видобутку, не охоплюючи комплексні втрати, такі як забруднення територій чи втрата доступу до стратегічних РКК. Обмеження цих документів полягають у недостатній увазі до довгострокових економічних і екологічних наслідків, а також у складнощах зі збором даних на ТОТ, що ускладнює повноцінну оцінку шкоди.

Міжнародний досвід оцінки збитків надрам у воєнних конфліктах надає цінний досвід для вдосконалення українських методик. Наприклад, у звіті Стокгольмського міжнародного інституту досліджень миру (SIPRI) зазначається, що оцінка втрат надр у воєнних зонах, таких як Сирія чи Ірак, часто включає використання супутникових знімків і геоінформаційних систем для моніторингу руйнувань і забруднень, що дозволяє оцінити як прямі, так і непрямі втрати [3]. У контексті України, звіт Центру міжнародних відносин і сталого розвитку (CIRSD) підкреслює стратегічну важливість українських родовищ критичних мінералів і зазначає, що втрата контролю над ними може мати глобальні наслідки для ланцюгів постачання [4, 5]. Міжнародні організації, такі як Програма ООН з навколишнього середовища (далі – UNEP), пропонують комплексні підходи до оцінки екологічних збитків, включаючи аналіз забруднення ґрунтів і водних ресурсів, що може бути застосовано до українських реалій для оцінки впливу бойових дій на надра [6].

Проблеми оцінки екологічних і економічних втрат у гірничодобувній промисловості є багатогранними. Згідно з дослідженням Європейського парламенту, втрата інфраструктури, як-от шахт і збагачувальних фабрик, призводить не лише до зниження видобувних потужностей, а й до довгострокового зменшення економічного потенціалу країни [7, 8]. У контексті України, звіт Всесвітнього економічного форуму наголошує на зростанні залежності від імпорту енергоресурсів через втрату вугільних і газових родовищ, що посилює економічні ризики [9]. Екологічні аспекти, такі як забруднення територій унаслідок бойових дій, ускладнюють, як зазначено у звіті Центру енергетичної безпеки НАТО, доступ до надр, їх геологічного вивчення і підвищують витрати на їх відновлення, що не враховується чинними українськими методиками [10].

В публікації А. Кучера ідентифіковано основні слабкі сторони чинної Методики визначення шкоди та збитків, завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії РФ та Методики визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану [11]. Іншими авторами встановлено, що застосування коригуючих коефіцієнтів, які враховують еколого-господарське значення земель та визначаються за нормами, розробленими в довоєнний період, не відображають особливості заподіяння шкоди землям, що була нанесена саме через збройну агресію/бойові дії [12].

У колективній публікації запропоновано інтеграцію окремих підходів для обрахунку шкоди за шістьма напрямами деградації – механічної, фізичної, хімічної, фізико-хімічної, біологічної та втрати екосистемних послуг – на основі витрат на відновлення функцій ґрунтів [13].

Також проведено аналіз методик, затверджених Міндовкілля, щодо оцінки шкоди і збитків, завданих землі, ґрунтам, атмосферному повітрю, водним ресурсам, внутрішнім морським водам України в Азовському та Чорному морях, надрам, лісовому фонду, природно-заповідному фонду [14]. Окремі правові аспекти оцінки шкоди та збитків, завданих природним ресурсам України внаслідок збройної агресії були предметом дослідження у попередніх публікаціях авторів [15–17]. Таким чином, аналіз наявних джерел вказує на необхідність інтеграції комплексних методів й методик оцінки, що враховують як прямі, так і непрямі втрати, а також екологічні та економічні аспекти.

Метою статті є аналіз проблем визначення шкоди та збитків, завданих надрам України внаслідок збройної агресії, з подальшою розробкою рекомендацій щодо вдосконалення методик оцінки, аби забезпечити об'єктивний підрахунок втрат для відновлення та судових процесів.

Завданням статті є: – визначити основні категорії втрат надр, спричинених збройною агресією, включаючи втрату доступу до стратегічних родовищ, руйнування промислових об'єктів та забруднення територій; – оцінити недоліки чинної Методики оцінки збитків, яка не враховує комплексні економічні та екологічні аспекти; – запропонувати шляхи вдосконалення методологічного підходу, такі як інтеграція геоінформаційних систем, економічних моделей та міжнародного досвіду для всебічної оцінки шкоди в умовах окупації.

Виклад основного матеріалу. ***Методологічні аспекти.*** Чинна Методика визначення збитків від СКН в Україні затверджена відповідним наказом Міндовкілля [2] і встановлює порядок розрахунку розміру відшкодування збитків, завданих державі внаслідок СКН, а також передбачає оцінку двох ключових показників: 1) обсягу незаконного видобутку корисних копалин; 2) пов'язаних із ним фінансових втрат. Процедура включає встановлення факту СКН посадовими особами органів влади, зокрема під час слідчих дій у межах кримінальних проваджень або заходів із запобігання адміністративним правопорушенням у сфері охорони надр.

Наприклад, А. Кучер, розкриваючи сутність компонентів логічної структури методології оцінювання впливу бойових дій на ґрунти, зазначає, що запропонована методологія складається із шести взаємопов'язаних змістових компонентів: 1) ідентифікація мілітарної деградації ґрунтів; 2) оцінювання мілітарної деградації ґрунтів; 3) оцінювання впливу бойових дій на родючість і здоров'я ґрунтів; 4) оцінювання впливу бойових дій на зрошувані ґрунти та якість води для зрошення; 5) оцінювання шкоди та збитків, завданих ґрунтам і землям унаслідок збройної агресії та бойових дій; 6) оцінювання ступеня порушення через бойові дії керівних принципів Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН зі сталого управління ґрунтом [18, с. 259]. При цьому варіативність суб'єктів та об'єктивної сторони правопорушення у сфері СКН, також були предметом попередніх досліджень [19].

Вітчизняна Методика передбачає проведення експертизи для визначення виду корисної копалини, яка видобувалася незаконно, та використання формул для розрахунку збитків на основі ринкової вартості ресурсів і обсягів їх видобутку. Так, розмір збитків розраховується як добуток обсягу видобутої копалини на її ринкову ціну з урахуванням коефіцієнтів, що відображають екологічні та адміністративні аспекти порушення. Цей підхід ґрунтується на положеннях урядового Порядку [1].

Незважаючи на чіткість процедур, чинна Методика має суттєві обмеження, які звужують її ефективність у контексті комплексної оцінки збитків, завданих надрам внаслідок збройної агресії. По-перше, Методика зосереджена виключно на СКН з метою видобування корисних копалин, ігноруючи ширший спектр збитків, таких як втрата доступу до стратегічних РКК через окупацію територій. Наприклад, Україна втратила контроль над приблизно 15% родовищ критичних мінералів, таких як літій і титан, що має стратегічне значення для глобальних ринків, але ці втрати не оцінюються в межах Методики [4, 5]. По-друге, Методика не враховує руйнування інфраструктури гірничодобувної промисловості, зокрема шахт, кар'єрів і збагачувальних фабрик, що призвело до скорочення видобувних потужностей на 20–30% у деяких регіонах [7]. По-третє, відсутність оцінки екологічних наслідків, таких як забруднення ґрунтів і водних ресурсів унаслідок бойових дій, обмежує можливість прогнозування довгострокових витрат на відновлення надр. Наприклад, звіт UNEP вказує, що забруднення важкими металами та хімічними речовинами може зробити видобуток неможливим на значних площах [6]. По-четверте, методика не враховує економічні втрати суміжних галузей, які залежать від сировини гірничої промисловості, а також зростання залежності від імпорту енергоресурсів, таких як вугілля, через втрату РКК [9].

Для подолання цих обмежень пропонується інтеграція додаткових показників оцінки шкоди, що дозволить створити комплексну методологію:

Включення оцінки втрат доступу до РКК, використовуючи геоінформаційні системи (далі – ГІС) і супутникові знімки для картографування ТОТ і оцінки їх ресурсного потенціалу, як це практикується в міжнародних підходах [3, 20, 21].

Розробка методики оцінки руйнування інфраструктури, яка враховуватиме прямі втрати (знищені об'єкти) та непрямі витрати на їх відновлення, використовуючи економічні моделі, такі як аналіз витрат і вигод (Cost-Benefit Analysis, CBA).

Оцінка екологічного забруднення має включати аналіз ґрунтів і водних ресурсів із залученням міжнародних стандартів, запропонованих UNEP, для прогнозування витрат на рекультивацію.

Врахування економічних втрат суміжних галузей, використовуючи моделі міжгалузевого балансу, які дозволяють оцінити вплив скорочення видобутку на металургію, енергетику та інші сектори.

Використання прогнозних моделей, які враховують історичні дані про геологорозвідку та потенційні запаси, для оцінки втрат приросту МСБ.

Ці додаткові показники потребуватимуть співпраці з міжнародними організаціями та експертами для забезпечення об'єктивності та точності оцінок, особливо в умовах обмеженого доступу до ТОТ.

Основні категорії втрат надр. Основні категорії втрат надр України, спричинених збройною агресією РФ, охоплюють широкий спектр економічних, екологічних і стратегічних наслідків, які суттєво впливають на МСБ країни та її економічний потенціал. Ці втрати включають втрату доступу до РКК, руйнування гірничодобувної інфраструктури, втрату логістичних шляхів, забруднення територій, зменшення виробничих потужностей суміжних галузей, зростання залежності від імпорту та втрати приросту МСБ через зупинку ГРР. Кожна з цих категорій має специфічні характеристики та наслідки, які потребують комплексного аналізу для оцінки шкоди та розробки стратегій відновлення.

Втрати від неможливості доступу до родовищ. Збройна агресія призвела до втрати контролю над значною частиною РКК, зокрема стратегічно важливих, таких як літій, титан і марганець. Згідно з оцінками, приблизно 15% родовищ України, що становлять значну частку глобальних запасів критичних мінералів, перебувають на ТОТ, що унеможливлює їх розробку та використання [4, 5]. Це не лише обмежує економічний потенціал країни, але й послаблює її позиції на міжнародних ринках, де попит на критичні мінерали зростає через потреби зеленої енергетики та технологічної промисловості [9].

Втрати від руйнування гірничодобувної інфраструктури. Збройна агресія спричинила значне знищення об'єктів гірничодобувної промисловості, включаючи шахти, кар'єри, рудники, розрізи та збагачувальні фабрики. Наприклад, за даними Європейського парламенту, у східних регіонах України було зруйновано або серйозно пошкоджено до 30% гірничодобувних потужностей, що призвело до скорочення видобутку вугілля, залізної руди та інших ресурсів [7]. Ці втрати не лише зменшують економічний внесок галузі, але й створюють потребу у значних інвестиціях для відновлення гірничодобувної інфраструктури. До того ж залишається відкритим питання про дотримання законодавчих вимог, встановлених у ст. 44 Гірничого закону України щодо форм припинення діяльності гірничих підприємств (ліквідація, реорганізація або консервація) [22].

Втрати від руйнування логістичних шляхів. Руйнування транспортної інфраструктури, зокрема залізниць, портів і доріг, ускладнює транспортування корисних копалин від місць видобутку до переробних підприємств або на експорт. Наприклад, блокада портів Чорного моря та руйнування залізничних вузлів у Донецькій і Луганській областях призвели до зниження експорту мінералів на 20–25% [3]. Це обмежує доступ до міжнародних ринків і підвищує логістичні витрати, що негативно впливає на конкурентоспроможність української сировини.

Втрати від забруднення територій. Бойові дії спричинили значне забруднення ґрунтів і водних ресурсів на окупованих територіях, що ускладнює доступ до надр і може зробити видобуток економічно невигідним або технічно неможливим. Звіт UNEP підкреслює, що використання вибухівки, хімічних речовин і важкої техніки призвело до забруднення важкими металами та токсичними сполуками, що потребує багаторічної рекультивації [6]. Наприклад, у районах активних бойових дій концентрація забруднювачів у ґрунтах перевищує норми в десятки разів, що створює довгострокові екологічні ризики для надр [23–25].

Втрати від зменшення виробничих потужностей суміжних галузей. Втрата доступу до сировини з гірничодобувної промисловості негативно впливає на суміжні сектори економіки, зокрема металургію, енергетику та хімічну промисловість. Наприклад, скорочення видобутку вугілля та залізної руди призвело до зниження виробництва сталі на 15–20%, що вплинуло на експортний потенціал України [9]. Ці втрати мають мультиплікативний ефект, оскільки зменшення МСБ обмежує діяльність підприємств, залежних від мінеральних ресурсів [26, 27].

Втрати від залежності від імпорту мінеральної сировини. Скорочення власного видобутку енергоресурсів, таких як вугілля та природний газ, через втрату родовищ на окупованих територіях призвело до зростання залежності України від імпорту. Зокрема, звіт Центру енергетичної безпеки НАТО зазначає, що імпорт вугілля зріс на 30% у 2023–2024 роках, що створює додаткове фінансове навантаження на економіку та послаблює енергетичну безпеку [10]. Це також підвищує вразливість країни до коливань цін на світових ринках [28].

Втрати від зменшення приросту МСБ. Зупинка ГРР через збройну агресію унеможливила виявлення нових запасів корисних копалин. До війни Україна щорічно інвестувала в ГРР, що забезпечувало приріст запасів на рівні 1–2% від загальної МСБ. Однак воєнні дії зупинили ці процеси, що матиме довгострокові наслідки для економічного розвитку та конкурентоспроможності країни на світовому ринку [3].

Аналіз методик визначення шкоди та збитків, завданих надрам України. Суттєві обмеження в чинних НПА (Порядок і Методика), які регламентують визначення шкоди та збитків, завданих надрам, полягають в тому, що

обраний урядом підхід не дозволяє повноцінно оцінити весь спектр відповідних втрат, недостатньо акцентує увагу на екологічних і довгострокових економічних наслідках, а також не враховує серйозні труднощі щодо збору даних на ТОТ. Так, Порядок фокусується переважно на оцінці прямих втрат від СКН, але ігнорує комплексні аспекти, включаючи втрату доступу до стратегічних РКК, руйнування інфраструктури гірничодобувної промисловості та забруднення територій, що призводить до недооцінки загальної шкоди, оціненої в деяких джерелах у 71 трл. гривень для ТОТ [29].

Методика визначення розмірів відшкодування збитків від СКН обмежується встановленням виду корисної копалини та обсягу видобутку через експертизи, але не включає оцінку непрямих втрат, таких як зупинка ГРР чи вплив на суміжні галузі, що робить її недостатньою для повного спектру збитків у контексті воєнних дій.

Зазначені обмеження, як уявляється, обумовлені тим, що національні НПА не гармонізовано з міжнародними стандартами, зокрема з тими, що рекомендовані UNEP, де акцент робиться на комплексній оцінці, включаючи використання супутникових даних і моделювання довгострокових ефектів, тоді як українські документи зосереджені на індивідуальних компонентах середовища без урахування взаємозв'язків. Недостатня увага до екологічних наслідків проявляється в ігноруванні забруднення ґрунтів і водних ресурсів важкими металами та токсичними речовинами внаслідок бойових дій, що може зробити надра непридатними для видобутку на десятиліття, а також у відсутності механізмів оцінки довгострокових економічних втрат, таких як зниження продуктивності суміжних галузей, зростання залежності від імпорту енергоресурсів та витрати на рекультивацію, які не враховуються в чинних формулах розрахунку, призводячи до недооцінки збитків і ускладнюючи процеси відшкодування в міжнародних судах.

Наприклад, методики не передбачають використання єдиних коефіцієнтів для оцінки забруднення та засмічення, що не відображає специфіки воєнних ушкоджень, таких як нездатність земель до відновлення без рекультивації, і не інтегрують еколого-економічні моделі для прогнозування втрат у довгостроковій перспективі, як це пропонується в аналізі ґрунтів, де потрібні коригування формул для врахування одиниць вимірювання та коефіцієнтів під час воєнного стану. Крім того, проблеми зі збором даних на ТОТ є критичними, оскільки доступ до цих зон обмежений через ризики мін, бойові дії та окупацію, що унеможливлює проведення польових досліджень, взяття проб чи інструментально-лабораторний контроль, а відсутність базових даних до війни та систематичного моніторингу під час конфлікту призводить до неповної оцінки, особливо для надр та ґрунтів, де потрібні акредитовані лабораторії та фахівці, яких бракує через переміщення персоналу та руйнування обладнання. Це ускладнює встановлення причинно-наслідкових зв'язків між діями агресора та шкодою, а також використання даних як доказів у міжнародних провадженнях, де потрібні стандартизовані процедури, включаючи дистанційне зондування, які не чітко прописані в чинних методиках. Загалом, ці проблеми підкреслюють необхідність удосконалення вказаних НПА шляхом гармонізації термінології з європейськими стандартами, впровадження комплексних процедур для оцінки непрямих втрат, посилення використання віддаленого моніторингу та створення стратегій для збору даних в умовах окупації, аби забезпечити точну оцінку для відновлення та відшкодування.

Пропозиції щодо вдосконалення оцінки збитків, завданих надрам України. Ключовою пропозицією на сучасному етапі формування сукупності НПА, покликаних врегулювати правовідносини у сфері визначення шкоди та збитків, завданих надрам, слід визнати необхідність розробки комплексної методики, яка б інтегрувала всі категорії втрат, включаючи втрату доступу до родовищ, руйнування інфраструктури, забруднення територій, втрату логістичних шляхів, зменшення потужностей суміжних галузей, зростання залежності від імпорту та втрати приросту МСБ, з акцентом на гармонізацію з міжнародними стандартами, такими як рекомендації UNEP щодо оцінки екологічних ушкоджень у зонах конфліктів, де пропонується комбінований підхід з використанням кількісних і якісних показників для повного обліку прямих і непрямих наслідків.

При цьому варто розглянути доцільність галузевої диференціації економічних втрат підприємств (крім підприємств оборонно-промислового комплексу), у тому числі господарських товариств, які передбачені підп. 18 п. 2 Порядку. Останні, як напрям, включають втрати підприємств усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна, втрати фінансових активів, а також упущену вигоду від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності. Вбачається, що більш виправданим і зручним підходом слід вважати комплексну оцінку збитків певного гірничодобувного підприємства, в процесі проведення якої були охоплені розрахунки вартісного виразу всіх, за наявності, категорій втрат, збитків і шкоди, які завдані цьому підприємству збройною агресією – людських, економічних, екологічних, безпекових, енергетичних, майнових, матері-

альних, соціальних, інфраструктурних, культурних тощо.

Нова методика має базуватися на удосконаленні чинних НПА (Порядок та Методика), шляхом включення додаткових модулів для оцінки екологічних і економічних аспектів, як це продемонстровано в методологічному підході до оцінки ґрунтових ушкоджень у Харківській області, де комбіноване використання польових даних і дистанційного зондування дозволило точно квантифікувати воєнні впливи на ґрунти та надра [30]. Важливим елементом є використання ГІС для оцінки забруднення та руйнувань, що дозволяє аналізувати супутникові знімки, такі як Landsat чи Sentinel-2, для моніторингу змін у ландшафті, виявлення забруднень важкими металами та оцінки структурних пошкоджень інфраструктури в реальному часі, як це застосовується в оцінці екологічних впливів конфліктів, де ГІС поєднується з машинним навчанням для виявлення забруднень і оцінки ризиків [31, 32]. Подібні технології вже успішно використовуються для відстеження впливу воєнних дій на навколишнє середовище, наприклад, у поєднанні з оптичними супутниковими знімками для оцінки забруднення та деградації ґрунтів, що може бути адаптовано для українських надр з метою подолання обмежень доступу до ТОТ.

Залучення міжнародних експертів є критичним для оцінки втрат на ТОТ, де брак доступу вимагає співпраці з організаціями на кшталт UNESCO, ICCROM чи UNECE, які проводять оцінки ушкоджень культурної спадщини та довкілля в координації з регіональними властями, як це відбулося в оцінці збитків у Львові [33, 34], або в спільних проектах з оцінки екологічних ушкоджень, де експерти з Conflict and Environment Observatory та Zoп Environment Network надають методологічну підтримку для ідентифікації прогалин і дублювання в оцінках [23]. Така співпраця може включати обговорення репарацій за збитки з українськими стейкхолдерами та міжнародними фахівцями, як це практикується в рамках Ради Європи, для забезпечення об'єктивності та використання глобальних баз даних для верифікації втрат [35].

Нарешті, включення економічних моделей для прогнозування довгострокових збитків дозволить моделювати каскадні ефекти на гірничодобувну промисловість, такі як зниження ВВП через скорочення видобутку корисних копалин [36], а також зростання залежності від імпорту, використовуючи моделі машинного навчання для прогнозування цін на коммодити в умовах конфлікту, або макроекономічні симуляції середньострокових ефектів торгівельних розривів, які оцінюють втрати для європейських економік і можуть бути адаптовані для України з фокусом на енергетичні та мінеральні сектори [37]. Тож, моделі, що аналізують вплив російсько-української війни на економічне зростання та енергоспоживання, можуть інтегрувати дані про деградацію ресурсів для прогнозування відновлювальних витрат, оцінюваних у мільярди доларів, і сприяти стратегічному плануванню відновлення МСБ.

Висновки. Проведений огляд і аналіз особливостей та специфіки правового регулювання відносин у сфері оцінка шкоди та збитків, завданих надрам України внаслідок збройної агресії дав підстави стверджувати наступне.

Проведено аналіз проблем оцінки шкоди та збитків, завданих надрам України внаслідок збройної агресії, який виявив суттєві недоліки чинних нормативно-правових актів, зокрема Порядку і Методики, що обмежуються оцінкою самовільного користування надрами, ігноруючи ширший спектр втрат, таких як втрати від доступу до стратегічних родовищ, руйнування гірничодобувної інфраструктури, забруднення територій, втрата логістичних шляхів, зменшення потужностей суміжних галузей, зростання залежності від імпорту та втрати приросту мінерально-сировинної бази через зупинку геологорозвідувальних робіт. Ці обмеження призводять до недооцінки загальної шкоди, ускладнюючи процеси відшкодування в міжнародних судах і планування відновлення.

Виявлено недостатню увагу до екологічних наслідків, таких як забруднення ґрунтів і вод важкими металами, та довгострокових економічних втрат, включаючи вплив на суміжні галузі та енергетичну безпеку, що підкреслює необхідність комплексного підходу до оцінки, який би враховував усі аспекти втрат і використовував сучасні технології, такі як геоінформаційні системи, для точнішого аналізу. Проблеми зі збором даних на окупованих територіях через обмежений доступ і брак ресурсів для польових досліджень додатково ускладнюють оцінку, що вимагає залучення міжнародного досвіду та віддалених методів моніторингу.

Аргументовано, що комплексний підхід до оцінки збитків є критично важливим для відновлення мінерально-сировинної бази України, зокрема через видобуток критичних мінералів, таких як літій і титан, що мають стратегічне значення для глобальних ринків. Інтеграція всіх категорій втрат у єдину методологію дозволить не лише точно оцінити шкоду для міжнародних репараційних процесів, але й розробити стратегії відновлення, які враховують екологічну рекультивацію, відновлення інфраструктури та економічну стабілізацію суміжних галузей. Такий підхід також посилить позиції України щодо відшкодування, забезпечуючи доказову базу для позовів проти агресора.

Рекомендовано для державних органів України: 1) розробити комплексну методику оцінки збитків надрам, яка інтегрує всі категорії втрат і гармонізується з міжнародними стандартами, такими як рекомендації UNEP; 2) впровадити використання геоінформаційних систем і супутникових даних для моніторингу забруднень і руйнувань, адаптуючи досвід таких організацій, як Conflict and Environment Observatory; 3) залучити міжнародних експертів, зокрема від UNESCO, UNECE та інших організацій, для оцінки втрат на окупованих територіях і верифікації даних; 4) включити економічні моделі, такі як міжгалузевий баланс і прогнозування цін на коммодити, для оцінки довгострокових економічних наслідків; 5) оновити нормативну базу, зокрема Порядок і Методику, додавши модулі для оцінки екологічних і непрямих економічних втрат, а також чіткі процедури для збору даних у зонах конфлікту. Ці кроки сприятимуть точній оцінці збитків, ефективному плануванню відновлення та зміцненню позицій в міжнародних репараційних процесах.

Запропоновано разом із інтеграцією категорій збитків розглянути доцільність галузевої диференціації економічних втрат підприємств, у тому числі господарських товариств, які передбачені Порядком. Вбачається, що більш виправданим і зручним підходом слід вважати комплексну оцінку збитків певного гірничодобувного підприємства, в процесі проведення якої були б охоплені розрахунки вартісного виразу всіх, за наявності, категорій втрат, збитків і шкоди, які завдані цьому підприємству збройною агресією – людських, економічних, екологічних, безпекових, енергетичних, майнових, матеріальних, соціальних, інфраструктурних, культурних тощо.

Література

1. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : постанова Кабінету Міністрів України від 20 бер. 2022 р. № 326 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 22 лип. 2022 р. № 951). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 07.10.2025).

2. Про затвердження Методики визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного користування надрами : наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 15 вер. 2022 № 366. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1337-22#Text (дата звернення: 07.10.2025).

3. Stockholm International Peace Research Institute. Mineral spoils in Ukraine: *A poor foundation for peace and recovery.* URL: https://www.sipri.org/commentary/essay/2025/mineral-spoils-ukraine-poor-foundation-peace-and-recovery (дата звернення: 07.10.2025).

4. Centre for International Relations and Sustainable Development. The mineral wars – How Ukraine's critical minerals will fuel future conflicts. URL: https://www.cirsd.org/en/horizons/horizons-winter-2025-issue-no-29/the-mineral-wars (дата звернення: 07.10.2025).

5. The Mineral Wars – How Ukraine's Critical Minerals Will Fuel Future Conflicts. *CIRSD.* URL: https://www.cirsd.org/en/horizons/horizons-winter-2025-issue-no-29/the-mineral-wars (дата звернення: 07.10.2025).

6. United Nations Environment Programme. Environmental damage assessment in conflict zones: Methodologies and best practices. URL: https://www.unep.org/resources/report/environmental-damage-assessment-conflict-zones (дата звернення: 07.10.2025).

7. European Parliament Think Tank. The future of rare earth mining in Ukraine. URL: https://epthinktank.eu/2025/03/27/the-future-of-rare-earth-mining-in-ukraine/ (дата звернення: 07.10.2025).

8. Ukrainian stakeholders and international experts discuss reparations for damages, losses and injuries resulting from the aggression of the Russian Federation against Ukraine. *Council of Europe.* URL: https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/-/ukrainian-stakeholders-and-international-experts-discuss-reparations-for-damages-losses-and-injuries-resulting-from-the-aggression-of-the-russian-federation-against-ukraine (дата звернення: 07.10.2025).

9. World Economic Forum. The future of critical raw materials in Ukraine and the world. URL: https://www.weforum.org/stories/2024/07/the-future-of-critical-raw-materials-how-ukraine-plays-a-strategic-role-in-global-supply-chains/ (дата звернення: 07.10.2025).

10. NATO Energy Security Centre of Excellence. Ukraine's resources. *Critical raw materials.* URL: https://www.enseccoe.org/publications/ukraines-resources/ (дата звернення: 07.10.2025).

11. Кучер А. Методика оцінювання збитків, завданих збройною агресією земельному фонду та ґрунтам: проблеми та напрями вдосконалення. *Journal of Innovations and Sustainability,* 2022. № 6(2). DOI https://doi.org/10.51599/is.2022.06.02.10

12. Новак Т.С., Шовкун В.В. Визначення шкоди, завданої землі, внаслідок збройної агресії та бойових дій: правові питання. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024, № 4. С. 276–281. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.43

13. Єфімов Ю.В., Соболь Р.Г., Матісько Б.Ю. Удосконалення методики визначення розміру шкоди за забруднення ґрунтів для ефективного публічного управління в умовах надзвичайних ситуацій і війни в Україні. *Державне будівництво.* 2025. № 1 (37). С. 362–371. DOI: https://doi.org/10.26565/1992-2337-2025-1-26

14. Романенко М.М., Крисінська Д.О., Тимченко І.В. Аналітичне дослідження методик розрахунку збитків довкіллю від воєнних дій. *Екологічні науки,* 2024. № 3(54). С. 127–138. DOI https://doi.org/10.32846/2306-9716/2024.eco.3-54.19

15. Boranbay Ratov, Artem Pavlychenko, Roman Kirin, Oleksandr Pashchenko, Volodymyr Khomenko, Nurbol Tileuberdi, Oleksandr Kamyshatskyi, Stanislav Sieriebriak, Askar Seidaliyev, Samal Muratova. Using Machine Learning to Model Mechanical Processes in Mining: Theory, Practice, and Legal Considerations. *Engineered Science,* 2025, P. 33, 1419. DOI: https://dx.doi.org/10.30919/es1419

16. Кірін Р.С., Грищак С.В. Екологічна складова судової експертизи з оцінки збитків, завданих збройною агресією. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025, № 5, ч. 2, С. 36–44. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.2.5

17. Кірін Р.С. Право мінерально-сировинної безпеки: джерела воєнної доби. *Національні інтереси України.* 2025. № 5(10). С. 589-608. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-5(10)-589-608

18. Кучер А.В. Методологічні засади оцінювання впливу бойових дій на ґрунти в контексті продовольчої безпеки. *Актуальні проблеми економіки.* 2024. № 9. С. 245–262. DOI: https://doi.org/10.32752/1993-6788-2024-1-279-245-262

19. Кірін Р.С. Самовільне користування надрами: варіативність суб'єктів та об'єктивної сторони правопорушення. *Бюлетень Міністерства юстиції України,* 2013. № 7 (141). С. 97–104.

20. Ayers Darcy. Using GIS to Assist in Social Impact Assessments at Military Installations. Pursuit – *The Journal of Undergraduate Research at The University of Tennessee*: 2016. Vol. 7, Iss. 1, Art. 4. DOI: https://doi.org/10.7290/pur7iohs

21. Altarez R.D.D., Apan A., Maraseni T. The perspectives of remote sensing and GIS on military environmental impacts: a systematic review. *Environ Monit Assess.* 2025. № 197, 113. DOI: https://doi.org/10.1007/s10661-024-13514-0

22. Козьяков І.М., Кірін Р.С. Науково-практичний коментар Гірничого закону України. Нац. гірн. ун-т. Д.: НГУ, 2011. 504 с.

23. Assessing Environmental Damage in Ukraine. Conflict and Environment Observatory. URL: https://ceobs.org/wp-content/uploads/2024/02/Assessing-Environmental-Damage-in-Ukraine.pdf (дата звернення: 07.10.2025).

24. Bezsonov Y. Assessment of Ecosystems Damages Caused by Russian War against Ukraine. *Open Journal of Ecology,* 2024. № 14, P. 754–788. DOI: https://doi.org/10.4236/oje.2024.1410044

25. Comprehensive Report Ukraine Environmental Damage Assessments UNECE. URL: https://unece.org/sites/default/files/2024-02/Comprehensive%20Report_Ukr%20Env%20Damage%20Assessments_IACG_Dec.%202023.pdf (дата звернення: 07.10.2025).

26. Auer C., Bosello F., Bressan G. et al. Cascading socio-economic and financial impacts of the Russia-Ukraine war differ across sectors and regions. *Commun Earth Environ.* 2025. № 6, 194. DOI: https://doi.org/10.1038/s43247-025-02119-1

27. Dobrovolska O., Kolotilina O., Ostapenko M. Forecasting Macroeconomic Dynamics in Ukraine: The Impact of a Full-Scale War. *SocioEconomic Challenges,* 2024. № 8(3), P. 211–237. DOI: https://doi.org/10.61093/sec.8(3).211-237.2024

28. Hugo Rojas-Romagosa. Medium-term Macroeconomic Effects of Russia's War in Ukraine and How it Affects Energy Security and Global Emission Targets. *IMF Working Papers.* DOI: https://doi.org/10.5089/9798400264269.001

29. Підраховані збитки в українських надрах на ТОТ – 71 трлн грн. URL: https://nadra.info/2025/02/damage-to-ukrainian-subsoil-in-territories-temporarily-occupied-by-the-russian-federation-71-trillion-uah/ (дата звернення: 07.10.2025).

30. Bonchkovskyi O., Ostapenko P., Shvaiko V., Bonchkovskyi A. A Comprehensive Methodological Approach to Assessing War-Induced Soil Disturbances in the Kharkiv Region, Ukraine. 17th International Conference *Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment*, Vol. 2023, P. 1–5. European Association of Geoscientists & Engineers. DOI: https://doi.org/10.3997/2214-4609.2023520068

31. Firouzjaee J.T., Khaliliyan P. Machine Learning Model to Predict the Impact of Ukraine Crisis. *Austin J Account Audi Financ Manag*; 2022. № 2(1), 1005. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2203.01738

32. Semeniaka V., Zatserkovnyi V., Ilyin, L. Monitoring the Impact of Military Actions on the Environment Using GIS and Remote Earth Sensing Methods. 16th International Conference *Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment*, Vol. 2022, 1–5. European Association of Geoscientists & Engineers. DOI: https://doi.org/10.3997/2214-4609.2022580042

33. UNESCO assesses damage to cultural heritage after attack in Ukrainian city of Lviv. *UNESCO.* URL: https://www.unesco.org/en/articles/unesco-assesses-damage-cultural-heritage-after-attack-ukrainian-city-lviv (дата звернення: 07.10.2025).

34. Assessments undertaken by UNESCO. Damage and Victims. *UNESCO.* URL: https://www.unesco.org/en/ukraine-war/damages-and-victims (дата звернення: 07.10.2025).

35. Slusher M. Lessons from the Ukraine Conflict: Modern Warfare in the Age of Autonomy, Information, and Resilience. *CSIS.* URL: https://www.csis.org/analysis/lessons-ukraine-conflict-modern-warfare-age-autonomy-information-and-resilience (дата звернення: 07.10.2025).

36. Кірін Р.С. Право видобування корисних копалин : монографія. Дніпропетровськ: ДВНЗ «Нац. гірн. ун-т». 2011. 219 с.

37. Lianbiao C., Suyun,Y., Xuan-Hoa N., Mei D. Exploring the risk and economic vulnerability of global energy supply chain interruption in the context of Russo-Ukrainian war. *Resources Policy, Elsevier.* 2023. vol. 81 DOI: https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103373

Анотація

Кірін Р. С., Хоменко В. Л., Пащенко О. А. **Оцінка шкоди та збитків, завданих надрам України внаслідок збройної агресії.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню актуальних питань правового забезпечення оцінки шкоди та збитків, завданих надрам України внаслідок збройної агресії РФ проти України, яка спричинила значні втрати для мінерально-сировинної бази країни, що становить загрозу економічній та енергетичній безпеці. У статті аналізуються проблеми оцінки шкоди та збитків, завданих надрам України, з акцентом на недоліки чинних нормативно-правових актів, зокрема Порядку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326 та Методики, затвердженої наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 15.09.2022 № 366.

Встановлено, що останні обмежуються оцінкою самовільного користування надрами, ігноруючи втрату доступу до стратегічних родовищ, руйнування гірничодобувної інфраструктури, забруднення територій, втрату логістичних шляхів, зменшення потужностей суміжних галузей, зростання залежності від імпорту та втрати приросту мінерально-сировинної бази. Виявлено, що ці методики не враховують екологічні та довгострокові економічні наслідки, а також стикаються з проблемами збору даних на окупованих територіях через обмежений доступ.

Для подолання цих недоліків пропонується розробка комплексної методики оцінки, яка інтегрує всі категорії втрат, використання геоінформаційних систем для моніторингу забруднень і руйнувань, залучення міжнародних експертів для оцінки втрат на окупованих територіях та застосування економічних моделей для прогнозування довгострокових наслідків.

Комплексний підхід сприятиме точній оцінці збитків, ефективному плануванню відновлення мінерально-сировинної бази та зміцненню позицій України в міжнародних репараційних процесах.

Запропоновано разом із інтеграцією категорій збитків розглянути доцільність галузевої диференціації економічних втрат підприємств. Наведено рекомендації для державних органів, що включають гармонізацію нормативної бази з міжнародними стандартами, впровадження сучасних технологій моніторингу та співпрацю з міжнародними організаціями для забезпечення об'єктивності оцінок.

Ключові слова: надра, збитки, шкода, збройна агресія, мінерально-сировинна база, оцінка втрат, екологічні наслідки, геоінформаційні системи, економічні моделі, окуповані території.

Summary

Kirin R. S., Khomenko V. L., Pashchenko O. A. **Assessment of damage and losses caused to Ukraine's subsoil as a result of armed aggression.** – Article.

The article is devoted to the study of topical issues of legal support for assessing damage and losses caused to Ukraine's subsoil as a result of the Russian Federation's armed aggression against Ukraine, which caused significant losses to the country's mineral resource base, posing a threat to economic and energy security. The article analyzes the problems of assessing damage and losses caused to Ukraine's subsoil, with an emphasis on the shortcomings of current regulatory and legal acts, in particular the Procedure approved by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 326 dated March 20, 2022, and the Methodology approved by Order of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine No. 366 dated September 15, 2022.

It has been established that the latter are limited to assessing unauthorized use of subsoil resources, ignoring the loss of access to strategic deposits, the destruction of mining infrastructure, pollution of territories, the loss of logistics routes, the reduction of capacity in related industries, increased dependence on imports, and the loss of growth in the mineral resource base. It has been found that these methodologies do not take into account environmental and long-term economic consequences, and also face problems with data collection in the occupied territories due to limited access.

To overcome these shortcomings, it is proposed to develop a comprehensive assessment methodology that integrates all categories of losses, uses geographic information systems to monitor pollution and destruction, involves international experts to assess losses in the occupied territories, and applies economic models to predict long-term consequences. A comprehensive approach will facilitate accurate assessment of damages, effective planning for the restoration of mineral resources, and strengthening Ukraine's position in international reparations processes.

It is proposed that, along with the integration of damage categories, the feasibility of sectoral differentiation of economic losses of enterprises be considered. Recommendations are provided for government agencies, including harmonization of the regulatory framework with international standards, introduction of modern monitoring technologies, and cooperation with international organizations to ensure objectivity of assessments.

Key words: subsoil, losses, damage, armed aggression, mineral resource base, loss assessment, environmental consequences, geographic information systems, economic models, occupied territories.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9:355.1(477)
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.17

В. В. Кирда
orcid.org/0009-0001-3985-0833
аспірант
Пенітенціарної академії України

НЕДОЛІКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ІНШИХ ОСІБ, НА ЯКИХ ПОШИРЮЄТЬСЯ ДІЯ ДИСЦИПЛІНАРНИХ СТАТУТІВ, ЗА ВЧИНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ (СТ. 15 КУПАП)

Постановка проблеми. Вчинення адміністративного правопорушення ще не означає автоматичного застосування заходів адміністративної відповідальності. Адже для того, щоб вона настала, необхідно щоб протиправне діяння було вчинено у спосіб, визначений законом, щоб діяння було винним та посягало на об'єкт адміністративно-правової охорони, а також було вчинено особою, яка може бути визнана суб'єктом конкретного протиправного діяння [1, с. 10], який за даних обставин може бути притягнений до адміністративної відповідальності.

Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі за текстом – КУпАП, Кодекс) вміщує велику кількість норм, за порушення яких до відповідальності можуть притягуватися особи, які наділені додатковими (крім віку, осудності) ознаками, що є обов'язковими для даного складу діяння [2, с. 210], відповідно, відсутність таких ознак робить відповідальність неможливою. Особливу групу суб'єктів адміністративних правопорушень становлять військовослужбовці, а також прирівняні до них особи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання застосування заходів адміністративної відповідальності до військовослужбовців та прирівняних до них осіб періодично підіймаються у вітчизняній правовій науці. Особливим поштовхом наукового аналізу проблем застосування заходів адміністративної відповідальності до відповідної категорії суб'єктів стало доповнення Кодексу України про адміністративні правопорушення главою 13-Б «Військові адміністративні правопорушення». Зокрема, окремі аспекти адміністративної відповідальності військовослужбовців досліджували такі вітчизняні науковці як В. Залужний, В. Кононець, Н. Рибалка, О. Ткаченко, В. Шкарпицький, Л. Шестак та інші. Водночас вони не акцентували окремої уваги на недоліках правового регулювання відповідальності осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних правопорушень.

Формулювання цілей. Метою статті є здійснення аналізу правових підстав відповідальності військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Специфіка правового статусу осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, визначається ст. 15 Кодексу, відповідно до якої військовослужбовці, військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами (тобто притягуються не до адміністративної, а до дисциплінарної відповідальності), а за вчинення військових адміністративних правопорушень – відповідальність, передбачену главою 13-Б КУпАП, за умови, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальну відповідальність [3]. У названій нормі чітко визначено перелік осіб, які притягуються до дисциплінарної відповідальності за вчинення адміністративного проступку та визначені умови застосування такої відповідальності. Наприклад, до резервістів застосовуються дисциплінарні стягнення якщо адміністративно каране діяння було вчинено під час проходження зборів, а не в інший час. Відтак, дана обставина має бути встановлена й підтверджена відповідним документом, що додається до справи.

З одного боку, притягнення до дисциплінарної відповідальності за порушення приписів адміністративно-деліктного законодавства (субститутна відповідальність) [4] дозволяє застосувати покарання за протиправну поведінку безпосередньо під час проходження служби у Збройних Силах України або інших військових формувань та забезпечує практичну реалізацію принципу невідворотності відповідальності.

© В. В. Кирда, 2025

Проте з іншого боку, наразі не вирішено питання про те, в якому порядку, із застосуванням яких процедур має здійснюватися заміна одного виду відповідальності на інший, а так само не вказано категорії владних суб'єктів, які мають забезпечити контроль за застосуванням дисциплінарної відповідальності до військовослужбовців чи прирівняних до них осіб та фактичним виконанням дисциплінарного стягнення. Поза увагою законодавця залишилися й питання вирішення юридичних колізій неможливості практичного застосування заходів адміністративної відповідальності до окремих військовослужбовців чи прирівняних до них осіб.

Варто відзначити, що за вчинення окремих адміністративних проступків, орієнтовний опис яких поданий у ч. 1 ст. 15 КУпАП (порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, санітарних норм, правил полювання, рибальства та охорони рибних запасів, митних правил, вчинення правопорушень, пов'язаних з корупцією, вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування у разі винесення термінового заборонного припису, порушення тиші в громадських місцях, неправомірне використання державного майна, незаконне зберігання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, невжиття заходів щодо окремої ухвали суду, ухилення від виконання законних вимог прокурора, порушення законодавства про державну таємницю, порушення порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію), військовослужбовці притягуються до адміністративної відповідальності на загальних підставах, тобто до них повинні застосовуватися адміністративні стягнення, визначені санкціями відповідних норм. Проте це не відповідає дійсності, оскільки положення цієї ж ч. 1 ст. 15 КУпАП містять вказівку, відповідно до якої до зазначених суб'єктів не можуть застосовуватися громадські роботи, виправні роботи й адміністративний арешт [3].

На наш погляд, зазначена норма викладена не зовсім некоректно. Зокрема, обмеження щодо застосування адміністративних санкцій, по-перше, мають бути передбачені у положеннях норм, які визначають специфіку застосування відповідних покарань (ст. 30-1, ст. 31 та ст. 32 КУпАП), бо у всіх вище названих статтях визначено перелік осіб, до яких відповідне покарання не може бути застосоване. Інформація ж про неможливість їх використання міститься лише в загальній нормі (ст. 15 КУпАП).

По-друге, неможливість застосування визначених у ч. 1 ст. 15 КУпАП санкцій повинна бути обґрунтованою в межах Кодексу. Якщо недоцільність застосування адміністративного арешту цілком виправдана, оскільки до військовослужбовців та прирівняних до них осіб може бути застосовано арешт з утриманням на гауптвахті як специфічне адміністративне покарання саме для цієї категорії порушників, то неможливість застосування, наприклад, виправних робіт, викликає, щонайменше, подив. Адже сутність названої санкції полягає у відрахуванні до 20 відсотків заробітку в дохід держави у строк до двох місяців (ст. 31 КУпАП), що не ставить військовослужбовців у скрутне матеріальне становище, не впливає на можливість виконання трудових функцій та не створює інших обмежень, які б перешкоджали виконанню покладених на військовослужбовця обов'язків. Власне суми штрафів, які можуть накладатися на військовослужбовців у порядку загального адміністративного провадження, можуть бути значно більшими, ніж відрахування із заробітку під час виконання покарання у вигляді виправних робіт. Тому, на наш погляд, варто виключити з положень ч. 1 ст. 15 КУпАП норму про те, що виправні роботи не застосовуються до військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів.

Недоцільність залучення цієї категорії порушників до громадських робіт може бути виправдана тим, що це покарання передбачає застосування простої некваліфікованої праці на користь суспільства, яка проходить, зазвичай, як виконання робіт з благоустрою населених пунктів, що може негативно позначатися на мотивації військовослужбовців до виконання своїх безпосередніх обов'язків, позначатися на рівні бойової готовності, може викликати проблеми взаємовідносин з громадою, в межах якої такі особи залучаються до виконання відповідних робіт тощо, тоді як виконання безпосередньої трудової функції військовослужбовцем – захист України – матиме більше користі, особливо в умовах воєнного стану. Але за таких умов, на наше переконання, варто не залучати військовослужбовців і до суспільно корисних робіт, оскільки це покарання має такий же зовнішній прояв, як і громадські роботи та проходить на тих же об'єктах і відрізняється лише більшою загальною тривалістю та продовжуваністю протягом дня. Відповідно, воно може мати аналогічні негативні наслідки. У зв'язку з цим доцільно доповнити останнє речення ч. 1 ст. 15 КУпАП положенням про те, що «До зазначених осіб не можуть бути застосовані громадські, суспільно корисні роботи та адміністративний арешт». Крім того, оскільки заборона застосування названих стягнень є абсо-

лютною, тобто не стосується конкретно визначених правопорушень, то варто внести зміни до ст. ст. 30-1, 31-1 та 32 КУпАП, в яких визначити, що названі в них покарання не можуть бути застосовані до військовослужбовців і прирівняних до них осіб.

Не зовсім логічними, на наш погляд, є й положення ч. 2 ст. 15 КУпАП, відповідно до якої «Інші, крім зазначених у частині першій цієї статті, особи, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів або спеціальних положень про дисципліну, у випадках, прямо передбачених ними, несуть за вчинення адміністративних правопорушень дисциплінарну відповідальність, а в інших випадках – адміністративну відповідальність на загальних підставах» [3]. Вважаємо, що такий зміст названої норми суттєво ускладнює її застосування. Для практичного втілення її положень необхідно знати зміст дисциплінарних статутів чи положень, а також визначати випадки, коли такі статути не передбачають можливості застосування дисциплінарних покарань за вчинення адміністративних проступків. Крім того, положення всієї статті 15 Кодексу містять велику кількість винятків щодо можливості застосування заходів адміністративної відповідальності на загальних засадах (щодо осіб, видів покарань тощо). Тому доречно викласти зміст ч. 2 ст. 15 КУпАП в такій редакції: «Інші, крім зазначених у частині першій цієї статті, особи, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів або спеціальних положень про дисципліну, несуть за вчинення адміністративних правопорушень дисциплінарну відповідальність, крім випадків, коли законом передбачено застосування адміністративної відповідальності на загальних підставах».

Наступна частина названої статті визначає особливості застосування заходів адміністративної відповідальності за вчинення правопорушень на транспорті. Так, відповідно до положень ч. 4 ст. 15 «При порушенні правил дорожнього руху водіями транспортних засобів Збройних Сил України або інших утворених відповідно до законів України військових формувань та Державної спеціальної служби транспорту – військовослужбовцями строкової служби, а також вчиненні ними військових адміністративних правопорушень, передбачених главою 13-Б цього Кодексу, штраф як адміністративне стягнення до них не застосовується. У випадках, зазначених у цій статті, органи (посадові особи), яким надано право накладати адміністративні стягнення, передають матеріали про правопорушення відповідним органам для вирішення питання про притягнення винних до дисциплінарної відповідальності» [3]. Ця норма поширюється не на всіх військовослужбовців, а лише на водіїв транспортних засобів Збройних Сил України чи інших військових формувань та військовослужбовців строкової служби й теж викликає ряд заперечень. Зокрема, у ній не вказано, якому саме органу чи структурному підрозділу має бути передана справа про порушення правил дорожнього руху. Крім того, не визначені строки передачі відповідних матеріалів, хоча вони мають бути короткими та враховувати строки загальних адміністративних проваджень. Важливо також розв'язати питання про те, яке стягнення має бути застосовано до водіїв транспортних засобів Збройних Сил України або прирівняних до них осіб та військовослужбовців строкової служби, якщо було вчинено адміністративне правопорушення у вигляді порушення правил дорожнього руху, але санкція якого не містить основного покарання, альтернативного штрафу. Вчинення військових адміністративних правопорушень, визначених главою 13-Б Кодексу, як альтернативу штрафу передбачає арешт з утриманням на гауптвахті (хоча його в умовах введення бойових дій є ускладненим), тоді як транспортні правопорушення не розраховані на цю групу суб'єктів і можуть не містити альтернативних стягнень або ж передбачати застосування таких покарань, які не можуть накладатися на військовослужбовців та прирівняних до них осіб відповідно до положень ч. 1 ст. 15 КУпАП. Наразі не розв'язано й питання про те, чи можуть бути застосовані до суб'єктів, визначених у ч. 4 ст. 15 КУпАП додаткові адміністративні стягнення (наприклад, позбавлення права керувати транспортними засобами на строк один рік – за ч. 1 ст. 130 КУпАП), якщо застосування штрафу є неможливим.

Крім того, є й проблеми в питаннях застосування покарань за вчинення правопорушень, передбачених главою 13-Б Кодексу. Адже якщо суб'єктом відповідного правопорушення буде виступати військовослужбовець-жінка, то до неї не може застосовуватися штраф за ч. 4 ст. 15 КУпАП, не може застосовуватися й арешт з утриманням на гауптвахті відповідно до вимог ч. 2 ст. 32-1 КУпАП, хоча інших стягнень (крім штрафу й арешту з утриманням на гауптвахті), положення глави 13-Б Кодексу не містять. З одного боку, така ситуація може породжувати практичну безкарність вказаних суб'єктів, а з іншого – ставить під сумнів дієвість вітчизняного правосуддя. Як один зі способів вирішення цієї проблеми, може бути доповнення санкцій норм глави 13-Б іншими альтернативними покараннями або ж вказівка на те, що відповідні категорії справ передаються на розгляд військової частини, де проходить службу жінка.

Невирішеним наразі залишається й питання правового статусу рекрутів як нового типу суб'єктів адміністративних правовідносин у сфері військової служби. Дискусійним є питання про те, чи можуть бути визнані суб'єктами протиправних діянь за правопорушення, визначені нормами глави 13-Б, особи, які є добровольцями або проходять службу в лавах територіальної оборони [5, с. 104]. Тому, з урахуванням вищевказаного, доречно викласти ч. 4 ст. 15 КУпАП в такій редакції: «При порушенні правил дорожнього руху водіями транспортних засобів Збройних Сил України або інших утворених відповідно до законів України військових формувань та Державної спеціальної служби транспорту – військовослужбовцями строкової служби (в тому числі рекрути й особи, які проходять військові навчання при військових частинах), а також вчиненні ними військових адміністративних правопорушень, передбачених главою 13-Б цього Кодексу, штраф як адміністративне стягнення до них не застосовується. Якщо санкція статті не передбачає іншого адміністративного покарання, крім штрафу, зазначені особи притягуються до дисциплінарної відповідальності. Посадові особи, яким надано право накладати адміністративні стягнення, протягом трьох діб передають матеріали про правопорушення до військової частини (іншого місця проходження служби чи навчання), де проходить службу (навчання) особа для вирішення питання про притягнення винних до дисциплінарної відповідальності. Якщо протиправне діяння, передбачене главою 13-Б цього Кодексу, було вчинено жінкою-військовослужбовцем, до якої не може застосовуватися покарання у вигляді арешту з утриманням на гауптвахті, матеріали справи про адміністративне правопорушення передаються на розгляд військової частини, в якій вона проходить службу».

Варто назвати ще деякі недоліки регулювання відповідальності військовослужбовців та прирівняних до них осіб за вчинення адміністративних правопорушень. Так, ч. 1 ст. 15 КУпАП вміщує приблизний перелік протиправних діянь, за вчинення яких відповідні суб'єкти несуть відповідальність на загальних підставах. На наш погляд, для полегшення застосування заходів адміністративної відповідальності та зменшення кількості постанов про притягнення до відповідальності, які оскаржуються, доречно конкретно вказати норми КУпАП (за прикладом ст. 13 Кодексу), порушення яких тягне за собою застосування заходів адміністративної відповідальності на загальних засадах. Адже «розмитість» формулювань завжди створює поле для зловживань та неоднозначного тлумачення положень законодавства. Власне для здійснення адміністративно-правової кваліфікації необхідно встановити співвідношення реальних положень Особливої частини КУпАП з доволі «розмитим» визначенням діянь, за вчинення яких до військовослужбовців мають застосовуватися заходи адміністративної, а не дисциплінарної відповідальності. Наприклад, не зовсім зрозуміло, в яких саме протиправних діяннях проявляється «порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення дорожнього руху». Це можуть бути як всі правопорушення, що здійснюються у сфері транспортних правовідносин, так і окремі з них. Таке ж зауваження можна застосувати й щодо визначення переліку адміністративних проступків, які проявляються як «порушення санітарних норм», «правил полювання, рибальства та охорони рибних запасів» тощо. На наш погляд, таке нечітке визначення не сприяє ефективному правозастосуванню. Тому доречно чітко означити нумерацію статей, за порушення положень яких військовослужбовці та прирівняні до них особи притягуються до адміністративної відповідальності на загальних підставах.

Висновки. Таким чином, правове регулювання відповідальності військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних правопорушень, потребує удосконалення. Зокрема, доцільно чітко визначити діяння, які передбачають загальні умови застосування адміністративної відповідальності. Крім того, варто виключити виправні роботи з числа стягнень, які не можуть бути застосовані до відповідної категорії порушників, але доповнити такі стягнення покаранням у вигляді суспільно корисних робіт. Доречно також визначити процедуру передачі матеріалів справи для застосування заходів дисциплінарної відповідальності.

Література

1. Шестак Л.В. Склад адміністративного правопорушення та його значення для призначення покарання. Підприємництво, господарство і право. 2009. № 12. С. 9–12.

2. Сидорчук А.О. Спеціальний суб'єкт адміністративного делікту. Юридичний науковий електронний журнал. 2016. № 2. С. 210–211.

3. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення: 10.10.2025).

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Науково-практичний коментар / Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін.; Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 781 с.

5. Рибалка Н.О., Шестак Л.В. Окремі проблеми адміністративної відповідальності за військові адмі-

ністративні правопорушення. Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра. 2025. № 2 (18): С. 101–111.

Анотація

Кирда В. В. **Недоліки правового регулювання відповідальності військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних правопорушень (ст. 15 КУпАП).** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню загальних питань адміністративної відповідальності військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних правопорушень. Автор відзначає, що вчинення протиправного діяння не завжди веде до застосування заходів адміністративної відповідальності. Для цього необхідно, щоб діяння відповідало вимогам закону, було винним і посягало на об'єкти адміністративно-правової охорони. Кодекс України про адміністративні правопорушення містить багато норм, за порушення яких можуть притягуватись до відповідальності тільки спеціальні суб'єкти, до яких належать військовослужбовці та прирівняні до них особи.

Автор виокремлює ряд недоліків правового регулювання такої відповідальності в межах ст. 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення, зокрема обмеження щодо застосування окремих адміністративних санкцій до військовослужбовців, застосування покарань до військовослужбовців-жінок, визначення чіткого переліку протиправних проявів, за вчинення яких вони можуть бути притягнені до адміністративної відповідальності на загальних засадах.

Автор вказує на необхідність уточнення положень ст. 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення, що регулюють відповідальність військовослужбовців, та пропонує внести зміни до законодавства для покращення правозастосування. Зокрема, відзначає необхідність чіткого визначення діянь, за які військовослужбовці несуть відповідальність на загальних підставах; удосконалення процедури передачі матеріалів справи для застосування дисциплінарної відповідальності; зміни переліку стягнень, що не можуть бути застосовані до військовослужбовців та прирівняних до них осіб, адміністративної відповідальності військовослужбовців-жінок тощо.

Ключові слова: військовослужбовці, адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення, військове правопорушення, прирівняні до військовослужбовців особи, покарання, стягнення, штраф, громадські роботи, суб'єкт.

Summary

Kyrda V. V. **Disadvantages of the legal regulation of the military personnel and other persons' liability to whom disciplinary statutes apply for committing administrative offenses (Art. 15 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses).** – Article.

The article addresses to the research of general issues of administrative liability of military personnel and other persons' liability to whom disciplinary statutes apply for committing administrative offenses. The author notes that committing an unlawful act does not always lead to the application of administrative liability measures. For this, the act must meet the requirements of the law, be culpable and infringe upon objects of administrative and legal protection. The Code of Ukraine on Administrative Offenses contains many norms for the violation of which only special subjects, including military personnel and persons equated to them, can be held liable.

The author highlights a number of disadvantages in the legal regulation of such liability within the framework of Article 15 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, in particular, restrictions on the application of certain administrative sanctions to military personnel, the application of penalties to female military personnel and the definition of a clear list of unlawful acts for which they may be held administratively liable on general grounds.

The author points to the need to clarify the provisions of Article 15 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, which regulate the responsibility of military personnel and proposes to make amendments to the legislation in order to improve law enforcement. In particular, the author notes the need to clearly define the acts for which military personnel are liable on general grounds; to improve the procedure for transferring case materials for the application of disciplinary liability; to change the list of penalties that cannot be applied to military personnel and persons equated to them, the administrative liability of female military personnel, etc.

Key words: military personnel, administrative liability, administrative offense, military offense, persons equated to military personnel, punishment, penalty, fine, community service, subject.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 331.4
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.18

В. Б. Пасічнюк
orcid.org/0000-0002-3123-8033
старший викладач кафедри правоохоронної діяльності та спеціальних юридичних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування

ОСНОВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ПРАЦІ ПРАЦІВНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

У сучасному світі безпека людини є основоположним, суттєвим та визначальним явищем. Лише в безпеці людина може розвиватись та, як наслідок органічно співіснувати із іншими людьми в суспільстві. Важливою у цьому ключі є безпека праці та її охорона. Тому саме ці явища завжди будуть актуальними для вивчення.

Відповідно до статті 1 чинного Закону України «Про охорону праці», охорона праці – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності [1]. У науковій площині, як і в проектах законодавчих актах все частіше застосовується термін «безпека праці» [2]. Проте, проаналізувавши поняття: «охорона праці працівників», «охорона здоров'я працівників», «безпека та здоров'я працівників на роботі», керуючись у першу чергу чинним трудовим законодавством, ми схильні стверджувати, що вони є синономічними категоріями як за своїм змістом так і законодавчими визначеннями [3, с. 271].

Класифікація видів економічної діяльності (ДК 009:2010) передбачає, що виробництво харчових продуктів є окремим видом промисловості, яка є підвидом переробної промисловості (код «С» згідно вказаного документу) [4].

Очевидно, що задля безпеки, у широкому розумінні, усі промислові підприємства зобов'язані мінімізувати екологічні та інші негативні наслідки провадження своєї господарської діяльності. Така мінімізація забезпечується шляхом впровадження прогресивних технологій у виробництво, змінення законодавства (у тому числі підзаконних та локальних актів), застосування реальних позитивних практик здійснення господарської діяльності, у тому числі щодо забезпечення безпеки і охорони праці на підприємстві.

У свою чергу, чинні міжнародно-правові та національні законодавчі акти передбачають як права в сфері охорони і безпеки праці так і обов'язки а також юридичні, організаційні, технічні засоби і заходи спрямовані на збереження життя і здоров'я у процесі працездатності людини. Їх застосування, в основному належить до повноважень роботодавця, адже відповідно до статті 13 Закону України «Про охорону праці», саме роботодавець зобов'язаний створити на робочому місці в кожному структурному підрозділі умови праці відповідно до нормативно-правових актів, а також забезпечити додержання вимог законодавства щодо прав працівників у галузі охорони праці [1].

Слід зазначити, що серед основних нормативних актів, які регламентують охорону і безпеки праці на підприємствах харчової промисловості є не тільки закони але і чинні підзаконні нормативно-правові акти. Отож, розглянемо основи законодавчого забезпечення охорони праці працівників на підприємствах харчової промисловості.

Конституція України. Серед норм зазначеного документу, можна виділити норми, які регулюють відносини з приводу забезпечення належних, безпечних та необхідних умов праці людини. Вони зосередженні в таких статтях Конституції України: стаття 3 «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю»; стаття 36 «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей»; стаття 44 «Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів»; стаття 45 «Кожен, хто працює, має право на відпочинок»; стаття 9 «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України»; стаття 55 «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом»; стаття 60 «Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази»; стаття 68 «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей»;

© В. Б. Пасічнюк, 2025

стаття 92 «Виключно законами України визначаються»; стаття 119 «Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують». Окремо слід зазначити про норми статті 43 «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується». У цій статті також міститься норма: «Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці…» Сама вона, на наш погляд, є законодавчою передумовою та конституційним підгрунтям формування чинного законодавства про охорону і безпеку праці. На наш погляд, вказані норми Конституції України від 28 червня 1996 року відіграли надзвичайно важливе значення в побудові сучасного законодавства про охорону та безпеку праці [5, с. 119].

Кодекс законів про працю України. В Кодексі законів про працю України міститься окрема глава яка називається «Охорона праці». Зміст норм цієї глави, загалом направлений на ефективне забезпечення права працівників на належну охорону і безпеку праці. В різних статтях цього розділу встановлюються права і обов'язки працівників, роботодавців, сфера компетенції трудових колективів, професійних спілок, їх уповноважених органів, служб з охорони праці та інших органів, установ і організацій щодо охорони праці.

Відповідно до статті 153 КЗПП створення безпечних і нешкідливих умов праці, забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці покладається на роботодавця, крім випадків укладення між працівником та роботодавцем трудового договору про дистанційну роботу. Окрім цього, в кодексі містяться і інші законодавчі норми охорони і безпеки праці. Це норми статей: 154 «Додержання вимог щодо охорони праці при проектуванні, будівництві (виготовленні) та реконструкції підприємств, об'єктів і засобів виробництва»; 155 «Заборона введення в експлуатацію підприємств, які не відповідають вимогам охорони праці»; 156 «Заборона передачі у виробництво зразків нових машин та інших засобів виробництва, впровадження нових технологій, що не відповідають вимогам охорони праці»; 157 «Державні міжгалузеві та галузеві нормативні акти про охорону праці»; 158 «Обов'язок роботодавця щодо полегшення і оздоровлення умов праці працівників»; 159 «Обов'язок працівника виконувати вимоги нормативних актів про охорону праці»; 160 «Контроль за додержанням вимог нормативних актів про охорону праці»; 162 «Кошти на заходи по охороні праці»; 161 «Заходи щодо охорони праці; 163 «Видача спеціального одягу та інших засобів індивідуального захисту»; 164 «Компенсаційні виплати за невиданий спеціальний одяг і спеціальне взуття»; 165 «Видача мила та знешкоджуючих засобів»; 166 «Видача молока і лікувально-профілактичного харчування»; 167 «Забезпечення працівників гарячих цехів газованою солоною водою»; 168 «Перерви в роботі для обігрівання і відпочинку»; 169 «Обов'язкові медичні огляди працівників певних категорій»; 170 «Переведення на легшу роботу»; 171 «Обов'язки роботодавця щодо розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві»; 172 «Застосування праці осіб з інвалідністю»; 173 «Відшкодування шкоди в разі ушкодження здоров'я працівників» та інші.

Законодавчі акти. Законодавство про охорону праці складається з Закону України «Про охорону праці», Кодексу законів про працю України, Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» та прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів [1]. Проте, проаналізувавши законодавство, можна прийти до висновку, що в окремих законодавчих актах теж містяться норми про безпеку та охорону праці. Зокрема у таких: Гірничий закон України, Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», «Основи законодавства України про охорону здоров'я», Закон України «Про об'єкти підвищеної небезпеки».

Підзаконні нормативно-правові акти. Опублікований на офіційному сайті Держпраці Покажчик нормативних актів з охорони праці визначає певний комплекс підзаконних нормативно-правових актів в сфері охорони праці, що застосовуються на підприємствах харчової промисловості. Зокрема це:

Назва нормативного акта	№, дата документу	Організація
Правила охорони праці для працівників, зайнятих на роботах зі зберігання та переробки зерна	20.09.2017 наказ № 1504	Мінсоцполітики
Норми безплатної видачі спеціального одягу, спеціального взуття та інших засобів індивідуального захисту для працівників кондитерського, хлібопекарного та макаронного виробництва	26.03.2007 наказ № 59	Держгірпромнагляд
Типові норми безплатної видачі спеціального одягу, спеціального взуття та інших засобів індивідуального захисту працівникам елеваторної, борошномельно-круп'яної і комбікормової промисловості	10.06.1998 наказ № 118	Держнаглядохорон праці України

Назва нормативного акта	№, дата документу	Організація
Типові норми безплатної видачі спеціального одягу, спеціального взуття та інших засобів індивідуального захисту працівникам м'ясної і молочної промисловості	10.06.1998 наказ № 116	Держнаглядохорон праці України
Типові галузеві норми безплатної видачі працівникам спеціального одягу, спеціального взуття та інших засобів індивідуального захисту в харчовій промисловості (олійно-жирове, спиртове, лікеро-горілчане, пиво-безалкогольне, тютюнове та тютюново-ферментаційне, парфюмерно-косметичне та ефіролійне виробництво)	10.06.1998 Наказ № 115	Держнаглядохорон праці України
Правила охорони праці для працівників м'ясопереробних цехів	05.05.1999 наказ № 81	Держнаглядохорон праці України
Правила охорони праці для працівників виробництв забою та первинної обробки тваринницької сировини	05.05.1999 наказ № 81	Держнаглядохорон праці України
Правила безпеки для олійно-жирового виробництва	22.04.1997 наказ №99	Держнаглядохорон праці України
Правила безпеки у виробництві олії методом пресування та екстракції	25.11.1992	Держгіртехнагляд України
Правила охорони праці для працівників підприємств по переробці молока	22.07.1999 наказ № 137	Держнаглядохорон праці України
Правила безпеки для виробництва хліба, хлібобулочних та макаронних виробів	28.02.2002 наказ № 125	Мінпраці України
Правила охорони праці для працівників, зайнятих на цукровому виробництві	05.10.2018 наказ № 1467	Мінсоцполітики
Правила безпеки для спиртового та лікеро-горілчаного виробництва	22.04.1997 наказ № 100	Держнаглядохорон праці України
Правила охорони праці для виноробного виробництва	26.11.2012 наказ № 1351	МНС України

[6]. Аналіз Покажчика нормативно-правових актів з охорони праці засвідчує, що у цьому документі окремо для кожної галузі економіки міститься власний перелік нормативно-правових актів із охорони праці. Це полегшує роботу з цими документами як юристам так і фахівцям охорони праці.

Аналізуючи весь комплекс нормативно-правових актів, якими законодавець регулює сферу охорони і безпеки праці, для розкриття теми статті до вище наведеного переліку слід додати акти, які для реалізації прав працівників на охорону праці застосовуються на різних підприємствах, у тому числі і на підприємствах харчової промисловості, зокрема:

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності та визначається періодичність проведення планових заходів державного нагляду (контролю) за додержанням законодавства у сферах охорони праці, промислової безпеки, гігієни праці, поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, праці, зайнятості населення, зайнятості та працевлаштування осіб з інвалідністю, здійснення державного гірничого нагляду Державною службою з питань праці)» від 20 травня 2020 р. № 383.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження методик розроблення критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності та визначається періодичність проведення планових заходів державного нагляду (контролю), а також уніфікованих форм актів, що складаються за результатами проведення планових (позапланових) заходів державного нагляду (контролю)» від 10 травня 2018 р. № 342.

Постанова Кабінету Міністрів України від 17 квітня 2019 р. № 337 «Про затвердження Порядку розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розслідування та обліку нещасних випадків невиробничого характеру» від 22 березня 2001 р. № 270.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення огляду, випробування та експертного обстеження (технічного діагностування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки» від 26 травня 2004 р. № 687.

Наказ Державного Комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду «Про затвердження Типового положення про діяльність уповноважених найманими працівниками осіб з питань охорони праці» № 56 від 21.03.2007.

Типовим положенням про комісію з питань охорони праці підприємства затвердженим Нака-

зом Державного комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду від 21.03.2007 № 55.

Наказ Державного комітету України з нагляду за охороною праці № 151 від 08.06.2004 «Про затвердження Положення про Державний реєстр нормативно-правових актів з охорони праці».

Порядок проведення атестації робочих місць за умовами праці затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 1992 р. № 442.

Перелік робіт з підвищеною небезпекою затверджений Наказом Держнаглядохоронпраці України від 26.01.2005 № 15.

Постанова Кабінету Міністрів України № 1290 від 17 листопада 1997 р. «Про затвердження Списків виробництв, робіт, цехів, професій і посад, зайнятість працівників в яких дає право на щорічні додаткові відпустки за роботу із шкідливими і важкими умовами праці та за особливий характер праці»

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку видачі дозволів на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки» від 26 жовтня 2011 р. № 1107

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку професій, виробництв та організацій, працівники яких підлягають обов'язковим профілактичним медичним оглядам, порядку проведення цих оглядів та видачі особистих медичних книжок» від 23 травня 2001 р. № 559.

Наказ Міністерства Охорони Здоров'я від 21.05.2007 за номером 246 «Про затвердження Порядку проведення медичних оглядів працівників певних категорій».

Отже в окремих випадках, на підприємствах харчової промисловості можуть бути застосовані саме вказані підзаконні нормативно-правові акти. Також слід зазначити, що на сьогоднішній день, розглядаються і інші нормативні акти, що в разі їх ухвалення будуть врегульовувати питання безпеки і охорони праці. Насамперед, це проект закону «Про безпеку та здоров'я працівників на роботі» від 13.10.2023 року.

Для висновку слід зазначити що по-перше, до системи нормативно-правового регулювання охорони праці працівників на підприємствах харчової промисловості входять як законодавчі так і підзаконні нормативно-правові акти; по-друге, комплекс підзаконних нормативно-правових актів складно визначити вичерпним, з огляду на постійність процесу ухвалення актів Кабінетом Міністрів України, Верховною Радою України Міністерством соціальної політики сім'ї та єдності України, Державною службою з питань праці та інших органів державної влади.

Література

1. Про охорону праці. Закон України від 14.10.1992, № 49 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text (дата звернення: 26.08.2025 року).

2. Про безпеку та здоров'я працівників на роботі: Проект Закону від 13.10.2023 року: URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/deda0399-23b0-4b5f-8588-0c4eb4ab2f28 (дата звернення: 26.08.2025 року)

3. Пасічнюк В.Б. Адміністративно-правове забезпечення охорони здоров'я та реабілітації працівників у процесі праці. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» №05, 2025 частина 2. с. 271–275. https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/APP_05_2025_part-2.pdf (дата звернення: 26.08.2025 року)

4. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010. Наказ Держспоживстандарту України 511.10.2010 № 457. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text. (дата звернення: 26.08.2025 року).

5. Пасічнюк В.Б., Міщук І.В. Конституційно-правові основи охорони праці в Україні. Eurasian Academic Research Journal. №6 (06). – 2016 р. С. 108–119. (дата звернення: 26.08.2025 року)

6. Покажчик нормативно-правових актів з охорони праці станом на 15 травня 2024 року. Офіційний вебсайт Держпраці України. URL: https://dsp.gov.ua/pokazhchyk-normatyvno-pravovykh-aktiv-z/ (дата звернення: 26.08.2025 року)

7. Про безпеку та здоров'я працівників на роботі: Проект Закону від 13.10.2023 року: URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/deda0399-23b0-4b5f-8588-0c4eb4ab2f28 (дата звернення: 26.08.2025 року).

Анотація

Пасічнюк В. Б. **Основи правового регулювання охорони праці працівників підприємств харчової промисловості.** – Стаття.

В статті досліджуються законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти охорони та безпеки праці працівників на підприємствах харчової промисловості. На основі законодавства, автор приходить до висновку, що виробництво харчових продуктів є окремим видом промисловості, яка є підвидом переробної промисловості. Цей висновок відповідає Класифікатору видів економічної діяльності (ДК 009:2010), що затверджений Наказом Держспоживстандарту України від 11.10.2010 № 457. Відтак, підприємства які здійснюють виробництво харчових продуктів є промисловими підприємствами. Відтак, вони зобов'язані мінімізувати екологічні та інші негативні наслідки провадження своєї господарської діяльності.

Автор статті наводить законодавче визначення поняття «охорона праці». З'ясовано, що у правовій науці, як і в проектах законодавчих актів все частіше застосовується термін «безпека праці». Проте, проаналізувавши поняття: «охорона праці працівників», «охорона здоров'я працівників», «безпека та здоров'я працівників на роботі» автор прийшов до висновку, що ці категорії є синономічними як за своїм змістом так і законодавчими визначеннями.

На думку автора, безпека та охорона праці як і безпека в широкому розумінні є основоположними, суттєвими та визначальними явищами сьогодення. Оскільки, людині властиво успішно розвиватись виключно в безпечному середовищі.

У науковій статті наводиться перелік статей чинної Конституції України, що визначають права на охорону і безпеку праці, гарантії та юридичні механізми захисту цих прав. Автор обгрунтовує власну точку зору відносно наявності цих правових норм та механізмів в чинній Конституції. Також автор зазначає основні законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, що містять у своєму змісті норми і правила безпеки і охорони праці.

В результаті проведених досліджень, автор акцентує увагу на тому, що комплекс підзаконних нормативно-правових актів складно визнати вичерпним, з огляду на постійність процесу ухвалення різних нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, Міністерства соціальної політики сім'ї та єдності України, Державної служби з питань праці та інших органів державної влади.

Ключові слова: охорона праці, безпека праці, права працівників, трудове законодавство, адміністративно-правове забезпечення.

Summary

Pasichnyuk V. B. **Fundamentals of legal regulation of labor protection of employees of food industry enterprises.** – Article.

The article examines legislative and subordinate regulatory legal acts on labor protection and safety of employees at food industry enterprises. Based on the legislation, the author concludes that the production of food products is a separate type of industry, which is a subspecies of the processing industry. This conclusion corresponds to the Classifier of Economic Activities (DK 009:2010), approved by the Order of the State Committee for Food and Consumer Standardization of Ukraine dated 11.10.2010 No. 457. Therefore, enterprises that produce food products are industrial enterprises. Therefore, they are obliged to minimize the environmental and other negative consequences of conducting their economic activities.

The author of the article provides a legislative definition of the concept of «labor protection». It is found that in legal science, as well as in draft legislative acts, the term «labor safety» is increasingly used. However, having analyzed the concepts: "occupational safety of workers", "health protection of workers", "safety and health of workers at work", the author came to the conclusion that these categories are synonymous both in their content and legislative definitions.

In the author's opinion, occupational safety and health, as well as safety in the broad sense, are fundamental, essential and defining phenomena of the present. Since it is inherent in a person to successfully develop exclusively in a safe environment.

The scientific article provides a list of articles of the current Constitution of Ukraine that define the rights to occupational safety and health, guarantees and legal mechanisms for protecting these rights. The author substantiates his own point of view regarding the presence of these legal norms and mechanisms in the current Constitution. The author also notes the main legislative and subordinate regulatory legal acts that contain the norms and rules of occupational safety and health.

As a result of the research, the author emphasizes that the complex of subordinate regulatory legal acts is difficult to recognize as exhaustive, given the constant process of adopting various regulatory legal acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Social Policy, Family and Unity of Ukraine, the State Labor Service and other state authorities.

Key words: labor protection, occupational safety, employee rights, labor legislation, administrative and legal support.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК [342.951:796.062](477):341.232.7
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.19

Л. В. Романенко
orcid.org/0000-0003-1732-0214
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри правових основ національного спротиву та фізичного виховання,
провідний спеціаліст Центру спортивного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВИКЛИКИ СПОРТИВНОЇ ДИПЛОМАТІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СПОРТИВНОГО ПРАВА

Постановка проблеми. У XXI столітті спорт перестав бути лише сферою фізичної культури чи змагань — він перетворився на дієвий засіб реалізації зовнішньої політики, формування національного іміджу та просування цінностей держави. Саме у цьому контексті формується феномен спортивної дипломатії – комплексу дій, спрямованих на зміцнення міжнародного авторитету країни через спорт як інструмент *soft power* (м'якої сили).

Актуальність теми для України, яка перебуває в умовах збройної агресії та інтенсивної інформаційної війни, полягає в тому, що спортивна дипломатія набуває не лише культурного, а й стратегічного, політичного та правового значення. Вона є частиною публічної дипломатії, визначеної Стратегією публічної дипломатії МЗС України (2021), де спорт згадується серед ключових інструментів формування позитивного міжнародного іміджу держави.

Метою статті є комплексний аналіз адміністративно-правової природи спортивної дипломатії в системі спортивного права України, з урахуванням сучасних викликів політизації спорту, ролі медіа та міжнародних правових стандартів. **Об'єктом дослідження** є суспільні відносини, що складаються у процесі реалізації спортивної дипломатії; **предметом** – адміністративно-правові засади та механізми її функціонування.

Як зазначено в Стратегії публічної дипломатії МЗС України, основними напрямами публічної дипломатії є культурна, економічна, експертна, кулінарна, науково-освітня, спортивна і цифрова дипломатії.

Спортивна дипломатія – це напрям публічної дипломатії, який здійснюється шляхом організації, проведення та участі в міжнародних спортивних заходах. Спортивні події є платформою для комунікації на різних рівнях, зокрема між звичайними людьми. Спортивні зв'язки роблять істотний внесок у зміцнення міжкультурного діалогу та сприяють зростанню міжнародного престижу країни. Вимірами роботи суб'єктів публічної дипломатії у сфері спортивної дипломатії є: 1) сприяння зростанню кількості представництв України в міжнародних спортивних організаціях та асоціаціях; 2) популяризація спортивних досягнень українських спортсменів та спортсменок; 3) сприяння проведенню спільних спортивних заходів, навчальнотренувальних зборів, виставок тощо; 4) просування держави як місця проведення міжнародних спортивних подій; 5) популяризація України як країни з широкими інвестиційними можливостями у спортивній галузі; 6) використання спорту для популяризації успіхів України у сфері гендерної рівності, безбар'єрності, інклюзивності та здорового способу життя.

У реалізації цього напряму очікується тісна координація і співпраця закордонних дипломатичних установ з Міністерством молоді та спорту України, спортивними федераціями, Національним олімпійським комітетом та міжнародними спортивними організаціями [1].

Таким чином, спортивна дипломатія є складовою публічної дипломатії, метою якої є вплив на громадську думку за допомогою «м'якої сили».

Поняття «м'якої сили» (soft power), запроваджене Дж. Наєм, передбачає вплив держави не через примус, а через привабливість культури, цінностей, ідей [2].

У сучасних умовах спорт став одним із центральних каналів цієї сили, поєднуючи елементи культури, політики, комунікації та публічної дипломатії.

У третьому пріоритеті Робочого плану ЄС щодо спорту акцент приділяється спорту та медіа, ролі тренерів, освіті у та через спорт, соціальній інклюзії, взаємодії спорту та охорони здоров'я і довкілля, а також спортивній дипломатії [3].

Політичний аспект діяльності ЄС у сфері спорту, доповнюється окремими рішеннями та діями інституцій ЄС, що пов'язані з розвитком спортивного права.

Юридично спортивна дипломатія охоплює комплекс адміністративно-правових, міжнародно-правових і інформаційно-комунікаційних норм, що забезпечують реалізацію державної політики у сфері спорту. У контексті Закону України «Про фізичну куль-

© Л. В. Романенко, 2025

туру і спорт» (ст. 53) держава зобов'язується сприяти міжнародній співпраці у галузі спорту, укладати міждержавні угоди та підтримувати участь українських спортсменів у міжнародних змаганнях [4].

Адміністративно-правова природа спортивної дипломатії полягає у тому, що вона здійснюється через публічне управління – Міністерство молоді та спорту, Міністерство закордонних справ, Національний олімпійський комітет, державні агентства з питань спорту. Вона поєднує управлінські, координаційні та іміджеві функції держави в єдину систему реалізації публічної політики.

Спортивна дипломатія має базуватися й на більш вузьких положеннях, що стосуються безпосередньо спорту і його взаємодії з політикою. Саме від того, наскільки грамотно будуть сформульовані ці положення, залежить результат всіх акцій спортивної дипломатії країни.

Політизація спорту – явище, яке демонструє, наскільки глибоко спорт інтегрований у міжнародні відносини. Прикладом є кейс українського гросмейстера Юрія Анікєєва, якого 2016 року дискваліфікувала Міжнародна асоціація шашок (IDF), що має проросійське керівництво. Причиною дискваліфікації стали публічні проукраїнські позиції спортсмена та його критика російської агресії. Він мав брати участь у змаганнях під егідою МФШ восени 2016 р. Однак спочатку одноразово, а потім вже на 3 роки він був відсторонений від змагань за порушення Кодексу етики МФШ, що викликало резонанс, адже є багато питань щодо правових підстав для дискваліфікації та захисту прав спортсмена. Лише після втручання міжнародних правозахисних і дипломатичних інституцій, у тому числі МЗС України, рішення було скасовано, а Анікєєв відновлений у правах.

Цей випадок став прецедентом у міжнародній спортивній дипломатії, продемонструвавши, що навіть індивідуальні дії спортсмена можуть набувати політичного та правового значення.

З адміністративно-правової точки зору, кейс Анікєєва свідчить про недосконалість механізмів правового захисту спортсменів на міжнародному рівні, а також про потребу в державній підтримці громадян у ситуаціях політичних утисків у спортивному середовищі.

Українська держава має передбачити нормативну базу для захисту спортсменів як представників національних інтересів – шляхом дипломатичних звернень, юридичного супроводу та використання механізмів міжнародного спортивного арбітражу (CAS) [5].

Європейський Союз у Робочому плані ЄС зі спорту (2024–2027) визначив серед пріоритетів розвиток спортивної дипломатії як засобу міждержавного діалогу, просування цінностей рівності, доброчесності, інклюзивності й прав людини.

У документі наголошується, що держави-члени мають сприяти міжнародній співпраці у спорті, підтримувати гуманітарні ініціативи та забезпечувати прозорість управління спортивними організаціями [3].

Подібну ідею закріплено й у Переглянутій Європейській спортивній хартії (2021), ухваленій Комітетом міністрів Ради Європи, яка визначає спорт як «основоположне право людини та інструмент розвитку демократії й громадянського суспільства» [6].

Для України це створює підґрунтя для гармонізації національного законодавства із європейськими стандартами, зокрема у сфері спортивної дипломатії.

В українському контексті ці положення відображено у Стратегії розвитку фізичної культури і спорту до 2028 року [7] та Стратегії публічної дипломатії МЗС України (2021) [1], де передбачено, що спорт є важливим каналом міжнародної комунікації, спрямованим на зміцнення іміджу України, просування цінностей демократії та партнерства.

Для сфери спорту у цілому і спортивного права, зокрема, масштабування гібридної війни тягне ті наслідки, що протистояння демократичних та авторитарних суспільств, яке загострилось на тлі такої війни останнім часом, поміж іншого перешкоджають нормальному функціонуванню правових системи та їхніх елементів. Відтак у галузі регулювання спортивних відносин, де традиційний позитивістський підхід усе більше втрачає свої позиції, оскільки не дає змоги належним чином реагувати на виклики часу, існує необхідність нових підходів до вирішення цього питання. Сутність спортивного права доцільно досліджувати із врахуванням необхідності змін підходу до розуміння категорії «право» взагалі, не обмежуючись його розумінням як сукупності юридичних норм, закріплених у актах законодавства [8].

З точки зору адміністративного права, спортивна дипломатія є інструментом реалізації публічної влади у формі організаційно-управлінської діяльності.

Основними суб'єктами її здійснення є:

- Міністерство молоді та спорту України;
- Міністерство закордонних справ України;
- Національний олімпійський комітет;
- державні агентства з питань спорту;
- дипломатичні представництва України за кордоном.

Їхні повноваження охоплюють координацію міжнародних спортивних відносин, укладення міжурядових угод, участь у міжнародних про-

грамах і організацію спортивних заходів як елементів публічної дипломатії.

Однак на практиці спостерігається відсутність єдиного адміністративно-правового механізму регулювання спортивної дипломатії. Повноваження розпорошені між різними відомствами, що ускладнює координацію політики та оперативне реагування на міжнародні виклики.

З огляду на це доцільно розробити Положення про державну спортивну дипломатію України, що визначатиме:

1) принципи діяльності у сфері спортивної дипломатії (законність, доброчесність, прозорість, політична нейтральність спорту);

2) розмежування компетенції між МЗС, Мінмолодьспорту й НОК;

3) порядок реагування на порушення прав українських спортсменів за кордоном;

4) механізми співпраці з міжнародними федераціями та арбітражними інституціями (CAS, ICAS).

Прикладом ефективності спортивної дипломатії в контексті агресії росії проти нашої країни є введення санкцій проти російського і білоруського спорту. Зокрема, були застосовані такі санкції:

1. Заборона міжнародних спортивних заходів, організованих або підтриманих Міжнародною федерацією (МФ) або Національним олімпійським комітетом (НОК) у Росії чи Білорусі.

2. Заборона прапорів, гімнів, кольорів чи будь-якої іншої ідентифікації цих країн на будь-якому спортивному заході чи зустрічі. 3. Відкликання олімпійських орденів у Президента російської федерації і віце-прем'єр-міністра [9].

Завдяки спільним зусиллям НОК України, Міністерства молоді та спорту та національних федерацій росія і білорусь не були представлені на Іграх XXXIII Олімпіади Париж-2024 як держави. Лише 32 спортсмена з цих країн змогли взяти участь в Іграх у статусі «нейтральних спортсменів». Це стало можливим завдяки рішенням спеціальної Комісії МОК, створеної у березні 2024 року, для оцінки відповідності кожного спортсмена критеріям нейтральності.

Нагадаємо, що у грудні 2023 року Виконавчий комітет МОК оприлюднив критерії для отримання статусу «нейтрального спортсмена» (AIN).

На національному рівні постановою Міністерства молоді та спорту України від 12 квітня 2023 року спортсменам – представникам національних збірних команд заборонено брати участь у змаганнях, в яких беруть участь російські або білоруські спортсмени.

Загалом на державному рівні в Україні ведеться серйозна дипломатична робота щодо обмеження виходу російського та білоруського спорту на міжнародну арену. Зокрема, Мінмолодьспорту, Національний олімпійський комітет України та національні спортивні федерації здійснюють моніторинг спортивних змагань різного рівня та проводять заходи щодо недопущення російських та білоруських спортсменів до змагань.

Отже, спортивна дипломатія становить офіційну і неофіційну діяльність держав, урядів, спеціальних зовнішньополітичних установ, а також інших суб'єктів спорту, спрямовану на реалізацію зовнішньополітичних завдань держави шляхом організації, проведення та участі в міжнародних спортивних змаганнях. При цьому, спортивна дипломатія значно розвинулася, відображаючи подвійний характер спорту як об'єднувальної сили і потенційного джерела конфлікту. Отже, вплив спорту на суспільство може бути як позитивним, так і негативним, залежно від того, як він використовується політичними режимами.

Як приклад, варто навести Олімпійські ігри в Барселоні 1992 року, які допомогли Іспанії змінити негативний імідж країни після епохи Франко, і представити цю країну, як сучасну, демократичну та привабливу туристичної країну. З іншого боку, спортивні події іноді можуть загострювати напруженість, як це було під час «Футбольної війни» між Сальвадором і Гондурасом у 1969 році, коли відбіркові матчі на чемпіонат світу погіршили дипломатичні відносини між двома країнами [9].

Висновки. Спортивна дипломатія є невід'ємною складовою сучасної публічної дипломатії України, яка поєднує політичні, культурні й правові механізми впливу. Її адміністративно-правова природа полягає у здійсненні публічного управління у сфері спорту через уповноважені органи виконавчої влади. Кейс Юрія Анікєєва ілюструє необхідність правового захисту спортсменів як суб'єктів міжнародних публічних відносин. Європейські документи – Робочий план ЄС зі спорту (2024–2027), Європейська спортивна хартія (2021) – створюють основу для гармонізації українського законодавства. Доцільно ухвалити окремий нормативно-правовий акт або підзаконне положення про спортивну дипломатію України, визначити її суб'єктів, механізми та стандарти. Важливо забезпечити адаптований до українських реалій інституційний зв'язок між спортивною дипломатією та медіа.

Спортивна дипломатія, спираючись на адміністративно-правові засади, може стати ефективним інструментом міжнародної суб'єктності України, засобом відновлення довіри, формування партнерств і протидії інформаційним впливам у глобальному просторі.

Література

1. Стратегія публічної дипломатії України на 2021-2025 роки. Київ: МЗС України. 2021. URL: https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%97/public-diplomacy-strategy.pdf

2. Nye J. S. (Jnr) The Future of Power. New York: Public Affairs, 2011. 320 p.

3. Resolution of the Council and of the Representatives of the Governments of the Member he Council, on the European Union Work Plan for Sport (1 July 2017-31 December 2020*)* European Council, 2017. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/7uriKlELEX%3A42017Y0615%2801%29

4. Закон України «Про фізичну культуру і спорт» № 3808-XII від 24 грудня 1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text (дата звернення: 27.10.2025)

5. Вишиванка: модний тренд чи привід для дискваліфікації? (Аналіз кейсу українського шашкіста Юрія Анікєєва). *Юридична газета* № 36 (586), 04 вересня 2017. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sportivne-pravo/vishivanka-modniy-trend-chi-privid-dlya-diskvalifikaciyi.html

6. Переглянута Європейська спортивна хартія Рекомендація CM/Rec(2021)5 Ухвалена Комітетом міністрів 13 жовтня 2021 року на 1414-му засіданні заступників. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Spivrobitnuctvo%20z%20radoy%20EU/PREMS%20039224%20UKR%202584%20Revised%20European%20Sports%20Charter.pdf

7. Стратегія розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 4 листопада 2020 р. № 1089. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 27.10.2025)

8. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Спортивне право через призму політологічно-соціологічного праворозуміння в умовах гібридної війна. *Lex Sportiva*. Вип 2, 2024. С.17-22. URL: http://lexsportiva.in.ua/index.php/main/article/view/48/40

9. Максим Ткалич. Спортивна дипломатія у сучасному світі: правові аспекти. *Спортивне право: актуальні проблеми правознавства*: зб. матеріалів і тез доп. учасників панел. дискусії VIII Харків. міжнар. юрид. Форум (м. Харків, 25 верес. 2024 р. / [редкол.: Нестерович О.С. (голова) та ін.] ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків: Право, 2024. С. 84–86 URL: https://library.nlu.edu.ua/images/files/zb_SPAPP-2024.pdf

Анотація

Романенко Л. В. **Адміністративно-правова природа та політико-правові виклики спортивної дипломатії України в контексті розвитку спортивного права.** – Стаття.

У статті досліджено адміністративно-правову природу спортивної дипломатії як складової системи спортивного права України. Проаналізовано теоретичні засади спортивної дипломатії як інструменту м'якої сили держави у контексті формування сучасної політики у сфері спорту та міжнародних відносин. Особливу увагу приділено політико-правовим викликам, що постають перед Україною у зв'язку з політизацією спорту, використанням спортивних інституцій як каналів зовнішньополітичного впливу та формуванням національного іміджу через спортивні досягнення.

Розглянуто кейс українського спортсмена Юрія Анікєєва як ілюстрацію політичної складової спортивної діяльності та тест на спроможність міжнародних спортивних організацій гарантувати дотримання принципів аполітичності спорту. Здійснено порівняльний аналіз підходів до спортивної дипломатії у європейському правовому просторі з урахуванням Робочого плану ЄС зі спорту (2024–2027), Переглянутої Європейської спортивної хартії (2021) та Стратегії публічної дипломатії МЗС України (2021).

На підставі аналізу наукової літератури та узагальнення наукових наробок фахівців обґрунтовано, що спортивна дипломатія має подвійний характер – як інструмент міжнародної м'якої сили та як об'єкт адміністративно-правового регулювання у сфері спорту. Запропоновано напрями вдосконалення законодавчого забезпечення розвитку спортивної дипломатії в Україні, зокрема: включення її до стратегічних документів державної політики, створення інституційної бази при МЗС України, посилення координації між органами виконавчої влади, НОК і спортивними федераціями.

Стаття сприяє розумінню ролі спортивної дипломатії як чинника національної безпеки, державного іміджу та правової інтеграції України до європейського правового простору.

Ключові слова: спортивне право, спортивна дипломатія, адміністративно-правове регулювання, м'яка сила, політизація спорту.

Summary

Romanenko L. V. **Administrative and legal nature and political-legal challenges of Ukraine's sports diplomacy in the context of sports law development.** – Article.

The article examines the administrative and legal nature of sports diplomacy as an integral component of the system of sports law in Ukraine. Theoretical foundations of sports diplomacy as a soft power instrument are analyzed within the context of modern sports policy and international relations. Special attention is paid to political and legal challenges faced by Ukraine due to the politicization of sport, the use of sports institutions as channels of foreign influence, and the shaping of the national image through athletic achievements.

The case of Ukrainian athlete Yurii Anikieiev is explored as an illustration of the political dimension of sports activity and as a test for international sports organizations' ability to uphold the principles of neutrality and non-discrimination in sport. A comparative analysis is conducted of European approaches to sports diplomacy, taking into account the EU Work Plan for Sport (2024–2027), the Revised European Sports Charter (2021), and the Public Diplomacy Strategy of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine (2021).

Based on the analysis of scientific literature and the generalization of scientific works of specialists, it is justified that, it is argued that sports diplomacy possesses a dual character – as both a tool of international soft power and an object of administrative and legal regulation in the field of sports. The article proposes directions for improving the legal framework

for developing sports diplomacy in Ukraine, including integrating it into national strategic policy documents, establishing an institutional basis within the Ministry of Foreign Affairs, and enhancing coordination between executive authorities, the National Olympic Committee, and sports federations.

This research contributes to understanding sports diplomacy as a factor of national security, state image, and Ukraine's legal integration into the European legal space.

Key words: sports law, sports diplomacy, administrative and legal regulation, soft power, politicization of sport.

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.20

Р. М. Кельман
orcid.org/0000-0001-7704-2055
доктор філософії з права,
доцент кафедри права
Львівського інституту Приватного акціонерного товариства Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ДО ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ НАУЦІ

Проблемами методології правознавства в різних її аспектах займалося багато вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: у сфері філософсько-теоретичного осмислення – В. Бабкін, О. Бандура, С. Гусарєв, М. Дамірлі, В. Дудченко, К. Жоль, М. Козюбра, А. Козловський, М. Костицький, В. Копейчиков, М. Кельман, А. Крижанівський, Н. Крестовська, В. Лемак, Л. Луць, С. Максимов, Н. Оніщенко, М. Орзіх, Ю. Оборотов, В. О. Петришин, Л. Петрова, П. Рабінович, О. Скакун, С. Сливка та інші.

Питання методології кримінально-правової науки досліджувала ціла низка українських вчених, зокрема, Г. Гребеньков, М. Панов, О. Рябчинська, П. Сердюк, М. Хавронюк, О. Харитонова. Більшість питань методології мають дискусійний характер та неоднозначно розуміються в науці, а тому розгляд цих проблем видається досить актуальним.

Постановка проблеми. Без перебільшення варто зазначити, що вкрай складною теоретичною проблемою будь-якої правової науки є її методологія, яка дозволяє на відповідному рівні здійснювати дослідження питань в межах свого предмета, а також осмислювати та інтерпретувати їх результати. Цілком логічно це стосується і кримінально-правової науки. Відсутність цілісної та належної методологічної бази у сфері кримінального права позначається на оцінці якості кримінального закону та результатах законотворення, а також на рівні ефективності правового регулювання.

Будь-яка виконувана людиною справа матеріалізується шляхом відповідних дій, що виконуються за допомогою відповідних прийомів, способів і засобів. Коли ж йдеться про наукові дослідження, то такий систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату отримав назву метод (у перекладі з грецької є «шлях дослідження, теорія, вчення»).

Мета статті. Визначити роль діалектики в системі наукового світогляду, проаналізувати її специфіку стосовно інших сучасних методів у сфері кримінального права. Проаналізувати особливості методології кримінального права на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що питання методології дуже активно були предметом дослідження у XX ст. (особливо у часи радянського союзу понад 70 років) так звана матеріалістична діалектика. Але як відомо монометодологічний підхід зазнав фіаско. І властиво ціла низка відомих науковців того часу не змогли вирішити проблему методології юридичної науки, не тому, що їм бракувало знань, кваліфікації ні. Зазначена проблематика, на наш погляд, у ті часи не могла бути вирішена в принципі із за однієї причини. Підхід до пізнання тих чи інших явищ з позиції «матеріалістичної» діалектики, як зазначає М. Костицький: «безвихідний, оскільки немає ні матеріалістичної, ні ідеалістичної діалектики, а є діалектика як філософська концептуалізація розвитку усвідомленого в онтологічному (буттєвому) і в логіко-понятійному сенсі, яка є вченням, теорією, методологією, методом» [1, с. 4].

Діалектика виникла як усвідомлена форма в межах філософії як її складова частина і її вперше увів в обіг Зенон Елейський грецький філософ (490 р. до н.е.). А згодом Геракліт, Сократ, Платон діалектика поставала як мистецтво, уміння вести діалог, бесіду, спір. Це свого роду критичний процес, під час якого виявляється істинність чи хибність тверджень, уяв. Варто наголосити, що набуття діалектичної форми системно побудованої теорії чітко простежується у другій половині XVIII – першої половини XIX ст. (І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель). У Г. Гегеля діалектика набуває завершеного значення теорії, спрямованої на об'єктивність. Вона постає як логіка, тобто система теоретичного знання про мислення, але об'єктивного мислення. Як зазначає А. Конверський:

© Р. М. Кельман, 2025

«предметом діалектики і є «царство чистого мислення», мислення взагалі. Логіка є наука про мислення і в ньому варто виділити такі два моменти. Перший стосується поняття «логіка», а другий – поняття «мислення» [2, с. 13].

Правда слід зазначити, що мислення як об'єкт дослідження вивчають й такі науки як психологія, фізіологія нервової діяльності, філософія, а не лише логіка.

Однак творцем діалектики як логіки є німецький мислитель Г. Гегель у його творі «Наука логіки» (1812–1816 р.). За Г. Геґелем уточнено закони та категорії діалектика, вона розуміється як метод віднайдення та розв'язання суперечностей, які містяться в поняттях. Зрештою, цим його творчим доробком ми користуємося і сьогодні. Послідовність руху діалектичного методу Г. Гегель дає у згаданій праці, де він реалізується у таких формах як: перехід, рефлексія та розвиток.

Діалектика, як наголошує М. Козюбра не дає науці готовий метод, а вона допомагає дослідникові виробити адекватний його науці метод. Тому метод призначений для того, аби запобігти суб'єктивності дослідників, а також вести до шаблону, схематизму. Видимість його шаблонності ми побачимо тоді, коли його розуміють і застосовують за штампом, формально, за схемою, коли до уваги не не береться сама суть справи, себто діалектика змісту і предмета. Тому то так важливо наголошує учений на ролі інтуїції у у використанні діалектичного методу у процесі дослідження. Підкреслимо, що істинне розуміння діалектичного методу полягає в тому, що предмет розглядають як свобідний у його власній життєдіяльності.

Декілька слів щодо співвідношення діалектики і методів наукового пізнання, оскільки зазначена проблематика має поодинокий характер у науковій літературі. У тих публікаціях, які ми аналізували не виявляється генетична їхня спорідненість, тому й не виявляється всезагальний характер діалектики як методу. І нині, коли стосовно діалектичного методу спостерігається атмосфера ігнорування, нехтування, відходу на задній план, оскільки існують нагальніші проблеми, які заслуговують на увагу щодо їх дослідження. Натомість це не є свідченням відсутності актуальності діалектики назагал та її відношення до методів науки. Цю проблему визнають як теоретики та філософи права, котрі усвідомлюють необхідність філософської рефлексії у сфері своїх наук. Відомий в Україні філософ І. Добронравов наголошує : «коли на нашій території відпала ідеологічна підтримка діалектики, її час прийшов: наукова революція останніх двох десятиріч XX ст. зробила предметом нелінійної науки самоорганізуючі системи. Самоорганізація як становлення нового цілого потребувала для свого осмислення відповідних діалектичних категорій мислення» [3, с. 129]. Тут мова йде про синергетику як міждисциплінарний напрям, що виник у 70-ті роки XX ст., котрі вивчають процес самоорганізації нових упорядкованих структур.

Професор М. Костицький, цілком справедливо зазначає: «Синергетика пропонує якісно іншу картину світу, ніж ту, що лежить в основі класичної науки та пов'язана з іменами Ньютона та Ейнштейна, тобто науки, що ґрунтується не лише на класичній теорії механіки Ньютона і квантово-релятивістській концепції Бора, Ейнштейна, яку ще називають некласичною. Настає відмова від уявлення світу, що базується на елементарних частинках – цеглинках матерії в користь картини світу як сукупності нелінійних процесів» [1, с. 8–9].

Сьогодні, саме діалектика піддається нападкам зі сторони представників спеціальних наук, які розробляють свої методи, і це дає їм підстави вважати, що філософський метод не потрібний. Оскільки можна обійтися формально-логічним, математичним методами або прийомами аналітичної філософії. Але як виявилося згадані методи обмежені в своєму змісті і формі дії, тому варті уваги інші погляди і способи мислення, серед котрих є і філософія, і діалектика [4, с. 30].

Варто зауважити, що незважаючи на тенденцію свідомого ігнорування філософської діалектики, прагнуть саме в ній вбачати найадекватніший метод пізнавального осягнення світу.

Тому то, діалектика і тепер є всезагальним методом розв'язання проблем пізнавального характеру, котрі виникають у науках про природу, людину, суспільство та духовне життя. І це тому, що діалектика як логіка містить у собі всі методи інших наук, але лише у вигляді часткових моментів цілого, котрим і власне є діалектичний метод.

У XX ст. виникли нові методи пізнання і це свідчить, що приріст наукових знань залежить від методологічного інструментарію, що використовується дослідниками. Це є свідченням зміни методологічного монізму попередніх епох на плюралізм підходів, способів, прийомів, методів наукового пізнання.

Проблема методології, необхідна й неминуча для будь-якої науки. Як система вона дає можливість досліднику реалізувати ті завдання, процеси щодо відкриття нових наукових знань.

Як показує етимологічний склад слова методологія, саме поняття про неї передбачає в її природі такі елементи: a) науку, b) шлях до неї, c) спосіб використання цього шляху, як дії (роботи), з метою встановлення істинності, правильності пізнання. Відповідно, до структури методології входить, окрім цього, і сам дослід-

ник (той, хто пізнає), в розгляді його якісності як дослідника. Технічне вміння передбачає, тим самим, і властивості розуму того, хто пізнає, шукає відповідь на поставлене собі питання (проблему).

Загальний характер методології – це саме мистецтво (техніка). Правильний метод не дасть правильного результату через нестачу майстерності в його використанні.

Окрім згаданої загальної мети кожного дослідження, загалом пізнання, як певного мистецтва, цілі диференціюються залежно від тієї або іншої сфери дослідження.

1. В юридичній методології такі цілі різні залежно від матеріалу і взагалі напряму думки. Відповідно, й самі питання (проблеми) можуть бути: a) історичними (історія права), b) догматичними (позитивне право), c) політико-правовими (з метою як розробки нового, так і загалом поліпшення діючого законодавства), d) теоретико-пізнавальні (філософські), e) юридико-фолъклорні й ін.

2. Але не лише в часі: минуле (історія), теперішнє (система позитивного права) і майбутнє (політика права), а й у просторі, розподіляються цілі дослідження. Так, вирішення якоїсь проблеми вимагає, через її складність, поставити методологічно попередні цілі загального або приватного характеру, необхідні для вирішення складнішої проблеми. Уміння розподіляти такі попередні цілі в правильній послідовності та досягати їх становить також мету кваліфікованої методології.

3. Нарешті, цілі групують за мірою пізнання; в цьому сенсі науки розпадаються на описові (дескриптивні) та пояснювальні (експлікативні). Наприклад, відкрита могила фараона вимагає свого методу в описі знайденого в ній (наука описова, дескриптивна). Пояснення ж здобутого матеріалу та включення його в єгипетську культуру та культуру загалом – це вже експлікативна наука, яка також вимагає свого особливого методу.

Наука кримінального права як правило використовує такі основні методи пізнання філософський, або діалектичний метод пізнання; юридичний, або догматичний, метод; соціологічний метод; метод системного аналізу; метод порівняльного правознавства, або компаративістський метод, і, нарешті, історичний, або генетичний, метод дослідження. Харківський правознавець М. Панов під методологією науки (в тому числі й кримінального права) розуміє систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання предмета цієї науки, які у такій якості являють собою комплекс раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення до істини, від конкретного до абстрактного, від одиничного до узагальненого, від явища до сутності [5, с. 5].

Науковець наголошує на тому, що в теорії кримінального права до методів відносять загальнонаукові, розроблені (на рівні загального) головним чином в філософії і в теорії пізнання: діалектичний, системний (системно-структурний), формально-логічний (догматичний, соціологічний, історичний (історично-правовий), порівняльний (порівняльно-правовий) методи та ін. Цей вчений підкреслює, що наука кримінального права не створює своєї «самостійної» методології, а розробляє її основи з урахуванням змісту загальнонаукових (філософських) методів і особливостей об'єкта дослідження даної науки [5, с. 6–7].

Варто зазначити, що практичне використання діалектики в кримінальному праві є доволі обмеженим і часто має переважно декларативний характер. Окрім того більше немає підстав вважати діалектику універсальним або єдино вірним методом. Як було зазначено вище українські філософи важають, що «гегелівська та марксівсько-енгельсівська діалектика є квазінауковими теоретичними системами, які не відбивають скільки-небудь конкретно й адекватно реальних процесів, що відбуваються в дійсності. зазначається, що універсальність законів діалектики є джерелом слабкості діалектичного матеріалізму, оскільки загальність діалектики досягається ціною суттєвої розпливчастості її положень, через що її корисність є вельми сумнівною. Чимало сучасних науковців відходять від абсолютизації діалектики або не використовують її взагалі. До прикладу, не заперечуючи проти використання діалектики в кримінальному праві, О. Рябчинська висловлюється за те, що до діалектики як нібито універсального методу наукового пізнання слід ставитися обачніше [6, с. 159].

М. Хавронюк, зовсім не згадує діалектику як метод, а методологію зводить до системи загальнонаукових і спеціально-наукових методів, що забезпечили об'єктивний аналіз досліджуваного предмету [7, с. 11].

У наукових публікаціях ми бачимо прихильників альтернативних діалектиці методологічних підходів в правових науках взагалі та в кримінальному праві зокрема. Ключовими з сучасних концепцій праворозуміння є феноменологія, герменевтика, синергетика, концепція «живого права» австрійського правознавця О. Ерліха, поєднання здобутків усіх шкіл праворозуміння в межах інтегративної юриспруденції. Професор В. Лисий зазначає, що сьогодні є низка філософій і кожна з них має свій метод «філософування» («свій методологічний інструментарій»). В сучасних умовах діалектика є одним із ключових

філософських методів поряд із герменевтичним, аналітичним та феноменологічним [8, с. 21–26].

Вітчизняна науковиця О.Слюсаренко наголошує на доцільності використання в сучасних правових дослідженнях деяких ідей філософії постмодернізму [9, с. 10].

Цікаві та цілком слушні думки О. Харитонової про те, що існує необхідність у методологічному відношенні відрегулювати «мости», міжрівневі зв'язки між світоглядною, «філософською» основою кримінального права, тобто тією площиною, де кримінальне право розвивається в його ідеально-природному, і тим рівнем сучасного позитивного кримінального права, що передбачає аналіз певних «технічних» рішень, запропонованих політичними елітами. У цьому сенсі одним із найважливіших методологічних завдань сучасної науки кримінального права ця дослідниця вважає забезпечення функціонування кримінально-правової системи виключно в правовому ключі на основі принципів права, вищих ціннісних засад, які поряд із встановленими законодавцем приписами діють безпосередньо, регулюючи правову реакцію держави на злочин [9, с. 90].

Оригінальними є погляди на методологію А. Музики та С. Багірова, які пропонують в кримінальному праві при дослідженні причинності використовувати зокрема метод правового прагматизму. Як відомо зазначений метод утворюється на стику філософії і права і має міждисциплінарний характер. Автори із застосуванням згаданого методу пропонують аналізувати практичні наслідки тих або інших теорій (концепцій) [10, с. 15]. Водночас вони визнають, що використовували правовий прагматизм в своєму дослідженні каузальності, покладаючись більшою мірою на інтуїтивне сприйняття його корисності [10, с. 28–29].

Висновки. Підсумовуючи все варто констатувати, що актуальність обраної проблематики дослідження обумовлена суттєвою зміною меж філософсько-методологічного самовизначення юридичної науки, розглядом права не тільки як соціальної регулювальної системи, а й як фактора культури, як феномена сучасної цивілізації.

Діалектика як вища форма теоретичного мислення актуальна і сьогодні, вона не може бути відкинутою чи забутою.

Під методологією взагалі розуміється наука (logos) про шлях (odos) дослідження як спосіб дії (meta) для правильного пізнання якогось явища, факту (також норми).

Як показує етимологічний склад слова методологія, саме поняття про неї передбачає в її природі такі елементи: a) науку, b) шлях до неї, c) спосіб використання цього шляху, як дії (роботи), з метою встановлення істинності, правильності пізнання. Відповідно, до структури методології входить, окрім цього, і сам дослідник (той, хто пізнає), в розгляді його якісності як дослідника. Технічне вміння передбачає, тим самим, і властивості розуму того, хто пізнає, шукає відповідь на поставлене собі питання (проблему).

Загальний характер методології – це саме мистецтво (техніка). Правильний метод не дасть правильного результату через нестачу майстерності в його використанні.

Кримінально-правова наука використовуються такі методи: історико-правовий, догматичний, системний, порівняльно-правовий, соціологічний та деякі інші. Останнім часом набуває поширення герменевтичний метод тлумачення кримінального законодавства.

Щодо методології науки кримінального права – це система знань у вигляді теорій, вчень, концепцій про злочин і покарання, кримінально-правові норми, кримінальний закон і відповідальність, юридичні конструкції та інститути, їх ефективність та соціальну обумовленість, принципи, тенденції розвитку кримінального права і законодавства, а також теоретичне осмислення і вдосконалення законодавчої і правозастосовної діяльності у галузі кримінального права.

Література

1. Костицький М.В. Деякі питання методології юридичної науки. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 3–11.

2. Конверський А. Логіка (традиційна та сучасна) : підручник. К.: Центр навч. л-ри, 2004.535 с.

3. Добронравов І. Сучасна потреба в діалектиці та творчому спадку М.Л. Злотіної. К.: Стилос, 2001. С. 125–135.

4. Булатов М. Історія і теорія діалектики. К.: Стилос, 1999. С. 29–41.

5. Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. Вісник Асоціації кримінального права України. Харків. 2017. № 2(9) С. 1–41.

6. Рябчинська О.П. Методологія досліджень проблем кримінального права: постановка проблеми. Право і безпека. 2013. № 1 (48). С. 157–163.

7. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: автореф. дис. … д-ра. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. 42 с.

8. Лисий В. Діалектика і методи наукового пізнання. Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія філософія. Львів. 2010. Вип. 13. С. 20–28.

9. Слюсаренко О.Л. Праворозуміння в епоху постмодерну. Юридична наука. Київ. 2011. №2. С. 7–12.

10. Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перпсективи: монографія/ Ю.В. Баулін, М.В. Броменський, В.В. Голіна та інш., під заг. ред. Академіка НАПрН України Ю.В. Бауліна. К.: ВАІТЕ, 2015. 688 с.

11. Музика А.А., Багіров С.Р. Каузальність і кримінальний закон в аспекті правового прагматизму: монографія. Київ: Паливода, 2023. 144 с.

Анотація

Кельман Р. М. **До питання використання методологічного інструментарію у кримінально-правовій науці.** – Стаття.

Розвиток сучасної науки обумовлений її переходом від методологічного монізму до світоглядно-методологічного плюралізму, що пов'язано з серйозним переглядом уявлень про правові та державні закономірності, які змінилися під впливом глобалізаційних процесів. Глибокий аналіз усіх явищ, визначення принципових орієнтирів подальшого розвитку правової науки є найважливішим напрямом наукових досліджень, основою ефективності яких має бути методологія правознавства. Тому формування методологічної системи є першочерговим завданням для української правової науки.

Загальновизнано, що методологічні дослідження – необхідна умова розвитку науки. Вони істотно актуалізуються у періоди глибоких реформ, корінних трансформацій системи цінностей і світоглядних основ суспільства. Адекватність осмислення соціально-економічних, політичних, культурних змін, ефективність досліджень нових правових реалій повинні базуватися на новітній системі теоретичних уявлень, сформованих в результаті перегляду філософських основ і методів наукового пізнання права.

Проблемами методології правознавства в різних її аспектах займалося багато вітчизняних та зарубіжних вчених, оскільки без перебільшення зазначають, що ефективний науковий пошук можливий тоді коли дослідник використовує відповідну методологію, зокрема:

– у сфері філософсько-теоретичного осмислення – В. Бабкін, О. Бандура, С. Гусарєв, М. Дамірлі, В. Дудченко, К. Жоль, М. Козюбра, А. Козловський, М. Костицький, В. Копейчиков, М.Кельман, А. Крижанівський, Н. Крестовська, В. Лемак, Л. Луць, С. Максимов, Н. Оніщенко, М. Орзіх, Ю. Оборотов, В. О. Петришин, Л. Петрова, П. Рабінович, О. Скакун, С. Сливка та інші;

у сфері галузевого права – В. Авер'янов, А. Колодій, О. Костенко, В. Кравець, В. Краєвський, В. Луць, Ю. Тодика, В. Рибалка, В. Шаповал, А. Фурман та інші;

– у сфері європейського та порівняльного права – Х. Бехруз, В. Денисов С. Кашкін, О. Кресін, Р. Леже, А. Саїдов, К. Осакве, О. Тихомиров, Ю. Тихомиров та інші.

Низка ідей, які розвиваються у низці піблікацій, опирається на праці сучасних західних дослідників права, серед яких – Ж.-Л. Бержель, Г. Дж. Берман, Р. Давид, Х. Кьотц, К. Цвайгерт, А. Кнапп, К. Бернс, А. Кауфманн, Р. Лукич, І. Лакотос, М. Хайдеггер, Р. Циппеліус, Р. Дворкін, І. Каліновскі, І. Стельмах, І. Врублевскі. Суттєвий вплив на формування концепції дослідження справили праці представників дореволюційного правознавства (зокрема таких, як В. Антонович, М. Гредскул, С. Десницький, Я. Козельський, Б. Кістяківський, Н. Коркунов, П. Лодій, П. Новгородцев, П. Неволін, М. Палієнко, С. Пахман, Л. Петражицький, А. Покровський, М. Ренненкампф, Є. Спекторський, Ф. Тарановський, Е. Трубецькой, М. Хлєбніков, В. Хвостов, Б. Чичерін, Г. Шершеневич, М. Чижов, А. Фатєєв), а також творча спадщина відомого вітчизняного вченого, академіка ВУАН С.С. Дністрянського, який активно працював у цій царині на західноукраїнських землях, а потім в еміграції.

Незважаючи на доволі значний інтерес до методологічно-правової проблематики згаданих учених, усе ж недостатньо розробленими залишаються питання загальної характеристики методологічної ситуації у сучасному вітчизняному правознавстві та тенденцій розвитку його методології в контексті формування нової системи правових цінностей розширення впливу інтеграційних та глобалізаційних процесів на стан функціонування правової системи України та її окремих складових. Крім того, додаткового осмислення потребують філософські основи методології сучасної юридичної науки, поєднання у ній світоглядних засад класичної, некласичної і постмодерністської типів методології та їх впливу на визначення шляхів удосконалення вітчизняного правознавства.

Нарешті, методологічна доцільність може бути спеціальною в сенсі відкриття нових методів. Створення нових методів вимагає певної методології. Ця методологія нового методу є, перш за все, технічно методологією підходів, таких собі тимчасових сходів, як при спорудженні нових будівель. Ці підходи даються насамперед аналізом існуючих методів і їх недостатності, що вимагає попереднього встановлення дефективності існуючих методів і з'ясування причин цієї дефективності. Словом, самі методи стають предметом дослідження у вказаній дефективній оцінці їх і, звісно, тим паче в позитивній оцінці. Проте метод підходів у вказаній сфері методології не єдиний. Він може бути даний за повного заперечення існуючих методів або за наявності їх, як найкращий метод.

Зародження нового методу часто створюється саме безвихіддю та невірою в доцільність застосованих методів. Це показує дослідникові необхідність покинути поле зазначених методів і взяти інший напрям, залишивши це поле. Тут необхідна не лише сміливість (цього ще недостатньо), а й особлива якісність дослідника та, насамперед, якісність уміння поєднувати найширше та глибоко аналіз і синтез. Глибокий аналіз означає проникнення думкою в низку площин знання і його методів. Широкий метод аналізу вимагає першої площини, як найширшої. Глибокий синтез означає, навпаки, об'єднання найширшої площини в організації її аналітичних частин, що виправдовуються вказаним глибоким аналізом. Широкий синтез означає залучення матеріалу з тих полів, що концентрично охоплюють досліджуване поле знання периферійно. При цій якісності дослідника народжується новий метод, як наслідок вказаних аналізів і синтезів не лише існуючих методів, а й самого матеріалу, що, природно, приводить до нового методу. Зрозуміло, що новий метод може бути здобутий у його доцільності й вузьким фахівцем. Але переважно він частковий у своїй цінності.

Актуальність обраної проблематики дослідження обумовлена також суттєвою зміною меж філософсько-методологічного самовизначення юридичної науки, розглядом права не тільки як соціальної регулювальної системи, а й як фактора культури, як феномена сучасної цивілізації. Тобто дослідженню методологічних проблем юридичної науки задається соціокультурний контекст, який дозволяє уявити її як систему, що розвивається і поєднується з провідними філософськими ідеями і ціннісно-цільовими структурами суспільства.

Ключові слова: діалектика, методологія, метод, методика, підхід, наука, вчення, наукове пізнання, кримінально-правова методологія.

Summary

Kelman R. M. **On the issue of using methodological toolkit in criminal law science.** – Article.

The development of modern science is conditioned by its transition from methodological monism to worldview and methodological pluralism, which is associated with a serious revision of ideas about legal and state patterns that have changed under the influence of globalization processes. A deep analysis of all phenomena and the definition of fundamental guidelines for the further development of legal science are the most important areas of scientific research, the effectiveness of which must be based on the methodology of jurisprudence. Therefore, the formation of a methodological system is a priority task for Ukrainian legal science.

It is widely recognized that methodological research is a necessary condition for the development of science. It becomes particularly relevant during periods of profound reform and radical transformation of the value system and worldview of society. The adequacy of understanding socio-economic, political, and cultural changes, as well as the effectiveness of research into new legal realities, must be based on the latest system of theoretical ideas formed as a result of revising the philosophical foundations and methods of scientific knowledge of law.

Many domestic and foreign scholars have addressed the problems of legal methodology in its various aspects, since it is no exaggeration to say that effective scientific research is possible when the researcher uses the appropriate methodology, in particular:

– in the field of philosophical and theoretical understanding – V. Babkin, O. Bandura, S. Gusarev, M. Damirli, V. Dudchenko, K. Zhol, M. Kozubra, A. Kozlovsky, M. Kostytsky, V. Kopeychikov, M. Kelman, A. Kryzhanivsky, N. Krestovska, V. Lemak, L. Lutsk, S. Maksimov, N. Onishchenko, M. Orzih, Yu. Oborotov, V. O. Petryshyn, L. Petrova, P. Rabinovich, O. Skakun, S. Slyvka, and others;

in the field of sectoral law – V. Averianov, A. Kolodiy, O. Kostenko, V. Kravets, V. Kraevskiy, V. Lutsk, Y. Todika, V. Rybalko, V. Shapoval, A. Furman, and others;

– in the field of European and comparative law – H. Behruz, V. Denisov, S. Kashkin, O. Kresin, R. Lejeune, A. Saidov, K. Osakwe, O. Tikhomirov, Yu. Tikhomirov, and others.

A number of ideas developed in the manual are based on the works of contemporary Western legal scholars, including J.-L. Bergel, G. J. Berman, R. David, H. Kötz, K. Zweigert, A. Knapp, K. Burns, A. Kaufmann, R. Lukich, I. Lakatos, M. Heidegger, R. Zippelius, R. Dworkin, I. Kalinovski, I. Stelmakh, and I. Vrublevski. The works of representatives of pre-revolutionary jurisprudence (in particular, V. Antonovich, M. Gredskul, S. Desnitsky, Ya. Kozelsky, B. Kistyakivsky, N. Korkunov, P. Lody, P. Novgorodtsev, P. Nevolyn, M. Palienko, S. Pakhman, L. Petrazytsky, A. Pokrovsky, M. Renenkampf, E. Spektor, F. Taranovsky, E. Trubetskoy, M. Khlebnikov, V. Khvostov, B. Chicherin, G. Shershenevich, M. Chizhov, A. Fateev), as well as the creative legacy of the renowned Ukrainian scholar, academician of the Ukrainian Academy of Sciences S.S. Dnistriansky, who was actively involved in this field in Western Ukraine and later in exile.

Despite the considerable interest in methodological and legal issues shown by the aforementioned scholars, the issues of the general characteristics of the methodological situation in contemporary domestic jurisprudence and the trends in the development of its methodology in the context of the formation of a new system of legal values, the expansion of the influence of integration and globalization processes on the functioning of the legal system of Ukraine and its individual components remain insufficiently developed. In addition, the philosophical foundations of the methodology of modern legal science, the combination of the worldview principles of classical, non-classical, and postmodern types of methodology, and their influence on determining ways to improve domestic jurisprudence require additional consideration.

Finally, methodological expediency can be specific in the sense of discovering new methods. Creating new methods requires a certain methodology. This methodology of the new method is, first of all, technically a methodology of approaches, a kind of temporary staircase, as in the construction of new buildings. These approaches are primarily provided by an analysis of existing methods and their inadequacies, which requires a preliminary determination of the inadequacies of existing methods and an investigation of the reasons for these inadequacies. In short, the methods themselves become the subject of research in the aforementioned assessment of their deficiencies and, of course, even more so in a positive assessment. However, the method of approaches in the aforementioned area of methodology is not the only one. It can be given with a complete rejection of existing methods or with their presence, as the best method.

The emergence of a new method is often caused by hopelessness and disbelief in the effectiveness of the methods used. This shows the researcher the need to abandon the field of these methods and take a different direction, leaving this field behind. This requires not only courage (which is not enough), but also a special quality in the researcher and, above all, the ability to combine the broadest and deepest analysis and synthesis. Deep analysis means penetrating with thought into a series of planes of knowledge and its methods. A broad method of analysis requires the first plane, as the broadest. Deep synthesis, on the contrary, means combining the broadest plane in the organization of its analytical parts, which are justified by the specified deep analysis. Broad synthesis means drawing on material from those fields that concentrically surround the field of knowledge being studied peripherally. With this quality of the researcher, a new method is born as a result of the specified analyses and syntheses not only of existing methods, but also of the material itself, which naturally leads to a new method. It is clear that a new method can be obtained in its expediency and by a narrow specialist. But it is mainly partial in its value.

The relevance of the chosen research topic is also determined by a significant change in the boundaries of the philosophical and methodological self-definition of legal science, the consideration of law not only as a social regulatory system, but also as a factor of culture, as a phenomenon of modern civilization. In other words, the study of methodological problems in legal science is given a sociocultural context that allows

it to be viewed as a system that develops and combines with the leading philosophical ideas and value-oriented structures of society.

Key words: dialectics, methodology, method, technique, approach, science, doctrine, scientific knowledge, criminal law methodology.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343-1
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.21

Б. П. Білінський
orcid.org/0009-0001-9752-4163
аспірант відділу проблем кримінальної юстиції та кримінології
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

ГАРАНТІЇ НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ СУДУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена необхідністю поглибленого наукового осмислення проблематики забезпечення неупередженості суду як ключової складової права на справедливий судовий розгляд у кримінальному провадженні. В сучасних умовах суспільно-політичної трансформації, воєнного стану та реформування системи правосуддя в Україні питання забезпечення безсторонності суду набуває особливої ваги. Порушення цього принципу може поставити під сумнів легітимність судових рішень і довіру до правосуддя загалом. Крім того, міжнародні стандарти, зокрема практика Європейського суду з прав людини, зобов'язують державу забезпечити як об'єктивну, так і суб'єктивну неупередженість суддів, що потребує чіткого законодавчого врегулювання та ефективних процесуальних механізмів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання гарантій неупередженості суду частково висвітлювалися у працях вітчизняних дослідників, таких як Погорецький М.А., Старенький О.С., Сиза Н.П., Гуртієва Л.М., Лукашкіна Т.В., Глинська Н.В. Однак більшість досліджень зосереджені переважно на формальних підставах для відводу судді чи процедурі автоматизованого розподілу справ. З огляду на динамічні зміни в кримінальному процесуальному законодавстві та новітні виклики у сфері правосуддя (зокрема цифровізація процесу (в тому числі Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система), вплив суспільної думки, політична турбулентність), зазначене питання вимагає додаткового наукового аналізу, систематизації підходів і вироблення практичних рекомендацій.

Мета статті. Метою дослідження є теоретико-правовий аналіз гарантій неупередженості суду в кримінальному провадженні, з урахуванням чинного кримінального процесуального законодавства, практики його застосування та міжнародних стандартів. Стаття має на меті виявити проблемні аспекти забезпечення безсторонності суду, охарактеризувати сучасні виклики у цій сфері та запропонувати напрями вдосконалення нормативно-правового регулювання та правозастосовчої практики. Методи дослідження. У дослідженні застосовувалися загальнонаукові методи: аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, спостереження. Використано також спеціально-юридичні методи: формально-юридичний – для аналізу норм чинного законодавства, порівняльно-правовий – для зіставлення національних та міжнародних стандартів, системний метод – для оцінки взаємозв'язку процесуальних гарантій та функціонування суду. Значну роль відіграв метод аналізу судової практики, зокрема рішень Європейського суду з прав людини та рішень національних судів в аспекті дотримання неупередженості.

Основні результати дослідження. Забезпечення неупередженості суду є фундаментальною гарантією реалізації права на справедливий судовий розгляд у кримінальному провадженні. Це право має не лише національне, а й міжнародне визнання, адже його закріплено в ключових міжнародних правозахисних актах, зокрема в статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує кожному право на розгляд його справи справедливим, незалежним та безстороннім судом.

У кримінальному процесі, де вирішується питання про винуватість особи та можливість обмеження її прав і свобод, вимога неупередженості суду набуває особливого значення.

Згідно з положеннями Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), **неупередженість суду забезпечується через систему процесуальних механізмів, які мають на меті виключити будь-який внутрішній або зовнішній вплив на суддю, як під час розгляду справи, так і при формуванні складу суду.** Найбільш очевидним інструментом є інститут відводу судді (параграф 6 глави 3 КПК), а також – процедура автоматизованого розподілу справ (ст. 35 КПК), яка забезпечує визначення складу суду у випадковому порядку [1]. Проте ефективність цих механізмів на практиці є недостатньою, що зумовлює наукову потребу в аналізі проблематики неупередженості суду в реальному процесуальному контексті.

© Б. П. Білінський, 2025

Положення ст. 75 КПК України передбачають підстави, за наявності яких суддя або слідчий суддя підлягає відводу. Окрім конкретних обставин, таких як участь судді в розгляді справи на іншому етапі провадження або наявність родинних зв'язків з учасниками справи, у п. 4 ч. 1 вказано на можливість відводу за «наявності інших обставин, які викликають сумнів у його неупередженості» [1]. Саме ця норма, будучи формально гарантією неупередженості, є водночас однією з найбільш дискусійних у правозастосовчій практиці, оскільки не містить переліку або критеріїв оцінки «інших обставин», залишаючи це на розсуд суду, що розглядає питання про відвід. Така ситуація призводить до широкого поля для суб'єктивізму та неоднорідної судової практики.

Рішення Європейського суду з прав людини неодноразово підкреслювали, що безсторонність суду повинна визначатися як за суб'єктивним критерієм (внутрішня переконаність судді, що оцінюється за його поведінкою), так і за об'єктивним критерієм, який стосується зовнішніх факторів, здатних викликати сумнів у неупередженості з точки зору стороннього спостерігача. У справі «Білуха проти України» (2006, заява № 33949/02) Суд зазначив, що навіть за відсутності доказів упередженості судді, сам лише зовнішній вигляд несправедливості (appearance of injustice) може бути достатньою підставою для визнання порушення статті 6 Конвенції [5].

П. 2.5. «Бангалорських принципів поведінки судді», схвалених резолюцією 2006/23 Економічної та Соціальної Ради ООН від 27.07.2006 р., передбачає, що суддя заявляє самовідвід від участі в розгляді справи у тому випадку, якщо для нього не є можливим винесення об'єктивного рішення у справі, або у тому випадку, коли у стороннього спостерігача могли 6 виникнути сумніви у неупередженості судді [2].

В українській судовій практиці існує тенденція до ігнорування цього об'єктивного критерію. Більшість судових ухвал щодо відмов у задоволенні заяв про відвід ґрунтуються на формулюванні нібито, що «заявник не навів доказів особистої упередженості судді», що фактично звужує поняття неупередженості до суб'єктивного розуміння. Такий підхід не узгоджується з міжнародними стандартами та сприяє правовій невизначеності. При цьому часто не враховуються системність винесення рішень не на користь певної сторони, конфлікти інтересів, особисте внутрішнє ставлення судді до учасників процесу, а також обставини, що формують у сторін обґрунтовані підозри в упередженості. Однак бувають і випадки, коли судові рішення скасовуються саме через порушення принципу неупередженості суду. Зокрема, у постанові у справі №277/599/15-к від 17 вересня 2019 року вказано на істотне порушення процесуального закону через недотримання вимог неупередженості суду [6]. Суд зазначив, що відсутність належного розгляду заяви про відвід судді, яка містила обґрунтовані сумніви щодо його безсторонності, є достатньою підставою для скасування вироку, і як наслідок суд касаційної інстанції скасував вирок суду першої інстанції, ухвалу апеляційного суду і направив справу на новий розгляд до суду першої інстанції. Така практика демонструє серйозні структурні вади чинного механізму забезпечення неупередженості суду. Така позиція свідчить про те, що **навіть формально незначні процесуальні порушення, пов'язані з неупередженістю, мають критичне значення для оцінки справедливості розгляду.**

Крім цього, чинне процесуальне законодавство не передбачає апеляційного оскарження ухвали про відмову у відводі судді, якщо йдеться про розгляд справи по суті. Відсутність можливості апеляційного перегляду таких ухвал фактично позбавляє сторони реального інструменту захисту права на неупереджений суд. Як наслідок, сторона, яка вважає, що її справа розглядається упередженим суддею, змушена чекати остаточного рішення, щоб оскаржити його з цієї підстави, що суперечить принципу своєчасного захисту прав. Проблемною залишається і процедура автоматизованого розподілу справ, яка формально повинна забезпечити випадковість визначення складу суду. На практиці фіксуються випадки, коли програмне забезпечення застосовується формально, або є підстави вважати, що система штучно направляє справи до певних суддів. Це створює реальні ризики маніпуляцій і є серйозним фактором, що підриває довіру до судової влади. При цьому судовий контроль за дотриманням принципу випадковості у формуванні складу суду є практично відсутнім.

Також недостатньо врегульованим залишається питання самовідводу судді. Закон передбачає обов'язок судді заявити самовідвід за наявності підстав, однак на практиці така ініціатива з боку суддів є надзвичайно рідкісною. Це свідчить про слабку інституційну культуру неупередженості та потребу у запровадженні механізмів зовнішнього моніторингу, а також уніфікованих стандартів етичної поведінки суддів. У порівняльно-правовому аспекті варто зазначити, що в більшості країн Європейського Союзу існують незалежні органи або внутрішні судові структури, які розглядають питання неупередженості судді до початку розгляду справи по суті. Зокрема, у країнах Європейського Союзу такі питання, до прикладу, вирішуються окремими палатами або спеціальними комісіями. Це забезпечує додаткову об'єктивність та виключає ситуації, коли суддя сам вирішує питання про свою

неупередженість або ж інший суддя з того ж суду – без зовнішнього контролю.

Таким чином, попри наявність окремих гарантій неупередженості суду в українському кримінальному процесі, системна ефективність цих механізмів залишається обмеженою. **Серед ключових проблем** – відсутність апеляційного контролю рішень про відмову у відводі, нечітке законодавче визначення «обставин, що викликають сумнів у неупередженості», відсутність практичного застосування самовідводу, ризики маніпуляцій у системі автоматизованого розподілу справ, а також нерозвиненість національної практики тлумачення об'єктивного критерію безсторонності. У цьому контексті є потреба у формуванні єдиної доктринальної позиції, розробленні методичних рекомендацій для суддів щодо тлумачення підстав для відводу, запровадженні зовнішніх механізмів контролю неупередженості, а також вдосконаленні нормативно-правової бази з урахуванням практики ЄСПЛ та правових підходів країн ЄС.

Висновки. У процесі дослідження встановлено, що гарантії неупередженості суду мають першорядне значення для реалізації права на справедливий судовий розгляд у кримінальному провадженні. Неупередженість суду є необхідною умовою для забезпечення довіри до правосуддя, легітимності судових рішень та дотримання засадничих принципів кримінального процесу. Формально чинне кримінальне процесуальне законодавство України містить окремі положення, що мають на меті забезпечити безсторонність суду, зокрема інститут відводу судді, процедуру автоматизованого розподілу справ, а також положення щодо самовідводу. Проте, аналіз правозастосовчої практики свідчить про наявність низки проблем, які суттєво знижують ефективність цих інструментів. Зокрема, невизначеність у формулюванні окремих норм, таких як положення про «інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості судді», створює передумови для зловживання суддівським розсудом та нерівномірного застосування права на відвід. Відсутність ефективного механізму апеляційного оскарження ухвали про відмову у відводі обмежує можливості сторін у реалізації права на захист і порушує принцип змагальності. Крім того, встановлено, що на практиці існують серйозні виклики у забезпеченні реальної випадковості при розподілі справ між суддями, що підриває довіру до судового процесу в цілому. Поряд із цим, простежується недостатній рівень внутрішньої суддівської ініціативи щодо заявлення самовідводу у ситуаціях, коли є обґрунтовані сумніви у безсторонності. Це свідчить про потребу формування сталої культури професійної відповідальності судді перед суспільством. Водночас, в Україні поки що не сформовано єдиного підходу до тлумачення об'єктивного критерію безсторонності суду, на якому неодноразово наголошував Європейський суд з прав людини. Таким чином, вітчизняна правозастосовна практика демонструє наявність суперечностей між декларованими стандартами неупередженості суду та їхньою реалізацією на практиці. Для усунення виявлених недоліків доцільним видається вдосконалення законодавчого регулювання у напрямі конкретизації підстав для відводу, запровадження ефективного апеляційного механізму перегляду відповідних процесуальних рішень, а також забезпечення прозорості автоматизованого розподілу справ. Водночас важливим залишається питання розвитку етичних стандартів суддівської поведінки, формування внутрішніх механізмів запобігання упередженості та імплементації кращих практик країн Європейського Союзу. Тільки за умови комплексного вирішення цих проблем можливе досягнення справжньої реалізації права на неупереджений суд у кримінальному процесі України.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012. № 4651-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

2. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 року, схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27.07.2006 N 2006/23 – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text

3. Сиза Н. П. Склад суду у кримінальному провадженні в Україні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2012. – Вип. 93. – С. 58–61. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2012_93_17

4. Гуртієва Л. М., Лукашкіна Т. В. Законний склад суду в першій інстанції у кримінальному провадженні. Слово Національної школи суддів України 2020. Вип. 3 (32). С. 133–146. – URL: https://slovo.nsj.gov.ua/index.php/ua/arkhiv-nomeriv/2020-2/3-32-2020/26-arh-2020/187-zakonnij-sklad-sudu-v-pershij-instantsiji-u-kriminalnomu-provadzhenni

5. Погорецький М.А., Старенький О.С. Безсторонність суду у кримінальному провадженні крізь призму практики Європейського суду з прав людини. «Науковий вісник УжНУ. Серія: Право» Випуск 88: частина. С. 320–328. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/50-2.pdf

6. Рішення Європейського суду з прав людини від 09 листопада 2006 року у справі Справа «Білуха проти України» Заява №33949/02 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-171904%22]}

7. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 17 вересня 2019 року у справі №277/599/15-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84481833

Анотація

Білінський Б. П. **Гарантії неупередженості складу суду в кримінальному провадженні.** – Стаття.

У статті розглядається інститут неупередженості суду як базова гарантія справедливого судового розгляду у кримінальному провадженні. Акцентується увага на тому, що в умовах реформування судової системи України, запровадження цифрових технологій у судочинство та зростання суспільного запиту на справедливість, питання забезпечення безсторонності суду набуває особливої актуальності. Аналізується нормативне регулювання принципу неупередженості у національному кримінальному процесуальному законодавстві, зокрема інститут відводу судді, процедура автоматизованого розподілу справ, самовідвід, а також підстави, що викликають сумнів у неупередженості судді. Окрема увага приділяється суб'єктивному та об'єктивному критеріям оцінки неупередженості, які закріплені в практиці Європейського суду з прав людини. Проаналізовано основні недоліки чинного механізму забезпечення неупередженості, серед яких: відсутність апеляційного перегляду ухвал про відмову у відводі, нечіткість критеріїв оцінки обставин, що викликають сумнів у безсторонності судді, формальне застосування процедури автоматизованого розподілу справ, відсутність належної суддівської культури у сфері самовідводу. У роботі наводяться приклади рішень національних судів, зокрема Верховного Суду, а також прецеденти ЄСПЛ, в яких порушення принципу неупередженості призвело до скасування судових рішень. Наголошено на необхідності гармонізації національної правозастосовної практики з міжнародними стандартами. У статті запропоновано конкретні шляхи вдосконалення кримінального процесуального законодавства: запровадження апеляційного перегляду рішень щодо відводів, деталізація підстав для відводу в КПК України, створення механізмів зовнішнього контролю за формуванням складу суду, розвиток етичної культури суддів та впровадження практик, поширених у країнах Європейського Союзу. Робота базується на системному аналізі норм КПК України, судової практики, а також на компаративному дослідженні міжнародного досвіду. Зроблено висновок про необхідність комплексного підходу до вдосконалення механізмів забезпечення неупередженості суду як умови ефективного функціонування правосуддя в демократичній державі.

Ключові слова: неупередженість суду, склад суду, справедливий судовий розгляд, відвід судді, самовідвід, автоматизований розподіл справ, Європейський суд з прав людини, кримінальне провадження, КПК України, суддівська етика.

Summary

Bilinskyi B. P. **Guarantees of judicial impartiality in criminal proceedings.** – Article.

This article examines the institution of judicial impartiality as a fundamental guarantee of a fair trial in criminal proceedings. The author emphasizes that in the context of judicial reform in Ukraine, the introduction of digital technologies into the judiciary, and growing public demand for justice, the issue of ensuring court impartiality has become particularly relevant. The article analyzes the legal regulation of the principle of impartiality in national criminal procedural law, particularly the institution of judicial recusal, the procedure for automated case assignment, judicial self-recusal, and grounds that may cast doubt on a judge's impartiality. Special attention is paid to the subjective and objective criteria for assessing impartiality, as established in the case law of the European Court of Human Rights. The study identifies key shortcomings of the current mechanism for ensuring impartiality, including the lack of appellate review of rulings denying recusal motions, vague criteria for assessing circumstances that raise doubts about a judge's impartiality, the formal application of the automated case assignment procedure, and the lack of a proper judicial culture of self-recusal. The article provides examples of decisions by national courts, including the Supreme Court of Ukraine, as well as ECtHR precedents, where violations of the principle of impartiality led to the annulment of court decisions. The need to harmonize national judicial practice with international standards is emphasized. The article proposes specific ways to improve Ukraine's criminal procedural legislation: introducing appellate review of recusal-related rulings, clarifying the grounds for recusal in the Criminal Procedure Code of Ukraine, establishing mechanisms for external oversight of court composition, developing a judicial ethical culture, and implementing practices common in European Union countries. The research is based on a systematic analysis of CPC provisions, court practice, and a comparative study of international experience. The author concludes that a comprehensive approach to improving the mechanisms for ensuring judicial impartiality is essential for the effective functioning of justice in a democratic state.

Key words: judicial impartiality, composition of the court, fair trial, judge recusal, self-recusal, automated case assignment, European Court of Human Rights, criminal proceedings, Criminal Procedure Code of Ukraine, judicial ethics.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 343.985
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.22

В. А. Князєва
orcid.org/0009-0006-0979-8831
студентка IV курсу факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Б. Є. Лук'янчиков
orcid.org/0000-0002-4761-5980
кандидат юридичних наук,доцент,
доцент кафедри інформаційного,господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ІНТЕРВ'Ю ЯК СУЧАСНА МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ

Постановка проблеми. У сучасних умовах реформування кримінального процесу в Україні особливого значення набувають нові підходи до отримання достовірної інформації під час досудового розслідування. Однією з ключових і водночас найбільш складних слідчих (розшукових) дій залишається допит, який відіграє важливу роль у встановленні істини у кримінальному провадженні. Не випадково це питання традиційно привертає значну увагу науковців і практиків.

Водночас розвиток правової системи України та впровадження європейських стандартів прав людини зумовили поступову гуманізацію процесу отримання доказів. На необхідність дотримання прав особи під час проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема допиту, неодноразово звертав увагу Європейський суд з прав людини, до прикладу, у рішенні у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» (2011 р.), яке й сьогодні залишається актуальним у контексті забезпечення належного поводження до учасників кримінального провадження.

Так, відповідно до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), суд зобов'язаний визнавати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод отримання доказів унаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження чи погроз його застосування, що тягне за собою визнання таких доказів недопустимими (ст. 87) [1].

Ці обставини актуалізують необхідність пошуку нових, гуманних і водночас ефективних методів отримання показань, серед яких вбачають процесуальне інтерв'ю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питання процесуального інтерв'ю є широко обговорюваною темою як у наукових колах кримінального процесу та криміналістики, так і серед практикуючих фахівців. Питання тактики і методики проведення допиту висвітлювали такі вчені, як: Ю.М. Грошевий, М.М. Михеєнко, Л.Д. Удалова, В.Ю. Шепітько та інші. Безпосередньо процесуальне інтерв'ю досліджували науковці: Є.Д. Лук'янчиков, Б.Є. Лук'янчиков, В.В. Луцик, В.В. Рогальська.

Метою статті є дослідження процесуального інтерв'ю як сучасної методики отримання доказів, що передбачає аналіз його витоків, теоретичних підходів до визначення поняття та сутності, з'ясування співвідношення процесуального інтерв'ю з допитом, а також виявлення ролі встановлення психологічного контакту як ключової умови його ефективності.

Виклад основного матеріалу. Здобуття достовірної та повної інформації є одним із ключових завдань досудового розслідування, від ефективності якого значною мірою залежить обґрунтованість прийнятих процесуальних рішень та результативність усього кримінального провадження. Для досягнення цієї мети важливим є не лише процесуальний порядок отримання відомостей, а й застосування окремих криміналістичних тактик, методик для їх здобуття, що, на прикладі допиту, враховує психологічні особливості комунікації між особою, яка допитує і допитуваною особою. У цьому контексті в науковій літературі дедалі частіше порушується питання про процесуальне інтерв'ю як сучасну/ий «методику», «метод», «модель» проведення допиту.

Процесуальне інтерв'ю стало однією з найобговорюваніших тем як в доктрині, так і на рівні практики. Дослідження різноманітних джерел показало, що свого поширення процесуальне інтерв'ю отримало внаслідок його популяризації, у тому числі, представниками Офісу Генерального прокурора, Національного антикорупційного бюро України та деяких інших органів

© В. А. Князєва, Б. Є. Лук'янчиков, 2025

досудового розслідування, які, в основній своїй частині, наголошують на його ефективності.

Ба більше, все частіше можна зустріти досить об'ємні напрацювання, які розроблені теоретиками та практиками, що пов'язані із стандартами проведення процесуального інтерв'ю, а також чимало інших електронних навчальних матеріалів на дану тематику. Окрім того, наразі було запропоновано певні моделі процесуального інтерв'ю, як от класичні (PEACE, KREATIVE, SUV), гібридні (REID, канадська модель) та спеціалізовані (NICHD, WISCI) [2, с. 26-46].

Серед країн в яких активно використовується процесуальне інтерв'ю є Великобританія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Нідерланди, Норвегія. Так, методика процесуального інтерв'ю вперше була використана у 1990-х роках у Великобританії, де були виявлені численні випадки примусового отримання зізнань і несправедливих вироків [3, с. 317]. В Україні свого поширення процесуальне інтерв'ю отримало відносно недавно.

Тож виникнення процесуального інтерв'ю стало результатом пошуку більш гуманних та ефективних підходів до отримання доказів під час досудового розслідування. Як наслідок, виникає необхідність у визначенні його поняття та сутності. Разом з тим, у науковій літературі відсутнє єдине тлумачення досліджуваної методики, що зумовлює необхідність аналізу існуючих підходів.

Якщо звернутися до джерел, у яких поняття процесуального інтерв'ю розкривається більш ґрунтовно, то одними з них є публікації, які присвячені впровадженню цієї методики у практику правоохоронних органів. Так, у «Стандартах процесуального інтерв'ю» під процесуальним інтерв'ю розуміється «систематизована модель кращих практик проведення допиту, що ґрунтується на принципі оцінювання не особи, а діянь, з метою отримання точної та надійної інформації, яка має значення для кримінального провадження» [4, с. 13]. Що важливо, у вказаному понятті процесуальне інтерв'ю не розглядається окремо від допиту. Цікавим також є наголос на оцінювання під час проведення процесуального інтерв'ю не особи, а її діянь, коли будь-який прояв особистої упередженості чи оцінки дій опитуваної особи здатен поставити її в психологічно захисну позицію, що ускладнює подальше отримання достовірної інформації [4, с. 52].

Крім того, у Посібнику з особливостей проведення процесуального інтерв'ю в рамках кримінального розслідування процесуальне інтерв'ю визначається як «процес отримання безперешкодних, доречних, точних та повних показань від потерпілих, свідків і підозрюваних про події чи ситуації у справедливий і шанобливий спосіб за відсутності примусу і обвинувачень для сприяння ухваленню рішень» [5, с. 56]. Дане положення демонструє категоричну заборону проявам примусу і обвинувачень під час проведення процесуального інтерв'ю. Водночас й будь-який інший вид отримання інформації, зокрема допит чи відібрання пояснень, відповідно до кримінального процесуального законодавства, також не може ґрунтуватися на примусі.

На думку В.В. Луцика та С.Р. Гавгун: «процесуальне інтерв'ю – це процесуальна дія, що полягає в отриманні точної, надійної та достовірної інформації від потерпілих, свідків або підозрюваних – інтерв'юентів, в ході їхнього спілкування з інтерв'юером для встановлення фактичних обставин кримінального провадження з метою забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування» [3, с. 316]. Так, автори пов'язують процесуальне інтерв'ю з процесуальною дією. У цьому контексті доцільно згадати позицію Є.Д. Лук'янчикова та Б.Є. Лук'янчикова, які зазначають, що «процесуальні дії ґрунтуються на вимогах кримінального процесуального закону, тому їх називають процесуальними» [6, с. 60]. Такий підхід дає підстави для подальшого аналізу співвідношення поняття «процесуальне інтерв'ю» із системою процесуальних дій, які мають бути передбачені КПК України. Крім того, терміни «інтерв'юент» та «інтерв'юер» є невідомим кримінальному процесуальному законодавству, а є характерними для журналістської діяльності. Проте розглядаючи дане поняття, слід зауважити, що в багатьох навчальних матеріалах для опису процесуального інтерв'ю застосовуються терміни «інтерв'юент» та «інтерв'юер», що пояснюється прагненням чітко розділити ролі учасників спілкування та підкреслити специфіку комунікаційного процесу. У цьому сенсі їх використання має скоріше методичний, ніж законодавчий характер і спрямоване на практичне пояснення принципів проведення процесуального інтерв'ю.

Тож із наведеного простежується, що не всі дослідження безпосередньо пов'язують процесуальне інтерв'ю з допитом, хоча окремі положення в поняттях співпадають із окремими тактичними прийомами, методиками та вимогами проведення допиту. Тому виникає цілком очевидне запитання: Чи відрізняється процесуальне інтерв'ю від традиційного допиту?

Відмінність між «допитом» та «процесуальним інтерв'ю», щоправда, на прикладі проведення опитування підозрюваної особи, наводиться у дослідженні «Розкажи мені, що сталося або зізнайся!». Так, метою процесуального інтерв'ю є отримання об'єктивної інформації про обставини події, тоді як допит здебільшого спрямований на здобуття зізнання підозрюва-

ного. Процесуальне інтерв'ю базується на налагодженні психологічного контакту та усуненні комунікативних бар'єрів, тоді як допит передбачає контроль над підозрюваним і може супроводжуватись психологічними маніпуляціями. Під час процесуального інтерв'ю переважають відкриті питання, спрямовані на отримання повної інформації, а в ході допиту – закриті, що спрямовані на підтвердження вже сформованої версії слідчого [2, с. 22].

Вважаємо дане розмежування не зовсім коректним з огляду на те, що у вказаному дещо гіперболізуються окремі практичні проблеми в отриманні інформації під час допиту (у даному випадку саме підозрюваного). До прикладу, мета допиту підозрюваного пов'язується не лише з отриманням зізнання, а й із з'ясуванням всіх обставин кримінального правопорушення, як от визначення причетних осіб до правопорушення, виявлення суперечностей у показаннях, зіставлення їх із доказами тощо. До того ж, не слід забувати про практику проведення слідчими допиту після вручення підозри з метою лише формальної необхідності надання особі можливості у висловленні власних пояснень щодо кримінального правопорушення, без реальної необхідності отримання інформації про нього.

Що стосується налагодження психологічного контакту, то слід зауважити, що у вітчизняній криміналістичній доктрині вже тривалий час наголошується на його значенні як необхідній умові ефективності допиту та незалежно від процесуального статусу особи, яку допитують. На наше переконання, принципові підходи до встановлення психологічного контакту під час допиту та процесуального інтерв'ю є фактично тотожними. Проте варто підкреслити, що ефективне проведення допитів ґрунтується на наукових, правових та етичних засадах [5, с. 20], що демонструє важливість застосування перевірених тактичних прийомів і методів встановлення психологічного контакту з особою.

Ще здавна у криміналістичній літературі були сформовані прийоми встановлення психологічного контакту, які нині активно застосовуються у рекомендаціях щодо проведення процесуального інтерв'ю, серед яких: демонстрація доброзичливості, неупередженого ставлення до допитуваного; проведення попередньої бесіди на сторонню тему; створення обстановки, що викликає інтерес до допиту та його результатів тощо [7, с. 292].

Стосовно ж типу поставлених питань, то використання відкритих чи закритих питань не залежить від форми опитування, а визначається метою конкретного етапу комунікації. Утім слід зауважити, що надання особі можливості вільно відповідати на поставлені питання сприятиме зміцненню психологічного контакту, який є чи не центральним у досліджуваній методиці.

Якщо ж порівнювати етапи проведення процесуального інтерв'ю та допиту, то суттєвої відмінності між ними також не простежується. Як допит, так і процесуальне інтерв'ю передбачають схожу послідовність дій: підготовку та планування; встановлення психологічного контакту; роз'яснення прав та порядку проведення; отримання інформації; завершення та оцінювання результатів, що окремо деталізуються у підручниках, наукових дослідженнях та ін.

Вважаємо, що відмінності у проведенні процесуального інтерв'ю та допиту значною мірою були сформовані практикою.

Так, застосування примусу під час допиту, яке можна було зустріти в практиці органів досудового розслідування, нині майже не спостерігається, у зв'язку з посиленням гарантій захисту прав учасників кримінального процесу чинним процесуальним законодавством.

Крім того, на якість отриманої інформації впливають також інші зовнішні фактори, до прикладу, місце та умови проведення допиту. У більшості випадків допит проводиться в службових кабінетах слідчих або спеціально відведених приміщеннях, які, однак, не завжди враховують тактичні й психологічні аспекти спілкування. Натомість процесуальне інтерв'ю передбачає створення сприятливої атмосфери, що забезпечує комфорт та відчуття безпеки опитуваної особи, урахування культурних особливостей, гнучкість простору та навіть рекомендованої дистанції між співрозмовниками. Що цікаво, під час процесуального інтерв'ю велике значення має розташування учасників. Особа, яка допитує, має розміщуватися таким чином, щоб не опинятися прямо навпроти допитуваної особи, оскільки постійний зоровий контакт може створювати дискомфорт і знижувати концентрацію, здатність пригадувати інформацію та гнучкість мислення як у допитуваної особи, так і у особи, яка допитує [5, с. 32–33].

Висновок. З урахуванням наведеного варто зробити висновок, що процесуальне інтерв'ю слід розглядати не окремо від допиту, а як методику його проведення, що включає окремі рекомендації, щодо підготовки, встановлення психологічного контакту тощо.

Вважаємо, що популяризація досліджуваної методики проведення допиту є запізнілою реакцією на потреби практики, оскільки наразі знайти справи, у яких встановлено застосування катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність особи поводження вкрай важко. Проте слід визнати, що поширення даної методики нагадує про необхідність розглядати слідчі (розшукові) дії не лише як процесуальні

дії, які використовуються з метою отримання інформації для слідства, а як своєрідне «мистецтво»: використання прийомів криміналістичної тактики, відповідних методик спрямованих на отримання максимально точних та об'єктивних відомостей, а також системний підхід до підготовки, постійне вдосконалення професійних навичок задля підвищення якості та ефективності розслідування.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 01.08.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення).

2. Бєлоусов Ю., Броневицька О., Деркач С., Луцик В., Орлеан А. та ін. Розкажи мені що сталося, або зізнайся. Дослідження про процесуальне інтерв'ю: аналіз міжнародного досвіду, опис узагальненої моделі, аналіз національної системи підготовки та практики. Київ: Процесуальне інтерв'ю в Україні, 2020. 232 с.

3. Луцик В. В., Гавгун С. Р. Сучасні моделі процесуального інтерв'ю. *Часопис Київського університету права*. 2020/1. 316 с.

4. Стандарти процесуального інтерв'ю / Бєлоусов Ю., Орлеан А., Філоненко Т., Рокунь С., Іванов О. та ін.; за заг. ред. Рокунь С., Філоненко Т., Бєлоусов Ю., Яворська В. Дніпро: Середняк Т. К., 2022. 182 с.

5. Посібник з особливостей проведення процесуального інтерв'ю в рамках кримінального розслідування. Організація Об'єднаних Націй; за заг. ред. Бєлоусов Ю. Л., Яворська В. В. 2024. 58 с.

6. Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Чи вичерпано можливості допиту як способу формування доказів у кримінальному провадженні. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Вип. 3(51), 2021. 60 с.

7. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): Монографія. Харків: Харків юридичний, 2007. 432 с.

Анотація

Князєва В. А., Лук'янчиков Б. Є. **Процесуальне інтерв'ю як сучасна методика проведення допиту.** – Стаття.

У статті проаналізовано процесуальне інтерв'ю як сучасну методику проведення допиту у кримінальному провадженні. Встановлено причини поширення процесуального інтерв'ю, а також утвердження досліджуваної методики в Україні та за кордоном.

Мета статті визначена як дослідження процесуального інтерв'ю як сучасної методики отримання доказів. Це передбачає аналіз витоків процесуального інтерв'ю, теоретичних підходів до визначення поняття та сутності, з'ясування співвідношення процесуального інтерв'ю з допитом, а також виявлення ролі встановлення психологічного контакту як ключової умови його ефективності.

Крім того, було розглянуто окремі дослідження присвячені процесуальному інтерв'ю, які містять загальні положення, рекомендації щодо його застосування та спрямовані на доведення необхідності впровадження методики в роботу органів досудового розслідування. Висвітлено основні підходи до розуміння поняття «процесуальне інтерв'ю», а також розглянуто запропоновані відмінності процесуального інтерв'ю та традиційного допиту.

Підкреслено, що процесуальне інтерв'ю розглядається авторами не як новий підхід, або ж альтернатива допиту, а як ефективна методика, яка інтегрує відомі криміналістичні прийоми, зокрема щодо встановлення психологічного контакту, та забезпечує отримання достовірної і точної інформації без застосування примусу.

Акцентується увага на значенні зовнішніх та внутрішніх (психологічних) факторів, що впливають на якість отриманої інформації, зокрема умов проведення допиту, організації простору, рівня комфорту та психологічного стану допитуваної особи.

У висновку наголошено, що процесуальне інтерв'ю слід розглядати не як альтернативу допиту, а як його методику, яка базується на психологічних прийомах і системному підході до підготовки слідчої (розшукової) дії. Визнано, що поширення цієї методики є важливим кроком для гуманізації кримінального процесу, підвищення достовірності доказів та покращення професійного рівня працівників органів досудового розслідування. Узагальнено, що впровадження принципів процесуального інтерв'ю сприятиме підвищенню якості та ефективності розслідування шляхом використання криміналістичних тактик, психологічних прийомів і системного підходу до підготовки слідчої (розшукової) дії - допиту.

Ключові слова: слідчі (розшукові) дії, допит, процесуальне інтерв'ю, тактичні прийоми, методика допиту.

Summary

Knyazeva V. A., Lukyanchikov B. Ye. **Procedural interview as a modern interrogation method.** – Article.

The article analyzes the procedural interview as a modern method of conducting interrogation in criminal proceedings. The reasons for the dissemination of the procedural interview have been established, as well as the approval of the researched method in Ukraine and abroad.

The purpose of the article is defined as the study of procedural interview as a modern method of obtaining evidence. This involves analyzing the origins of the procedural interview, theoretical approaches to defining the concept and essence, elucidating the relationship of the procedural interview with the interrogation, as well as identifying the role of establishing psychological contact as a key condition for its effectiveness.

In addition, individual studies devoted to procedural interviews were considered, which contain general provisions, recommendations for its application and are aimed at proving the need to introduce the methodology into the work of pre-trial investigation bodies. The main approaches to understanding the concept of «procedural interview» are highlighted, and the proposed differences between procedural interview and interrogation are considered.

It is emphasized that the procedural interview is considered by the authors not as a new approach, or an alternative to interrogation, but as an effective method that integrates well-known forensic techniques, in particular regarding the establishment of psychological contact, and ensures obtaining reliable and accurate information without the use of coercion.

Attention is focused on the importance of external and internal (psychological) factors affecting the quality of the received information, in particular the

conditions of the interrogation, the organization of space, the level of comfort and the psychological state of the interrogated person.

The opinion emphasized that the procedural interview should not be considered as an alternative to the interrogation, but as its method, which is based on psychological techniques and a systematic approach to the preparation of the investigative (search) action. It is recognized that the dissemination of this method is an important step for the humanization of the criminal process, increasing the reliability of evidence and improving the professional level of employees of pre-trial investigation bodies. It is summarized that the implementation of the principles of procedural interview will contribute to improving the quality and effectiveness of the investigation by using forensic tactics, psychological techniques and a systematic approach to the preparation of investigative (search) action – interrogation.

Key words: investigative (search) actions, interrogation, procedural interview, tactical techniques, interrogation method.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.23

А. Пахлеванзаде
orcid.org/0000-0002-2807-7320
кандидат юридичних наук,доцент,
доцент кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету

ОСОБЛИВОСТІ УГОД ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ В РІЗНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ

Угоди про визнання винуватості, відомі також як plea bargaining (у англомовній термінології), є механізмом кримінального процесу, за допомогою якого обвинувачений погоджується визнати свою провину в обмін на певні поступки з боку прокуратури, такі як зменшення обвинувачення, рекомендація м'якшого покарання чи скасування деяких звинувачень. І. О. Кісліцина підкреслює, що існують різні наукові погляди на поняття та сутність угоди про визнання винуватості як на: 1) інститут кримінального процесу, спрямований на спрощення та скорочення процедури розгляду кримінальних справ, зменшення строків перебування осіб під вартою, заощадження коштів та часу, що витрачаються на розгляд кримінальних справ, позасудове вирішення конфліктних ситуацій, зменшення навантаження на суди та суддів; 2) спрощені форми кримінального провадження; 3) правові акти, подібні до цивільно-правових угод; 4) засіб розв'язання кримінальних конфліктів завдяки компромісу [1, с. 9].

Цей інститут походить з англо-саксонської правової традиції, але поступово поширюється на інші системи [2, p. 10]. У цій статті ми розглянемо особливості таких угод у різних правових системах: англо-американській (common law), континентальній (civil law), а також у міжнародному кримінальному праві. Аналіз базується на порівняльному підході, з акцентом на переваги, недоліки та еволюцію інституту, з урахуванням праць українських та зарубіжних дослідників.

Системи common law, характерні для США, Великобританії, Канади та Австралії, є батьківщиною plea bargaining. Тут цей механізм є домінуючим способом вирішення кримінальних справ, дозволяючи уникнути тривалих судових процесів [3, p. 1555].

За оцінкою В. Тертишника, інститут таких угод є зайвим, оскільки вони не забезпечують гарантій встановлення істини, якої неможливо досягти за допомогою будь-яких домовленостей. На його переконання, впровадження цієї процедури лише посилить ймовірність судових помилок, виявиться несумісним з українською правовою традицією та не підлягає рекомендаціям для включення до кримінально-процесуального законодавства України [4, с. 41].

У недавні роки угоди про визнання винуватості зазнали значної критики навіть у Сполучених Штатах Америки, де цей механізм функціонує протягом багатьох десятиліть. Критики підкреслюють, що наявність опції укласти таку угоду спонукає обвинувачених, які насправді можуть бути невинними або мати реальні шанси на виправдання, погоджуватися на визнання провини через страх, що повний судовий розгляд все одно призведе до засудження. Водночас Верховний суд США в низці постанов підтвердив законність угод про визнання вини як процедури, що узгоджується з конституційними стандартами. Ці угоди, як зазначив Верховний суд США, становлять «істотний компонент процесу відправлення правосуддя», і якщо їх укладають належним чином, то практику укладання угод слід заохочувати. У постанові щодо справи North Carolina v. Alford Верховний суд США визначив, що визнання обвинуваченим провини у вбивстві другого ступеня з метою уникнути смертної кари є повністю прийнятним, за умови, що воно було свідомим і добровільним, а також за наявності достатніх доказів винуватості, – попри подальшу спробу обвинуваченого оскаржити процес і заперечити свою провину. Аналізуючи роль цього інституту, У. Берхам наголосив, що якби хоча б третина обвинувачених у кримінальних справах наполягала на повному судовому розгляді, зокрема з участю присяжних, кримінальна система правосуддя просто не витримала б навантаження і розпалася б. З 47 556 обвинувачених, засуджених у федеральних судах США у 1995 році, 91,7% визнали свою винуватість. Аналогічні пропорції спостерігаються і в судах штатів [5, с. 347].

Отже, у США понад 90% кримінальних справ, що завершуються обвинувальним вироком, вирішуються через угоди про визнання винуватості. Обвинувачений може погодитися на менший злочин (charge bargaining) або на рекомендацію щодо покарання (sentence bargaining). Це допомагає розвантажити судову систему, зменшити витрати та прискорити правосуддя. Однак критики зазначають ризики для невинних осіб, які можуть визнати провину через тиск, наприклад, через тривале досудове утримання під вартою [2, p. 25]. Прокурори мають значну дискрецію, що може призводити до нерівності.

© А. Пахлеванзаде, 2025

У Великобританії plea bargaining менш формалізований, але подібний: обвинувачений може визнати провину на ранніх стадіях для отримання знижки на покарання (до 33% за раннє визнання). Система акцентує на справедливості, з судовим контролем угод [3, p. 1570].

Виокремимо переваги в common law – це ефективність і економія ресурсів. А недоліками є потенційний примус і брак прозорості.

Континентальні правові системи (civil law), поширені в Європі (Франція, Німеччина, Італія), Латинській Америці та пострадянських країнах, традиційно скептично ставилися до plea bargaining через інквізиційний характер процесу, де суддя активно шукає істину, а не сторони домовляються. Однак останні десятиліття свідчать про поширення цього інституту для розвантаження судів [2, p. 30].

У Німеччині угода про визнання винуватості була формалізована в 2009 році як «Verstdndigung» (розуміння). Вона дозволяє обвинуваченому визнати провину в обмін на вказівку діапазону покарання, але суд зберігає контроль і може відхилити угоду, якщо сумнівається в істині. Це відрізняється від американської моделі: акцент на фактах, а не на торзі [3, p. 1580].

Франція ввела «comparution sur reconnaissance prйalable de culpabilitй» у 2004 році для дрібних злочинів. Обвинувачений визнає провину перед прокурором, який пропонує покарання, а суддя схвалює. Це обмежено злочинами з покаранням до 10 років, без повного судового розгляду [2, p. 40].

В Італії «patteggiamento» існує з 1989 року: обвинувачений і прокурор домовляються про покарання, зменшене до третини, але без визнання провини в цивільному аспекті [2, p. 45].

У civil law є певні переваги: збереження судового контролю та фокус на істині. Серед недоліків ми можемо виокремити меншу гнучкість порівняно з common law та ризик зловживань у перехідних системах.

В Україні угоди про визнання винуватості введено Кримінальним процесуальним кодексом 2012 року (ст.ст. 468-476) [6]. Вони бувають двох типів: про примирення (з потерпілим) та про визнання винуватості (з прокурором). Угода можлива для злочинів середньої тяжкості, з обов'язковим судовим схваленням [5, с. 348].

Як зауважує М. В. Лотоцький: На перебіг кримінального провадження та винесення судового вироку впливають численні чинники. Серед них – зацікавленість учасників процесу та суду (включно з особистими мотивами), професійна компетентність слідчого, прокурора, адвоката, допустимість і якість доказів, наявність свідків, а також збіг обставин. Ці фактори створюють ризики для обох сторін процесу. Наприклад, сторона обвинувачення може не довести вину підозрюваного, витративши при цьому значні ресурси та час. Натомість, якщо вину буде доведено, обвинувачений може отримати максимальне покарання. Угоди про визнання винуватості в цьому контексті виступають інструментом зниження ризиків, притаманних змагальному судовому процесу, дозволяючи сторонам досягти компромісу та уникнути невизначеності результату [7, с. 237]. О. Назарук так само зауважує, що застосування компромісу до особи має бути об'єктивно обумовлена [8, с. 364].

Але є і негативні аспекти укладання таких угод, як підкреслює Я. В. Сидій, зловживання процесуальними правами учасниками кримінального провадження та іншими особами при укладенні угод про визнання винуватості виникають через недосконалість правового регулювання цієї процедури, зокрема щодо її ініціювання, переговорів, виконання дій чи надання гарантій сторонами. Це дозволяє учасникам, зокрема прокурорам, діяти з особистих мотивів чи інтересів, які не завжди відповідають суспільним, використовуючи ситуації з високим ризиком зловживань. Як результат, можуть бути суттєво порушені права, свободи та інтереси сторін чи інших осіб. Для вирішення цієї проблеми необхідно вдосконалити норми Кримінального процесуального кодексу України, усунувши недоліки в регулюванні порядку укладення угод, а також розробити криміналістичні рекомендації. Вони мають охоплювати типові випадки зловживань процесуальними правами учасниками провадження, а також поширені слідчі помилки та недоліки у використанні доказів у суді під час ініціювання та укладення угод про визнання винуватості [9, с. 256].

Аналогічний висновок робить М. В. Сіроткіна: «угода про визнання винуватості – ефективний спосіб вирішення кримінально-правового конфлікту. Разом з тим, досвід застосування судами України норм, які регулюють досягнення угоди про визнання винуватості між прокурором та підозрюваним (обвинуваченим) засвідчують наявність прогалин та недоліків механізму його застосування як у самих нормах законодавства, так і під час здійснення судочинства, що потребує подальшого законодавчого вдосконалення та їх подальшого практичного застосування» [10, с. 121].

Що ж стосується міжнародного кримінального права, то воно поєднує елементи і англо-американської, і континентальної системи. У Міжнародному кримінальному трибуналі для колишньої Югославії та Міжнародному кримінальному суді plea bargaining адаптовано: обвинувачений може визнати провину для змен-

шення покарання, але з акцентом на правду та співпрацю (наприклад, свідчення проти інших). Угоди рідкісні через тяжкість злочинів (геноцид, воєнні злочини), і судді суворо контролюють [11, p. 50]. Це гібридний підхід, де інквізиційний елемент (пошук істини) домінує над торгом [12, p. 750].

Угоди про визнання винуватості еволюціонують, адаптуючись до різних правових традицій. У common law вони забезпечують ефективність, у civil law – контрольовану справедливість, а в міжнародному праві – баланс між покаранням і правдою. Згідно з дослідженнями, 101 з 174 юрисдикцій дозволяють plea bargaining, що свідчить про глобальну тенденцію. В Україні цей інститут розвивається, сприяючи реформам, але потребує посилення гарантій проти зловживань. Загалом, plea bargaining – інструмент модернізації правосуддя, але його успіх залежить від балансу між ефективністю та правами людини.

Література

1. Кісліцина І. О. Роль прокурора у кримінальному провадженні на підставі угод про визнання винуватості: питання теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.10. Одеса, 2018. 23 с.

2. Langer M. From Legal Transplants to Legal Translations: The Globalization of Plea Bargaining and the Americanization Thesis in Criminal Procedure. *Harvard International Law Journal.* 2004. Vol. 45, № 1. P. 1–64.

3. Turner J. I. Plea Bargaining and Disclosure in Germany and the United States: Comparative Lessons. William & Mary Law Review. 2016. Vol. 57. P. 1549–1596.

4. Тертишник В.М. Компроміс у кримінальному процесі. Запровадження інститутів дійового каяття та мирової угоди. *Вісник прокуратури.* 2002. №4. С. 39–47.

5. Повзик Є. В. Загальні положення застосування угоди про визнання винуватості за проектом Кримінально-процесуального кодексу України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2012. № 11. С. 346–351.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України № 4651-VI від 13.04.2012. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.

7. Лотоцький М. В. Наслідки укладення угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.* 2013. № 7. С. 236–242.

8. Назарук О. І. Участь прокурора при укладенні угоди про визнання винуватості у кримінальних провадженнях про колаборацію. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану*: матер. ІІ Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 14 березня 2024 року). Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2024. С. 362–365.

9. Сидій Я.В. Деякі проблемні питання забезпечення укладення угоди про визнання винуватості. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2023. Вип. 77. С. 251–257. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.43.

10. Сіроткіна М. В. Укладення та затвердження угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні: проблеми правозастосовчої практики в Україні. *Журнал східноєвропейського права.* 2020. № 82. С. 115–123.

11. Combs N. Guilty Pleas in International Criminal Law: Constructing a Restorative Justice Approach. Stanford: Stanford University Press, 2007. 384 p.

12. Rauxloh R. Negotiated History: The Historical Record in International Criminal Law and Plea Bargaining. International Criminal Law Review. 2010. Vol. 10. P. 739–770. DOI:10.1163/157181210X527091.

Анотація

Пахлеванзаде А. **Особливості угод про визнання винуватості в різних правових системах.** – Стаття.

Стаття присвячена аналізу угод про визнання винуватості (plea bargaining) як механізму кримінального процесу, що дозволяє обвинуваченому визнати провину в обмін на поступки з боку прокуратури, такі як зменшення обвинувачення чи пом'якшення покарання.

Досліджується еволюція та особливості цього інституту в різних правових системах: англо-американській (common law), континентальній (civil law) та міжнародному кримінальному праві.

У системах common law, зокрема в США та Великобританії, угоди є основним способом вирішення кримінальних справ, сприяючи економії ресурсів, але викликаючи критику через ризик примусу невинних осіб. Виокремлено переваги в common law – це ефективність і економія ресурсів, та недоліки – потенційний примус і брак прозорості.

У системах civil law (Німеччина, Франція, Італія, Україна) угоди адаптовано до інквізиційного процесу, з акцентом на судовий контроль та пошук істини, хоча недоліки регулювання створюють ризики зловживань. Виокремлено певні переваги – збереження судового контролю та фокус на істині. Серед недоліків ми можемо визначити меншу гнучкість порівняно з common law та ризик зловживань у перехідних системах.

У міжнародному кримінальному праві угоди рідкісні через тяжкість злочинів, але сприяють співпраці обвинувачених.

В Україні, де інститут угод запроваджено у 2012 році, він сприяє реформам, але потребує вдосконалення для запобігання порушенням прав. Стаття підкреслює глобальну тенденцію поширення plea bargaining (101 із 174 юрисдикцій) та необхідність балансу між ефективністю правосуддя та захистом прав людини.

Зроблено акцент на недосконалості правового регулювання угод про визнання винуватості, зокрема в питаннях їх ініціювання, ведення переговорів, виконання дій чи надання гарантій, сприяє зловживанням процесуальними правами учасниками кримінального провадження та іншими особами. Це дозволяє сторонам, зокрема прокурорам, керуватися особистими мотивами чи інтересами, які можуть суперечити суспільним, використовуючи ситуації з підвищеним ризиком порушень.

Як наслідок, права, свободи та інтереси сторін чи інших осіб можуть бути суттєво обмежені. Для подолання цих проблем необхідно вдосконалити положення Кримінального процесуального кодексу України, усунувши прогалини в регулюванні процедури укладення угод, та розробити криміналістичні рекомендації для запобігання зловживанням.

Ключові слова: угоди про визнання винуватості, plea bargaining, кримінальний процес, common law, civil law, міжнародне кримінальне право, судовий контроль, зловживання процесуальними правами, права людини, ефективність правосуддя.

Summary

Pakhlevanzade A. **Peculiarities of plea bargaining in different legal systems.** – Article.

This article examines plea bargaining as a mechanism of criminal procedure, enabling the accused to plead guilty in exchange for concessions from the prosecution, such as reduced charges or a lenient sentence. The study explores the evolution and characteristics of this institution across various legal systems: Anglo-American (common law), continental (civil law), and international criminal law.

In common law systems, notably in the United States and the United Kingdom, plea bargaining is a primary method for resolving criminal cases, promoting resource efficiency but facing criticism for the risk of coercing innocent individuals. The advantages in common law include efficiency and resource conservation, while drawbacks encompass potential coercion and lack of transparency.

In civil law systems (Germany, France, Italy, Ukraine), plea bargaining is adapted to an inquisitorial process, emphasizing judicial oversight and the pursuit of truth, though regulatory shortcomings create risks of abuse. The benefits include maintained judicial control and focus on truth, with disadvantages such as less flexibility compared to common law and risks of abuse in transitional systems.

In international criminal law, plea bargaining is rare due to the gravity of crimes but facilitates cooperation from the accused.

In Ukraine, where plea bargaining was introduced in 2012, it supports judicial reforms but requires refinement to prevent rights violations. The article highlights the global spread of plea bargaining (101 of 174 jurisdictions) and the need to balance judicial efficiency with human rights protection.

Emphasis is placed on the imperfect legal regulation of plea bargaining, particularly regarding initiation, negotiation, execution, or provision of guarantees, which contributes to procedural rights abuses by criminal procedure participants and others. This allows parties, especially prosecutors, to act based on personal motives or interests that may conflict with public interest, exploiting situations with heightened risks of violations. Consequently, the rights, freedoms, and interests of parties or others may be significantly restricted. To address these issues, it is necessary to refine the provisions of Ukraine's Criminal Procedure Code, eliminating gaps in the regulation of plea bargaining procedures, and develop forensic recommendations to prevent abuses.

Key words: plea bargaining, criminal procedure, common law, civil law, international criminal law, judicial oversight, procedural rights abuse, human rights, judicial efficiency.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.24

Є. М. Турик
orcid.org/0009-0009-3989-4017
ад'юнкт відділу аспірантури (ад'юнктури) та докторантури
Національної академії внутрішніх справ

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ ПРИ ПОЧАТКУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ПРЕВЕНТИВНІ МЕХАНІЗМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ УДОСКОНАЛЕННЯ

Законність початку досудового розслідування є одним із ключових елементів системи гарантій кримінального процесу України. Саме цей етап визначає подальшу долю кримінального провадження, адже з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань виникає комплекс правових наслідків, що безпосередньо впливають на становище особи, стосовно якої розпочато провадження. Тому будь-які порушення або маніпуляції на цій стадії мають особливо небезпечний характер, оскільки вони здатні трансформувати законний процес у засіб тиску, дискредитації або неправомірного втручання у приватну сферу [1, ст. 214].

Поняття зловживання правом у сфері кримінального процесуального права не є новим, проте в контексті початку досудового розслідування воно набуває особливої актуальності. Йдеться про ситуації, коли учасники або посадові особи формально діють у межах наданих їм повноважень, однак зміст і спрямованість цих дій суперечать меті закону. Іншими словами, мова йде про використання правових інструментів не для досягнення завдань кримінального процесу, а задля досягнення побічних або неправомірних результатів. Така поведінка спотворює сутність правового регулювання, оскільки право втрачає свій охоронний і гарантійний характер та перетворюється на інструмент маніпуляції.

Особливість зловживання правом на початку досудового розслідування полягає в тому, що воно часто маскується під формальну законність. Зовні процедура може виглядати коректно – прийнято заяву, внесено відомості до ЄРДР, визначено слідчого, навіть розпочато певні процесуальні дії. Однак аналіз підстав такого початку демонструє відсутність реального фактичного чи юридичного обґрунтування. Як результат – з'являється фіктивне кримінальне провадження, що не спрямоване на встановлення істини, а існує лише як механізм впливу на особу або організацію. Це, безумовно, є викривленням самої ідеї правосуддя та прямим порушенням принципу добросовісності, закріпленого у правовій доктрині [2, с. 41].

Сутність добросовісності полягає у тому, що будь-яка процесуальна дія повинна відповідати не тільки букві, а й духу закону. Коли ж закон використовується не для досягнення його цілей, а всупереч їм, виникає правовий парадокс – формально правомірна поведінка стає фактично неправомірною. Як влучно зазначає О. Капліна, зловживання правом у кримінальному процесі – це свідома або несвідома деформація правового змісту дії, що суперечить завданням правосуддя [2, с. 42]. Таким чином, правова природа цього явища поєднує елементи як суб'єктивної недобросовісності, так і об'єктивної системної вади у процедурі контролю за початком кримінального провадження.

Зловживання може виявлятися у різних формах. Воно може полягати у свідомому створенні підстав для відкриття провадження без наявності об'єктивних даних про злочин, у безпідставній відмові від реєстрації заяви з метою уникнення відповідальності певних осіб, або у формальному внесенні відомостей до реєстру без подальшого проведення досудового розслідування. Такі дії, навіть якщо вони зовні відповідають процедурі, підривають фундаментальні засади правової держави. В умовах розбудови України на демократичних, правових засадах одним із головних завдань для неї є всебічне забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, підтримка суспільного порядку та захист соціальних цінностей [3, с. 25].

Проблема ускладнюється тим, що сучасна практика часто характеризується формалізмом у питанні реєстрації кримінальних проваджень. В окремих випадках органи досудового розслідування сприймають обов'язок щодо внесення відомостей до ЄРДР як механічну дію, не пов'язану з об'єктивним аналізом наявних даних. Це породжує можливість виникнення ситуацій, коли досудове розслідування розпочинається не через наявність обґрунтованої підозри, а виключно через заяву будь-якого характеру, навіть таку, що не містить ознак кримінального правопорушення. Таким чином, реалізація права на звернення перетворюється з гарантії захисту у потенційний засіб зловживання.

Варто зазначити, що подібні явища не лише порушують баланс між правами особи і повноваженнями держави, але й створюють умови для

© Є. М. Турик, 2025

виникнення недовіри до правоохоронної системи. Якщо початок досудового розслідування стає інструментом тиску чи засобом впливу, це руйнує довіру громадян до інститутів правосуддя, підриває їхню легітимність і спричиняє ефект правового нігілізму.

Проблема попередження зловживання правом у кримінальному процесі має глибоке теоретичне підґрунтя, що сягає загальнофілософського розуміння меж реалізації суб'єктивного права. Ще у працях С. Алексєєва зазначалося, що будь-яке право може втратити свій правовий характер, якщо його реалізація виходить за межі соціальної доцільності та суперечить публічним інтересам [4, с. 47]. У контексті кримінального процесу це положення набуває особливого значення, адже право на початок досудового розслідування пов'язане з можливістю прямого втручання держави у сферу приватних прав.

Теоретико-правові підходи до попередження зловживань ґрунтуються насамперед на принципах верховенства права та правової визначеності. Вони передбачають, що кожна дія учасника процесу має не лише формально відповідати букві закону, а й узгоджуватись із його метою – захистом прав людини та інтересів суспільства. Будь-яке відхилення від цього співвідношення перетворює право на засіб тиску чи маніпуляції. Звідси випливає, що превенція зловживання починається не з контролю чи покарання, а з чіткого розуміння суб'єктом сутності своїх процесуальних прав і меж їхнього здійснення.

Сучасна доктрина кримінального процесу поступово переходить від формального розуміння законності до її ціннісного змісту. Як зазначає В. Гошовський, законність не може зводитися до механічного виконання норм – вона включає внутрішній етичний компонент, пов'язаний із добросовісністю та неупередженістю процесуальної діяльності [5, с. 113]. Цей підхід дозволяє пояснити, чому боротьба зі зловживанням правом не може бути ефективною лише через встановлення додаткових заборон: правосвідомість і професійна культура правозастосувача є не менш важливими превентивними факторами, ніж сам закон.

З теоретичної точки зору, зловживання правом при початку досудового розслідування може бути розглянуте як форма деформації принципу змагальності. Адже ініціація провадження нерідко стає інструментом впливу на опонента ще до того, як справа потрапляє до суду. В умовах нерівності сторін, коли одна з них має можливість використати державний апарат для реалізації приватних цілей, постає питання не лише про відповідальність за такі дії, а й про необхідність доктринального уточнення поняття «недобросовісна реалізація процесуального права».

Варто звернути увагу на те, що теоретичні підходи до протидії зловживанням не можуть бути універсальними. Для кримінального процесу характерна особлива логіка – поєднання імперативності та диспозитивності. На відміну від цивільного права, де сторони самостійно визначають межі свого волевиявлення, у кримінальному процесі ініціатива початку розслідування має публічно-правовий характер. Тому попередження зловживань тут полягає не у звуженні прав сторін, а у забезпеченні контрольованої прозорості кожного процесуального кроку.

Варто погодитися з позицією О. Капліної, яка підкреслює, що ефективна протидія зловживанням можлива лише за умови належного поєднання процедурного регулювання і морально-етичних стандартів діяльності слідчого та прокурора. Як зазначає авторка, професійна відповідальність представників сторони обвинувачення полягає не лише у формальному дотриманні закону, а й у відмові від дій, що можуть підірвати довіру до правосуддя [6, с. 52].

У цьому контексті доцільно говорити про концепцію превентивної законності, яка передбачає створення таких правових і організаційних умов, за яких саме зловживання стає невигідним або безрезультатним. Йдеться про обов'язковість належного документування дій, публічний характер рішень про початок досудового розслідування, а також про неминучість реагування на випадки зловживань – не лише дисциплінарного, а й процесуального. Такі механізми не лише стримують від порушень, але й формують атмосферу правової доброчесності в органах досудового розслідування.

Явище зловживання правом при початку досудового розслідування не можна розглядати лише крізь призму індивідуальної недобросовісності конкретного працівника. Воно має глибше коріння – у правовій культурі суспільства, у структурі органів досудового розслідування, у дефектах правового регулювання та у взаємодії між владними інституціями. Саме сукупність цих чинників формує той фон, на якому виникають і проявляються зловживання, що підривають довіру до правосуддя та знижують ефективність кримінальної юстиції.

Передусім варто наголосити на нормативних передумовах. Дослідники неодноразово звертали увагу на те, що стаття 214 КПК України, яка регулює внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, містить занадто узагальнене формулювання поняття «обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення». Така розмитість дозволяє правоохоронцям тлумачити закон за власним розсудом, що відкриває можливості як для формального «реєстраційного активізму» (внесення

до ЄРДР усіх заяв без аналізу їхньої суті), так і для протилежної практики – відмови у реєстрації навіть за наявності очевидних ознак злочину [1, ст. 214].

Невизначеність правових стандартів породжує асиметрію відповідальності. Слідчий не несе практичних наслідків за надмірну або недостатню активність на цьому етапі, тоді як потерпілий або заявник часто позбавлений реального механізму впливу на процес. Навіть процедура оскарження бездіяльності передбачає складну бюрократичну послідовність, що робить її малоефективною. Як наслідок, особа, права якої порушені, змушена звертатися до прокуратури чи суду, витрачаючи ресурси й час, а сам факт порушення часто лишається без належної оцінки.

Значний вплив на появу зловживань має організаційно-управлінська структура системи досудового розслідування. Вона історично побудована за ієрархічним принципом, який часто створює ситуацію «залежності вниз» – коли слідчі фактично позбавлені реальної автономії у прийнятті рішень. У такій системі керівництво може неформально нав'язувати певну «лінію поведінки», що згодом трансформується у неправомірні дії, але не завжди фіксується документально. Наприклад, вказівка «не відкривати справу» до з'ясування певних обставин або навпаки – «зареєструвати все, що надходить» – на практиці є типовими проявами адміністративного тиску. У результаті, навіть якщо рішення виглядає формально законним, воно може бути вмотивоване зовсім іншими міркуваннями.

Не менш вагомим є і психологічний аспект. Працівники слідчих підрозділів часто працюють в умовах постійного стресу, дефіциту часу й надмірного навантаження. Це сприяє виникненню професійної деформації – поступовому звиканню до «оперативної доцільності», коли закон починає сприйматися не як норма поведінки, а як інструмент, який можна інтерпретувати відповідно до обставин. У таких умовах навіть дрібні відхилення від процедур стають «нормою», що з часом переростає у свідоме зловживання. Як зазначає С. Слінько, слідчий, який щодня змушений балансувати між буквою і духом закону, поступово втрачає відчуття межі допустимого [7, с. 59].

Слід також відзначити і вплив соціально-політичних факторів. У періоди реформування чи змін у керівництві МВС та інших органів, працівники часто втрачають відчуття стабільності та передбачуваності. Це стимулює прагнення «підстрахуватися» або, навпаки, використати момент для особистої вигоди. Саме у такі періоди зростає кількість випадків маніпуляцій із процесуальними рішеннями, що підтверджується й аналітичними звітами Державного бюро розслідувань [8, с. 27]. Суспільна довіра до органів правопорядку в такі моменти істотно падає, і будь-які рішення щодо початку розслідування сприймаються крізь призму політичної заангажованості.

Окремо варто наголосити на корупційних ризиках початкового етапу досудового розслідування. Через відсутність зовнішнього контролю на цьому рівні виникають спокуси використати повноваження для отримання неправомірної вигоди. Іноді це проявляється у вигляді «платних відмов» від реєстрації заяв, а іноді – у навмисному відкритті провадження з метою тиску на бізнес чи посадових осіб. В обох випадках порушується не лише законність, а й базові принципи справедливості, які мають лежати в основі кримінального процесу.

Проблемою, яку не можна ігнорувати, є обмежена ефективність системи внутрішнього контролю. Наявність відомчих інструкцій не гарантує, що вони реально виконуються. У більшості випадків перевірки проводяться формально, без належного аналізу обґрунтованості рішень. Звіти складаються на основі статистичних показників, що часто спотворює реальну картину. Як наслідок, система контролю перетворюється на механізм самовиправдання, а не корекції помилок.

Однак причина зловживань полягає не лише у правовому чи адміністративному полі. Вона значною мірою має морально-етичний характер. Якщо в органі досудового розслідування формується корпоративна культура, де порушення закону виправдовується «службовою необхідністю», будь-які спроби реформувати систему приречені на частковий успіх. Відсутність справжнього почуття відповідальності перед громадянином, нехтування принципом презумпції доброчесності заявника, знецінення етичних стандартів – усе це створює передумови для зловживання процесуальними правами.

На цьому тлі особливо гостро постає питання відповідальності керівництва правоохоронних органів. Воно повинно не лише вимагати показників, а й створювати умови, за яких доброчесна поведінка стає єдиним прийнятним стандартом. Формування внутрішньої політики нульової толерантності до маніпуляцій, а також відкритість до громадського контролю можуть суттєво знизити рівень зловживань.

Загалом, причинно-наслідкові зв'язки у цьому контексті мають комплексний характер. Зловживання не виникають із нічого – вони є продуктом поєднання слабкого нормативного регулювання, бюрократичного тиску, низької правової культури та відсутності дієвих запобіжників. Усвідомлення цього дозволяє перейти від пошуку «винних осіб» до аналізу системних передумов, що відкриває шлях до реальних реформ.

Проблема запобігання зловживанням правом на початковому етапі досудового розслідування вимагає системного підходу, який поєднує правові, інституційні, організаційні та етичні складові. Йдеться не лише про вдосконалення законодавства, а й про створення таких умов, за яких спокуса зловживати владними чи процесуальними повноваженнями стає мінімальною. Важливою передумовою цього процесу є утвердження культури доброчесності у сфері кримінальної юстиції, що ґрунтується на принципах верховенства права, поваги до людської гідності та недопущення свавілля [9, ст. 3, ст. 8].

Передусім варто зосередитися на удосконаленні правового регулювання початку досудового розслідування. Практика засвідчує, що нечіткість правових норм, зокрема статті 214 КПК України, спричиняє неоднакове їх застосування. Запровадження деталізованих критеріїв, які б визначали зміст поняття «обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення», сприятиме усуненню довільного трактування. Водночас доцільно передбачити законодавчий обов'язок слідчого або прокурора надавати коротке обґрунтування рішення про внесення або відмову у внесенні відомостей до ЄРДР. Такий підхід не лише підвищить прозорість, а й створить можливість для подальшого контролю з боку прокурора або суду.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує роль прокурорського нагляду. Ефективність процесуального керівництва значною мірою залежить від активності прокурора на стадії прийняття рішення про початок розслідування. Нині прокурори часто виконують формальні перевірки, не аналізуючи обґрунтованість заяви чи повідомлення. Запровадження обов'язкових внутрішніх стандартів оцінювання первинних матеріалів, подібних до тих, які застосовуються в країнах ЄС, могло б істотно знизити ризики зловживань. Наприклад, у Литві прокурор має право відмовити у внесенні відомостей до реєстру, але зобов'язаний письмово вмотивувати таке рішення, що забезпечує його перевірюваність і прозорість [10, ст. 168].

Наступним напрямом запобігання зловживанням є удосконалення механізмів судового контролю. Попри те, що чинний КПК України надає заявнику право оскаржити бездіяльність слідчого або прокурора, процедура такого оскарження залишається складною та часто неефективною. Зокрема, суди не мають достатніх повноважень для дослідження змісту відомостей, що стали підставою для початку розслідування. Удосконалення судового контролю шляхом розширення можливостей суду оцінювати правомірність дій чи бездіяльності правоохоронців могло б стати дієвим запобіжником свавілля. У цьому контексті варто також розглянути питання створення єдиного реєстру ухвал слідчих суддів щодо внесення відомостей до ЄРДР, що забезпечило б публічність і контроль за практикою застосування закону.

Не менш важливим є запровадження ефективного внутрішнього (відомчого) контролю у правоохоронних органах. Нині цей контроль переважно має формальний характер і не передбачає дієвих заходів реагування. Запровадження незалежних дисциплінарних комісій при Державному бюро розслідувань, Національній поліції та Бюро економічної безпеки могло б підвищити рівень персональної відповідальності за неправомірні рішення щодо початку провадження. Ефективна превенція має ґрунтуватися не на покаранні, а на невідворотності виявлення порушення. Саме цей принцип визначає сучасні моделі контролю у сфері кримінальної юстиції в країнах Європейського Союзу [11, с. 109].

Важливим елементом превенції є цифровізація процедур реєстрації кримінальних правопорушень. Використання електронних платформ для приймання, реєстрації та відстеження статусу заяв громадян може мінімізувати людський фактор та усунути можливість приховування або маніпуляцій з відомостями. Наприклад, система автоматизованого обліку, яка фіксує дату, час, автора та зміст кожного звернення, дозволяє чітко відслідковувати законність рішень. Цей вектор повністю узгоджується з офіційними напрямами цифровізації сектору правосуддя в Україні.

Суттєву роль у запобіганні зловживанням відіграє також формування етичної культури працівників органів досудового розслідування. Механічне вдосконалення правових процедур не матиме значного ефекту без внутрішньої готовності правоохоронців діяти добросовісно. Необхідно розробити системні програми професійного розвитку, які б поєднували юридичні знання з етичними орієнтирами. Досвід Служби внутрішніх розслідувань Нідерландів свідчить, що регулярне навчання працівників з питань доброчесності та антикорупційних стандартів демонструє помітне скорочення дисциплінарних порушень серед персоналу.

Не можна оминути увагою й суспільний контроль як інструмент превенції. Залучення громадських організацій, аналітичних центрів та медіа до моніторингу дотримання законності під час початку розслідування може мати позитивний ефект. Публічність процесу забезпечує підзвітність правоохоронних органів і сприяє підвищенню рівня довіри громадян до системи правосуддя. Водночас цей контроль повинен здійснюватися у правових межах, без втручання у процесуальну автономію слідчого чи прокурора.

Узагальнюючи наведене, можна дійти висновку, що запобігання зловживанням правом при початку досудового розслідування вимагає багаторівневого підходу. Поєднання законодавчих змін, організаційних реформ, цифровізації та розвитку професійної етики створює основу для сталого зменшення кількості порушень. Превенція має бути не епізодичним заходом, а постійним елементом системи управління у сфері кримінальної юстиції. Лише за таких умов можливо досягти реального балансу між ефективністю розслідування та дотриманням прав людини, що є ознакою демократичної та правової держави.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 31.10.2025).

2. Капліна О. В. *Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права*. Харків : Право, 2008. 296 с.

3. Малиновський В. Я. *Державне управління : навчальний посібник*. 2-ге вид., доп. та перероб. Київ : Атіка, 2003. 576 с.

4. Алексєєв С. С. *Теорія права*. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 352 с.

5. Гошовський В. О. *Проблеми законності у кримінальному процесі України*. Львів : Світ, 2019. 214 с.

6. Капліна О. В. *Процесуальні гарантії у кримінальному провадженні*. Харків : Право, 2020. 288 с.

7. Слінько С. С. Етичні засади діяльності слідчого: проблеми теорії і практики. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2022. № 1. С. 55–63.

8. Державне бюро розслідувань. *Звіт про стан дотримання законності у діяльності органів досудового розслідування за 2023 рік*. Київ : ДБР, 2024. 96 с. URL: https://dbr.gov.ua/assets/files/zvit/zvit-pro-diyalnist-derzhavnogo-byuro-rozsliduvan-za-2023-rik.pdf (дата звернення: 31.10.2025).

9. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 31.10.2025).

10. Criminal Procedure Code of the Republic of Lithuania : Law of the Republic of Lithuania of 14 March 2002 No. IX-785. Vilnius : Seimas of Lithuania, 2011. URL: https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAD/b3b97b-11f31a11edb649a2a873fdbdfd/ (дата звернення: 31.10.2025).

11. Костенко О. М. Протидія зловживанням у кримінальному процесі: сучасний стан та напрями вдосконалення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 105–111.

Анотація

Турик Є. М. **Зловживання правом при початку досудового розслідування: превентивні механізми та шляхи їх удосконалення.** – Стаття.

У статті здійснено комплексне теоретико-прикладне дослідження феномену зловживання правом при початку досудового розслідування в умовах сучасного реформування системи кримінальної юстиції України. Визначено зміст, правову природу та характерні ознаки цього явища, а також проаналізовано його взаємозв'язок із принципами верховенства права, добросовісності та правової визначеності. Доведено, що зловживання правом на початковому етапі кримінального провадження має багатовимірну природу: воно поєднує нормативні, організаційні, морально-етичні й соціальні чинники, що у сукупності створюють сприятливий ґрунт для викривлення змісту процесуальних повноважень.

У роботі обґрунтовано, що основними причинами таких зловживань є нечіткість правового регулювання (зокрема, недосконалість статті 214 КПК України), відсутність ефективного відомчого контролю, формальний характер прокурорського нагляду та професійна деформація працівників органів досудового розслідування. Акцентовано увагу на тому, що подібні порушення мають системний характер і не можуть бути подолані лише шляхом індивідуальної відповідальності, адже їх підґрунтя – у дефіциті правової культури та у спотворенні етичних стандартів службової поведінки.

Визначено комплекс превентивних механізмів, спрямованих на запобігання зловживанням на початковому етапі досудового розслідування. До них віднесено вдосконалення правових критеріїв оцінки заяв і повідомлень, підвищення прозорості процесуальних рішень, розвиток цифрових інструментів обліку та моніторингу, запровадження ефективного судового контролю та незалежних дисциплінарних механізмів відповідальності. Особливу увагу приділено ролі прокурора як гаранта законності, а також необхідності формування в органах досудового розслідування культури доброчесності, заснованої на професіоналізмі, моральній стійкості та повазі до прав людини.

У підсумку сформульовано висновок, що подолання зловживань правом при початку досудового розслідування можливе лише за умови одночасного поєднання правового вдосконалення, організаційних реформ і світоглядних змін у системі кримінальної юстиції.

Ключові слова: досудове розслідування, зловживання правом, превентивні механізми, законність.

Summary

Turyk Ye. M. **Abuse of law at the stage of initiating pre-trial investigation: preventive mechanisms and ways of improvement.** – Article.

The article presents a comprehensive theoretical and practical study of the phenomenon of abuse of law at the stage of initiating pre-trial investigation within the modern Ukrainian system of criminal justice. The author explores the legal nature, essential characteristics, and causes of this phenomenon, emphasizing its multidimensional nature, which combines legal, institutional, ethical, and social determinants. Abuse of procedural powers at the initial stage of criminal proceedings is shown to be a manifestation of the deformation of the principles of legality, fairness, and proportionality, leading to violations of human rights and undermining public trust in law enforcement institutions.

The research substantiates that the main causes of such abuses lie in the imperfection and ambiguity of procedural legislation, especially in the regulation of Article 214 of the Criminal Procedure Code of Ukraine,

which allows arbitrary interpretation of the grounds for entering information into the Unified Register of Pre-Trial Investigations. Organizational shortcomings, insufficient prosecutorial oversight, hierarchical pressure, and the lack of effective departmental control are also identified as key contributing factors. The article stresses that abuse of law often arises not only from corruption risks but also from professional deformation and a decline in the ethical standards of investigators.

Based on the conducted analysis, the author proposes a system of preventive mechanisms aimed at ensuring legality and transparency at the initial stage of pre-trial proceedings. These include the introduction of clear legal criteria for assessing reports of crimes, strengthening judicial and prosecutorial supervision, digitalization of registration procedures, development of independent internal audit systems, and implementation of ethical training programs for investigators. The paper concludes that the effective prevention of abuses requires a synergy of legal reform, institutional transformation, and the formation of an integrity-based culture within the law enforcement system, where respect for human rights and rule of law are perceived as fundamental professional values.

Key words: pre-trial investigation, abuse of law, preventive mechanisms, legality.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 343.138-343.148
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.25

В. М. Фігурський
orcid.org/0000-0002-5329-8985
кандидат юридичних наук,доцент,
доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка

ГЕНЕЗА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ ПІЗНАВАЛЬНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ У РОЗГЛЯДІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ СУДОМ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ

Вступ. На території сучасної України традиції держави і права сягають глибокої давнини. Поява й розвиток державної організації як однієї з форм самоідентифікації народу значною мірою спричинилися до формування й розросту українського етносу (нації), еволюції його державноправових уявлень і норм, а відтак, – до закладення українських державницьких традицій [1, с. 25].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи доктринальну цінність і практичну затребуваність, історія виникнення і розвитку правового регулювання процесуальних дій пізнавальної спрямованості у судовому розгляді кримінального провадження на українських землях не привертає уваги дослідників. Історики права та процесуалісти переважно роблять акцент або на загальній характеристиці пам'ятків права, що діяли на теренах України, або на аналізі змісту деяких з них, не розглядаючи окремих процесуальних інститутів.

Деяким питанням становлення та розвою вказаних процесуальних дій у кримінальному процесуальному праві України присвятили свої праці Л. Білецький, Т. Галабурда, В. Землянська, М. Луцький, Я. Падох, Г. Римарчук, С. Сорока, І. Терлюк, М. Чубатий та інші українські науковці.

Метою статті є з'ясування регламентації процесуальних дій пізнавальної спрямованості у судовому розгляді кримінального провадження, ґрунтуючись на вивченні пам'яток права, що діяли на території України.

Виклад основного матеріалу. Упродовж IX-XIII ст. існувала середньовічна монархічна держава зі столицею у Києві, яка охоплювала чималу частину Східної Європи (деякі землі на території Польщі, усю Україну, більшу частину білорусі та західні регіони росії). Період, про який йдеться, в історико-правовій літературі одержав назву «Княжа доба».

Унормований судовий процес на теренах України пере початок з означеної епохи. Він був єдиним для цивільних і кримінальних справ. Водночас такі процесуальні дії як «гоніння слідом» та «свод» проводили лише в кримінальних справах. Будучи приватно-позовним, судовий процес ґрунтувався на засадах диспозитивності, змагальності, гласності, усності та безпосередності дослідження доказів.

Згідно з дослідженнями українських істориків права джерелами доказів у судовому процесі Київської Русі вважалися показання *послухів* (свідків доброї слави обвинуваченого) та *відоків* (свідків-очевидців), присяга *(рота*, *хресне цілування)*, речові докази *(лице)* і суд Божий *(випробування залізом, водою, двобій, жереб)* [2, с. 44–45; 3, с. 44–45].

В **Академічному** (найціннішому для правничих досліджень) **списку Руської Правди** не згадується про конкретні процесуальні дії пізнавальної спрямованості під час судового розгляду, проте з низки положень цієї пам'ятки права випливає, що переважно проводилися допит і огляд тіла живої людини.

Так, у ст. 10 вказано, якщо буде на кого *наклепна віра* (звинувачення в убивстві), то треба мати 7 свідків, які і встановлять *віру* (провину). А коли варяг, чи хто інший, то 2 свідки. Своєю чергою, ст. 13 визначала, що коли, шукаючи свідка, не знайдуть, а позивач далі буде чоловіка звинувачувати в головництві (вбивстві), тоді правду встановлювало розжарене залізо. Так само і в інших судових справах: злодійстві, наклепі. Натомість ст. 19 встановлювала, що коли на двір прийде закривавлений муж або з синцями, то свідка йому шукати не треба, але належить заплатити 3 гривні продажі. Коли ж не буде на ньому слідів побиття, то привести йому свідка, щоб слово було проти слова. Той, хто почав бійку, мав платити 60 кун. Якщо ж закривавлений прийде, а сам був зачинщиком, і знайдуться свідки, то йому платити тому, хто побив. Насамкінець, згідно ст. 21 коли штовхне муж мужа або до себе, або від себе, або ж по обличчю вдарить, і 2 свідки засвідчать, чи коли жердиною вдарить, то платити 3 гривні продажі. Коли буде *варяг* (представник скандинавів, який був воїном, найманцем) або *колбяг* (представник етносоціальної групи XI–XII ст.ст.), то належало забезпечити повноту свідків, які мусіли скласти присягу [4, с. 83–85].

© В. М. Фігурський, 2025

Упродовж XIV–XVI ст. українські землі стали основою формування ще однієї держави – Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої.

Судовий процес руcько-литовського періоду також був приватно-позовним та не розмежовував цивільного і кримінального судочинства. Його характеризували диспозитивність, змагальність, гласність, усність, безпосередність дослідження доказів. Сторони продовжували бути *dominus litis* («паном своєї справи»). Водночас у ньому чітко відображалася станова нерівність суспільства. Простежувалась формальна система доказів. Для різних справ встановлювалися інші вимоги до доказів.

У судовому процесі Великого князівства Литовського система джерел доказів, у порівнянні з положеннями Руської правди, зазнала змін – законодавець відмовився від суду Божого. Закріпивши показання свідків, вижів (судовий урядовець у Великому князівстві Литовському), присяги і речові докази у розділах VI (арт. арт. 23, 28, 35), VII (арт.арт. 2, 5, 18, 23) та XIII (арт арт. 2, 4, 5, 7-9, 17-18) **Литовського статуту 1529 р.**, тогочасний правотворець упустив нормативну регламентацію способів одержання з цих джерел необхідної доказової інформації. Утім з'явилася процесуальна дія пізнавальної спрямованості, за допомогою якої отримували показання свідків та вижів, – *опитування*. Доречно зазначити, що ні позивач, ні відповідач (йдеться про потерпілого та обвинуваченого, оскільки судовий процес не розмежовував цивільного і кримінального судочинства) показання не давали, а присягали. Своєю чергою, способом відшукання речового доказу визнавався *обшук*, який проводив виж (у Литовському статуті 1588 р. функції вижа виконував возний) у присутності сторонніх людей [5, с. 249–252, 253–259, 290–295].

Натомість у розділі IV **Литовського статуту 1566 р.** регламентовані вимоги до осіб, які могли бути свідками (арт. 51), та визначено, хто не може бути свідком (арт. 53). Окрім того, з'явилося ще одне джерело доказів – письмові документи, якими були записи на маєтки й інші виписи, витяги з канцелярських, замкових, судових земських книг, письмові зобов'язання з підписами та печатками (арт.арт. 52, 57) [6, с. 319–321]. Водночас жодного порядку одержання відомостей про факти і обставини, що стосувалися предмета судового процесу, не було напрацьовано.

Артикули 20-21 розділу IV **Литовського статуту 1588 р.** закріпили спосіб дослідження письмових документів – *пред'явлення в суді*. В арт. 76 цього ж розділу одержав унормування припис щодо порядку опитування свідків учинення тяжких злочинів. Зокрема у таких справах свідків опитували окремо, проте в присутності сторін [7, с. 131, 176].

Тож процесуальними діями пізнавальної спрямованості, які проводили в суді за Литовськими статутами 1529, 1566 та 1588 рр., є опитування свідків, вижів, возних та пред'явлення письмових документів. Як і за чинного правового регулювання, обшук становив досудову процесуальну дію.

Унаслідок національної революції середини XVII ст. виникло державне утворення – Українська козацька держава (Гетьманщина). Пам'яткою права, яка діяла на теренах сучасної України в період Гетьманщини, є **Права, за якими судиться весь малоросійський народ 1743 р.** (далі – Права).

У цьому збірнику правових норм не проведено розмежування норм цивільного і кримінального процесу. Водночас частка положень процесуального характеру істотно зросла. Глави VII, VIII Прав присвячені винятково проблемі врегулювання кримінальних процесуальних відносин. Незважаючи на пріоритет диспозитивності, поступово збільшується начало офіційності *(ex officio)* в діяльності суду. Судовий процес продовжував бути змагальним, гласним і усним. Однак докази мали різну юридичну силу. Способи їх одержання були диференційованішими, у порівнянні з Литовськими статутами.

Так, відповідно до п. 5 арт. 12 глави VIII Прав *обвинувачений підлягав усному допиту* судом по кожному пункту обвинувачення. Перехід до наступних пунктів без вичерпання попередніх не допускався. Обвинуваченому надавалося право використовувати впродовж його допиту письмові документи для спростування пунктів обвинувачення. Пункт 6 цього ж артикулу згаданої глави встановлював можливість *оголошення письмових документів* під час судового засідання. Крім того, сторонам надавалися копії таких документів (п. 7 арт. 12). Згідно з п. 10 арт. 12 означеної глави після вичерпання дослідження доказового матеріалу, сторони повинні були письмового засвідчити, що їм нічого додати [8, с. 126–128]. Обвинуваченого також могли допитати із застосуванням катування (арт. 5 глави XXV) [8, с. 442–443].

Артикул 15 глави VIII Прав регламентував правила *допиту свідків*. До них зокрема належать такі. Перед допитом свідок складав присягу (п. 2 арт. 15). Свідку роз'яснювався обов'язок говорити правду (п. 3 арт. 15). Зазвичай допит свідка проводився після допиту обвинуваченого. Проте у випадках, коли свідок перед його допитом мав надовго виїхати або тяжко захворів, суд за клопотанням сторони вправі допитати цього свідка раніше допиту обвинуваченого (свідоцтво постійної пам'яті). Пункт 6 арт. 15 встановлював,

що свідків допитує лише суд. Водночас, поважних, високого рангу осіб, шляхетного походження жінок, хворих, які не можуть прибути до суду, дозволялося допитати вдома. Дозволявся письмовий виклад показань свідком, який проживає в іншій місцевості або виїхав туди у справах (п. 7 арт. 15). Зазвичай свідки допитувалися усно. Однак їм надавалося право письмово викласти свої показання (п. 8 арт. 15). Якщо показання свідків не узгоджувалися між собою, суд міг *звести їх разом*, аби вони між собою обговорили причини розбіжностей та викрили один одного (п. 5 арт. 16) [8, с. 131, 132, 134].

Права встановлювали можливість проведення ще однієї процесуальної дії пізнавальної спрямованості. За термінологією цієї пам'ятки права такою дією є освідування. Так, п. 6 арт. 26 глави 20 XX закріплював використання *освідування лікарів, знаючих та інших добросовісних людей* для встановлення причин смерті [8, с. 370]. Про освідування сказано і у п. 1 арт. 23 цієї ж глави – якщо після насильницького нападу загинув потерпілий, то особам з боку вбитого належить повідомити про цей факт навколишніх сусідів, звернутися до суду і разом із посланими доставити до суду докази нападу і тіло вбитого для *освідування* [8, с. 365–366].

Тож Кодекс Гетьманщини 1743 р. закріплював проведення в суді таких процесуальних дій пізнавальної спрямованості як допит, оголошення письмових документів, освідування. При цьому, не лише була визначена чітка послідовність проведення допиту, але й регламентований його порядок. Важливо підкреслити наділення обвинуваченого правом використовувати письмові документи під час цієї процесуальної дії. Заслуговує уваги можливість проведення одночасного допиту свідків. А у т. зв. свідоцтві постійної пам'яті простежується схожість із сучасним інститутом депонування показань. З погляду зору сучасної процесуальної доктрини та нормативного регулювання в освідуванні лікарів, знаючих та інших добросовісних людей вбачаються деякі ознаки судово-медичного дослідження.

З XIX ст. у періодизації українського етногенезу настає новий етап – перебування українських земель у складі російської та Австро-Угорської імперій.

У 1864 р. в російській імперії відбулася судова реформа, основу якої становили прийняті 20 листопада 1864 р. Статути, серед яких і **Статут кримінального судочинства (далі – Статут)**. Ця пам'ятка права внесла істотні зміни до кримінального процесу кріпосної росії, яку характеризували станова система, пряма залежність суду від адміністрації, інквізиційна (розшукна) модель кримінального процесу з формальною системою доказів.

У Статуті було проголошено основи демократичного судового процесу – суд і захист, задекларовано такі правила проведення судового розгляду як гласність, усність, безпосередність, безперервність, рівноправність сторін, виділення захисту та обвинувачення, здійснено відхід від системи формальних доказів. Статутом запроваджено суд присяжних, раніше не відомий російському судочинству. Судове слідство, яке полягало у розгляді та перевірці доказів, мало змагальний характер, але ця обставина не виключала самостійності суду і не зобов'язувала його вирішувати справу лише на підставі тих доказів, які подані сторонами.

Статутом була регламентована можливість проведення в суді першої інстанції таких процесуальних дій пізнавальної спрямованості – допит, очна ставка, оголошення протоколів слідчих дій, огляд та освідування. Зупинимося на аналізі такого унормування детальніше.

Допит підсудного та інші процесуальні дії пізнавальної спрямованості не проводили, якщо підсудний визнавав свою вину. Тоді суд переходив до заключних дебатів. На вимогу інших суддів, присяжних, прокурора та інших осіб, які брали участь у справі, головуючий повинен був розпочати розгляд і перевірку доказів, незалежно від визнання підсудним своєї вини. Головуючий, інші судді, присяжні могли ставити підсудному питання з усіх обставин справи, що видавалися недостатньо з'ясованими. Якщо підсудних було декілька, то кожного з них допитували окремо або, на розсуд суду, за відсутності співучасників, або за їх присутності (ст.ст. 680–686) [9, с. 84–85].

Свідків допитували окремо. Спочатку допитували потерпілих, потім свідків з боку обвинувачення, а опісля – з боку захисту. Порядок допиту свідків міг бути змінений. Перед допитом свідка встановлювали його особу та з'ясовували його відносини з особами, які брали участь у справі. Після цього головуючий запитував сторін, чи вони не заперечують проти допуску свідка до допиту. Чоловік або дружина підсудного, його родичі по прямій висхідній чи нисхідній лінії, а також його рідні брати і сестри могли відмовитися від давання показань, а якщо не відмовлялися, то їх допитували без складання присяги. Перед допитом головуючий попереджав свідка про відповідальність за неправдиві показання (ст.ст. 699-716) [9, с. 86–88].

Допит свідка розпочинався з пропозиції розповісти все, що йому відомо у справі. Після цього головуючий надавав можливість сторонам поставити свідку питання. Спочатку питання ставила та сторона, яка викликала свідка, а потім – протилежна. Сторони мали право поставити свідку питання не лише про те, що він бачив, чув, але

й про ті обставини, що доводять неможливість бачити або чути, чи бачити і чути саме так, як він розповідав. Свідок не міг відмовитися від відповіді на питання щодо виявлених суперечностей у його показаннях, але не був зобов'язаний відповідати на питання, що викривали його самого у вчиненні злочину. Під час допиту свідку могли пред'являти речові та письмові докази, що стосувалися предмета його показань (ст.ст. 718-725) [9, с. 88–89].

Сторона вправі була поставити свідку *повторні питання* для роз'яснення відповідей на питання протилежної сторони. Якщо відповіді на питання сторін були незрозумілими, то головуючий, інші судді, присяжні, з дозволу головуючого, могли поставити свідку *додаткові питання* (ст.ст. 723-724) [9, с. 89].

Кожен свідок міг бути передопитаний у присутності інших свідків або допитаний з іншим свідком на *очній ставці*. Як правило, свідкам було заборонено залишати залу судового засідання, окрім як за клопотанням сторін і рішенням суду (ст.ст. 726-728) [9, с. 89].

Протоколи огляду, освідування, обшуку та виїмки зачитували в судовому засіданні лише за клопотанням сторін або якщо суд чи присяжні визнають це за необхідне (ст. 687) [9, с. 85].

Коли суд за клопотанням сторін або присяжних, чи з власної ініціативи визнавав протокол огляду таким, що немає законної достовірності або належної повноти, то доручав одному зі своїх членів або судових слідчих провести *новий огляд*. У надзвичайних випадках, для місцевих оглядів та загалом засвідчення події, якщо вона становила важкий злочин, суд виїжджав в законному складі на місце злочину, де й відкривав судове засідання (ст.ст. 688-689) [9, с. 85].

Для *пояснення освідування*, проведеного слідчим або обізнаними людьми, суд міг викликати осіб, які проводили освідування, та вимагати від них ґрунтовного звіту щодо їх дій. Обізнаних осіб, які проводили судово-хімічні чи мікроскопічні дослідження не за місцем досудового слідства, не викликали в судове засідання для давання пояснень, а замінювали місцевими лікарями або фармацевтами. Перед даванням пояснень обізнані особи складали присягу. За клопотанням сторін чи присяжних, або з власної ініціативи, суд міг призначити *нове освідування* (ст.ст. 690-692) [9, с. 85].

Речові докази оглядали в судовому засіданні, якщо для цього не було перешкод в обсягу чи якості речей. Після *огляду речових доказів* суддями і присяжними, їх пред'являли підсудному та потерпілому (ст.ст. 696-697) [9, с. 86].

Тож Статут чітко визначав порядок дослідження доказів: допит підсудного (за умови невизнання ним вини) – допит потерпілого – допит свідків – проведення інших процесуальних дій пізнавальної спрямованості. Регламентація порядку допиту свідків характеризувалася змагальним началом: спочатку допитували свідків сторони обвинувачення, а потім – захисту. Елементами процесуальної форми судового допиту свідків становили встановлення його особи, з'ясування взаємин з іншими учасниками судового розгляду, складання присяги, попередження про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивих показань, роз'яснення права не давати показання щодо себе, близьких родичів. Сторони могли ставити свідкам питання для з'ясування достовірності їх показань. Допускалася можливість повторного допиту свідка. Окремою процесуальною дією визнавалася очна ставка. Відступом від засади безпосередності дослідження доказів було правило про оголошення документів лише за клопотанням сторін. Значно підвищувала пізнавальні спроможності судового розгляду можливість проведення огляду місця вчинення злочину, для чого проводилося виїзне судове засідання. Також суд міг викликати в судове засідання обізнаних осіб для пояснення результатів проведеного освідування (аналог судово-медичної експертизи). Поступом також було повноваження суду призначити освідування (експертизу).

Революція 1848–1849 рр. в Австрійській імперії, спрямована на модернізацію суспільних відносин, ліквідацію феодальних пережитків, а також боротьбу за громадянські права, свободи та національне самовизначення, стала поштовхом докорінних змін у монархії. Ні один чинник суспільного життя не підходив так добре для зміцнення національної єдності найрізноманітніших верств населення, припинення конфлікту, врахування інтересів і поглядів, зокрема, як кримінальний процес [10, с. 67].

Тож 23 травня 1873 р. був прийнятий новий **австрійський кримінально-процесуальний кодекс (*StrafprozeЯordnung 1873*)**, який діє й нині, в останній редакції від 9 грудня 1975 р., з багатьма наступними змінами і доповненнями.

Однією з позитивних рис цього кодексу було те, що в ньому було враховано прогресивні правові досягнення тогочасних провідних європейських держав. Цей Кодекс містив значно досконаліші випробувані юридичною практикою кримінальні процесуальні положення щодо здійснення кримінального судочинства у порівнянні з попередніми періодами, він характеризувався демократично-ліберальними підходами у встановленні істини під час розгляду і вирішення кримінальної справи та високим як для того часу рівнем юридичної техніки. Ця пам'ятка права упродовж тривалого часу застосовувався на території Галичини і Буковини у складі Австро-Угорщини

під час здійснення кримінального провадження [10, с. 79–80].

Перелік дій пізнавальної спрямованості, які проводили під час судового розгляду кримінального провадження, характеризувався лаконічністю. Йшлося про допит, оголошення документів, показань, огляд та призначення експертизи.

Згідно з §§ 245, 246 головуючий *допитував обвинуваченого* щодо суті обвинувачення. Якщо обвинувачений заявляв про свою невинуватість, головуючий повідомляв йому, що він має право заперечити обвинувачення зв'язним поясненням фактів і, після наведення кожного доказу, викласти свої зауваження щодо них. Якщо обвинувачений відмовлявся від своїх попередніх показань, його допитували щодо причин такої відмови. У цьому випадку, а також якщо обвинувачений відмовлявся відповідати, головуючий міг розпорядитися зачитати вголос протокол попередніх показань повністю або частково. Підсудного заборонялося примушувати відповідати на поставлені йому запитання. Після допиту обвинуваченого докази досліджували в порядку, визначеному головуючим, і, за загальним правилом, спочатку досліджували докази, подані прокурором. Прокурор і обвинувачений можуть відмовитися від дослідження доказів під час судового розгляду, але лише за згодою протилежної сторони [11].

Свідків та експертів допитували у присутності обвинуваченого. Перед допитом їх попереджали про необхідність говорити правду. Експертам, які вже склали присягу, та свідкам, які склали присягу під час досудового провадження, нагадували про святість складеної ними присяги. Під час допиту свідків та експертів головуючий повинен був забезпечити, щоб свідок, якого ще не було допитано, не був присутній при дослідженні доказів, а експерт, якого не було допитано, не був присутній при допиті інших експертів з того самого питання. Свідки, чиї показання містили суперечності, могли бути заслухані головуючим. Свідки та експерти повинні були залишатися присутніми на слуханні після їх допиту, доки головуючий суддя не дозволить їм залишити залу судового засідання. Після заслуховування кожного свідка, експерта чи співобвинуваченого, обвинуваченого запитували, чи має він щось сказати у відповідь на щойно зроблену заяву. Окрім головуючого, інші судді, прокурор, обвинувачений мали право ставити запитання будь-якій особі, яку допитували, з дозволу головуючого. Головуючий вправі був відвести питання, яке вважав недоречним (§§ 247-249) [11].

За змістом §§ 250, 251 головуючий міг за виняткових обставин зобов'язати обвинуваченого залишити залу суду під час допиту свідка або співобвинуваченого. Однак, після повернення обвинуваченого, головуючий повинен був повідомити йому про все, що відбулося за його відсутності. Як обвинувачений, так і прокурор могли вимагати, щоб свідки залишили залу суду після заслуховування їхніх показань, а також щоб їх викликали пізніше та *допитали повторно*, самостійно або у присутності інших свідків. Головуючий також міг ухвалити таке рішення в силу службового обов'язку [11].

Відповідно до § 252 *протоколи допиту, а також висновки експертів підлягали оголошенню* у таких випадках: 1) якщо особи, яких необхідно допитати, померли; якщо їхнє місцезнаходження невідоме або якщо їхня явка не могла бути забезпечена через вік, хворобу чи немічність, або через їхнє віддалене місцезнаходження, або з інших поважних причин; 2) якщо особи, допитані в судовому засіданні, відмовлялися в істотних для справи обставинах від своїх попередніх показань; 3) якщо свідки, обвинувачений відмовлялися давати показання; 4) якщо прокурор і обвинувачений домовилися про таке оголошення. Протоколи огляду та експертизи, відомості про попередні судимості обвинуваченого, а також інші документи, що стосувалися справи, оголошувалися, якщо обидві сторони не заперечували проти цього. Після оголошення кожного документа обвинуваченого запитували, чи є у нього якісь коментарі [11].

§ 254 надавав головуючому право без клопотання прокурора чи обвинуваченого викликати свідків та експертів. Головуючий також був наділений повноваженнями витребувати нові висновки експертів або інші докази, доручити суду провести огляд або призначити для цього члена суду, який повинен доповісти з цього питання [11].

Тож послідовність виконання процесуальних дій пізнавальної спрямованості за КПК Австро-Угорщини 1873 р. визначав суд. Він був наділений широкими повноваженнями дослідження доказів з власної ініціативи.

Впродовж 1917–1921 рр. в Україні існували кілька форм державності.

У період функціонування ЗУНР австрійське право стало основою її законодавства. Такий факт дослідники пояснюють як ефективністю й усталеністю практичного застосування права, так і відсутністю часу для формування й уніфікації національного законодавства [12, с. 292].

Основним джерелом кримінального процесуального права в ЗУНР був австрійський КПК 1873 р. Органи судочинства ЗУНР, які здійснювали розслідування та розгляд кримінальних справ, керувались у своїй діяльності, насамперед цим кодексом, але військові суди ЗУНР не застосовували його положень, оскільки здійснювали судочинство на підставі австрійського вій-

ського кримінального процесуального кодексу 1912 р. Крім австрійського кримінального процесуального кодексу 1873 р., в ЗУНР застосовувалася і значна кількість інших нормативно-правових актів, що містили процесуальні норми: закон про охорону приватної власності на будинок від 27 жовтня 1867 р., про охорону таємних листів і кореспонденції від 6 квітня 1870 р., розпорядження міністра юстиції від 21 жовтня 1908 р. про розгляд кримінальних справ щодо неповнолітніх [13, с. 266–267].

Законотворча робота Центральної Ради розпочалася лише після більшовицького перевороту у Петрограді, коли молода держава опинилась віч-на-віч з необхідністю законодавчого вирішення нагальних проблем. Оскільки побудова власного законодавства – довготривалий процес, то Центральна Рада прийняла закон про правонаступництво від 25 листопада 1917 р., згідно з яким усі російські закони, видані до 27 жовтня 1917 р., залишались чинними, а Центральна Рада мала право видавати нові закони та скасовувати старі від імені УНР. Саме тому судові та правоохоронні органи Української Народної Республіки 1917–1918 рр. у своїй діяльності переважно керувалися кримінальним та кримінальним процесуальним законодавством російської імперії зі змінами, внесеними Тимчасовим урядом. Основним нормативно-правовим актом в галузі кримінального судочинства після проголошення Центральної Ради на українських землях залишався Статут кримінального судочинства 1864 р. З проголошенням Української держави гетьманська адміністрація, визнавши де-факто весь масив попереднього законодавства, пішла шляхом вибіркового скасування насамперед тих актів, що суперечили соціально-економічним і політичним засадам Української держави. Але більшістю залишалися чинними закони колишньої російської імперії. Директорії довелося мати справу з проблемою колізій з попередніми та паралельними системами законодавства. Загалом Директорія обрала той же шлях, що й гетьман Скоропадський – частково скасовувати одні і відновлювати чинність інших законів в залежності від їх політичних інтересів [14, с. 8–10].

За умовами Ризького договору 1921 р. між УСРР, РСФРР та Польщею Західна Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя увійшли до складу Польської держави. Згодом у 1923 р. Рада послів великих держав (Рада амбасадорів) визнала частиною Польщі і Східну Галичину.

У період між обома світовими війнами Польща успадкувала чотири моделі в галузі кримінального процесуального права: німецьку, російську, австрійську та угорську, остання з яких діяла лише тимчасово на невеликій території. Творці польського кримінального процесуального кодексу мали амбіції створити власний кодифікований акт, спираючись на існуючі європейські правові моделі та досвід, а також на потреби держави та суспільства у XX ст. Тож у **КПК Польщі (*Kodeks postępowania karnego*) 1928 р.** було запроваджено змішану форму кримінального судочинства у її класичному, але ліберальному вигляді. Так, суди базували свою діяльність на засадах диспозитивності, усності, гласності, безпосередності, встановлення матеріальної істини та вільної оцінки доказів. Водночас прокуратура була відповідальна за кримінальне переслідування. У воєводствах південної Польщі громадяни брали участь у кримінальних судах, виступаючи присяжними [15, с. 181, 198].

Систему процесуальних дій процесуальної спрямованості під час судового розгляду кримінального провадження за КПК Польщі 1928 р. становили допит, оголошення показань, оголошення документів, огляд речових доказів, огляд на місці, доручення проведення допиту свідка.

Важливо зазначити, що якщо показання обвинуваченого, в яких він визнає свою вину, не викликали сумніву, суд за згодою сторін міг не проводити дослідження доказів або провести його частково (art. 334). Згідно з art. 336 свідків *допитували* за відсутності інших ще не допитаних свідків. *Показання підлягали оголошенню* в судовому засіданні якщо: 1) допитана під час досудового розслідування особа, не з'явилася на судовий розгляд з причин, які неможливо усунути або усунення яких ускладнене; 2) наявні суперечності у показаннях особи, даних під час досудового розслідування та в суді; 3) особа відмовилася давати показання; 4) якщо особа заявила, що не пам'ятає деталей (art. art. 337-338). Відповідно до art. 339 також *підлягали оголошенню* протоколи огляду, висновки експертів, попередньо ухвалені судові рішення щодо обвинуваченого, інші наявні у матеріалах справи урядові або приватні документи. Подані впродовж судового розгляду *документи*, пред'являли сторонам, *оголошували* і долучали до матеріалів справи (art. 340). Своєю чергою, згідно з art. art. 341-342 *речові докази передавали на огляд* суду та сторонам, якщо відсутні перешкоди у розмірі та властивостях. Свідкам та експертам речові докази пред'являли, якщо вони стосувалися показань цих осіб. За необхідності суд проводив *огляд на місці* (art. 344). Крім того, art. 345 визначав, якщо свідок, який не міг з'явитися на виклик, суд *доручав допит* такого свідка одному із суддів, що входили до складу суду у цій справі чи гродському суду для чого відкладав судовий розгляд [16, с. 637].

Встановлюючи можливість проведення судового допиту, КПК Польщі 1928 р., не регламенту-

вав його порядку. Також тогочасний польський законодавець не вбачав необхідності одночасного допиту вже допитаних осіб, у показаннях яких були істотні суперечності. Водночас, цей кодифікований акт докладно визначав випадки оголошення показань під час судового розгляду. Поряд з оглядом речових доказів, суд міг провести ще й огляд на місці. Відступ від засади безпосередності дослідження доказів становило доручення проведення допиту одному з членів суду або іншому (гродському) суду.

Після поразки в боротьбі за незалежність, Україна остаточно втратила суверенітет та увійшла до складу новоствореного Радянського Союзу як одна з республік. У радянський період відбулися три кодифікації кримінального процесуального права – 1922, 1927 та 1960 рр.

Перший **КПК УСРР** був затверджений Всеукраїнським ЦВК 13 вересня **1922 р.** Цей кодифікований акт регламентував проведення таких процесуальних дій пізнавальної спрямованості як допит, оголошення показань свідка, огляд речових доказів та оголошення письмових документів, призначення і проведення нової експертизи, огляд місця вчинення злочину та витребування нових доказів.

На прийнятий у 1922 р. КПК УСРР почали впливати істотні чинники. Так, 30 грудня 1922 р. був утворений Союз РСР, до складу якого увійшла і Українська СРР. Союзні органи прийняли у 1924 р. Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік. Тому виникла потреба законодавство УСРР про кримінальне судочинство увідповіднити загальносоюзним законам, що й було зроблено. 20 липня 1927 р. був прийнятий КПК УСРР, який набув чинності з 15 жовтня 1927 р. У цьому кодексі чимало статей залишилось з КПК УСРР 1922 р., крім того – містив низку статей, що по-новому регулювали діяльність органів попереднього розслідування, прокуратури і суду [17, с. 558].

Вищенаведене твердження стосується й процесуальних дій пізнавальної спрямованості в суді першої інстанції.

Так, згідно зі ст. 263 **КПК УРСР 1927 р.** *підсудного допитували* у такому порядку: обвинувачі, цивільні позивачі, захисники, підсудні, головуючий і судді [18, с. 90].

Свідків допитували по одному, без інших ще недопитаних свідків. Кожному свідкові перед допитом його по суті ставили запитання для встановлення його особи і для визначення причетності до справи і стосунків до сторін. Допит свідка розпочинався з пропозиції розповісти все, що він особисто знає в справі, уникаючи подання відомостей, джерела яких він не може навести. Після того, як свідок завершив свої показання, головуючий пропонував сторонам запитувати свідка і мав право при цьому відхиляти запитання, що не стосуються справи. Запитання свідкові ставила спочатку та сторона, за клопотанням якої свідка викликано, а потім інші сторони. Свідка, викликаного з ініціативи суду, насамперед, допитував обвинувач, а потім інші сторони. Кожна сторона мала право ставити свідкові *додаткові питання* для з'ясування або доповнення відповідей, даних на запитання іншої сторони. Головуючий і члени суду могли ставити запитання свідкові після закінчення його допиту кожною стороною і після закінчення його допиту всіма сторонами. Кожного свідка могли допитати або *передопитати* при інших свідках або на *очній ставці*. Свідки, даючи показання, могли мати при собі писані нотатки в тих випадках, коли показання стосуються будь-яких обчислень та інших даних, які важко тримати в пам'яті (ст.ст. 264-272) [18, с. 90–91].

КПК УРСР 1927 р. у ст. 274 закріплював можливість *оголосити показання*, дані під час дізнання чи досудового слідства, як з власної ініціативи, так і за клопотанням сторін [18, с. 92].

Експертів допитували за правилами, встановленими для допиту свідків. Якщо експертові для повноти *експертизи* потрібно було поставити запитання свідкові або підсудному, він мав право їх поставити з дозволу головуючого. У разі коли експертизу визнавали недосить ясною або неповною та у випадку розбіжності між експертами, суд, з власної ініціативи або за клопотанням сторони, мав право призначити *нову експертизу*, запросивши для цього нових експертів (ст.ст. 276-277) [18, с. 92].

КПК УРСР 1927 р. (ст. 278-279) регламентував *огляд речових доказів* і *оголошення писаних документів* як з ініціативи суду, так і за клопотанням сторін. Крім того, цей кодифікований акт закріплював можливість *огляду місця злочину*. Для цього суд мав право доручити провести цей огляд одному з членів суду або виїхати на місце в повному складі [18, с. 92–93].

Визнавши, що обставини справи з'ясовані недостатньо, суд мав право з власної ініціативи або за клопотанням сторін *витребувати нові докази* (ст. 280 КПК) [18, с. 93].

У наступні роки до КПК УСРР 1927 р. вносилися деякі зміни і доповнення. У середині 1950-х рр. законодавство про судочинство, яке складалося із загальносоюзних законодавчих актів та кримінально-процесуальних кодексів союзних республік, було таким, що приймалося у різний час і тому відображало особливості того чи іншого періоду розвитку радянської держави. Крім того, справді більшість із цих законів, як застарілі, не відповідали новим завданням подальшого розвитку радянського суспільства, а деякі суперечили один одному

і Конституції СРСР. З'явилися передумови для створення досконалого кримінально-процесуального законодавства. Важливим кроком на шляху досягнення цієї мети було прийняття Верховною Радою СРСР 25 грудня 1958 р. Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік. Пізніше на їхній основі були ухвалені Кримінально-процесуальні кодекси союзних республік. В УРСР КПК затверджено 28 грудня 1960 р., а введений у дію з 1 квітня 1961 р. [17, с. 559].

КПК УРСР 1960 р. не лише істотно розвинув положення КПК УРСР 1927 р. щодо процесуальних дій пізнавальної спрямованості в суді першої інстанції, але й закріпив низку новел. Так, за змістом цього кодифікованого акта процесуальні дії пізнавальної спрямованості в суді першої інстанції проводили в межах такого етапу судового розгляду як судове слідство. Система процесуальних дій пізнавальної спрямованості, що здійснювали суд і сторони кримінального провадження, характеризувалася багатоманітністю та охоплювала допит, очну ставку, оголошення показань, пред'явлення для впізнання, призначення і проведення експертизи, огляд речових доказів, огляд та оголошення документів, огляд місця події.

Допит підсудного починався з пропозиції головуючого дати в справі показання, після чого підсудного допитували прокурор, громадський обвинувач, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники, захисник, громадський захисник. Після цього підсудному могли бути задані питання іншими підсудними. Потім підсудного допитував суддя. Суд мав право протягом усього допиту підсудного учасниками судового розгляду задавати йому питання для уточнення і доповнення його відповідей. Допит підсудного у відсутності іншого підсудного допускався за мотивованою ухвалою суду тільки у виняткових випадках, коли цього вимагали інтереси справи або безпека підсудного. Після повернення підсудного до залу суду головуючий ознайомлював його з показаннями, які були дані у його відсутності, і надавав йому можливість задавати питання підсудному, що був допитаний у його відсутності, а також дати пояснення з приводу цих показань. У судовому засіданні підсудний мав право користуватись нотатками (ст. 300) [19, с. 118].

Оголошення судом показань підсудного, даних під час дізнання, досудового слідства або на суді, згідно зі ст. 301 КПК УРСР 1960 р. дозволялось як за ініціативою суду, так і за клопотанням прокурора та інших учасників судового розгляду у таких випадках: 1) при наявності істотних суперечностей між показаннями, які підсудний дав на суді і під час досудового слідства або дізнання; 2) в разі відмови підсудного давати показання на судовому слідстві; 3) коли справа розглядалася у відсутності підсудного [19, с. 118–119].

Перед даванням кожним свідком чи потерпілим показань головуючий встановлював його особу, роз'яснював свідкові його права і обов'язок повідомити все, що він знає в справі, та попереджав його про кримінальну відповідальність за давання суду завідомо неправдивих показань і за відмову дати показання. Потерпілому головуючий роз'яснював його права і попереджав про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання (ст. 302) [19, с. 119].

Свідків допитували по одному у відсутності інших, ще не допитаних свідків. Кожному свідкові перед допитом його по суті задавали питання, щоб з'ясувати його стосунки з підсудним і потерпілим, і пропонували розповісти все те, що йому відомо в справі. Після того, як свідок розповів усе, що йому відомо в справі, його допитували прокурор, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, захисник, підсудний, суддя та народні засідателі. Якщо свідка викликано в судове засідання за клопотанням прокурора або інших учасників судового розгляду, запитання цьому свідкові ставив спочатку той учасник судового розгляду, за клопотанням якого свідка викликано. Свідка, викликаного з ініціативи суду, допитували в загальному порядку. Суд протягом усього допиту свідка учасниками судового розгляду мав право ставити йому запитання для уточнення і доповнення відповідей. Допитані свідки залишалися в залі судового засідання і не могли покинути його до закінчення судового розгляду без дозволу головуючого (ст. 303) [19, с. 119].

Суд з власної ініціативи або за клопотанням прокурора чи інших учасників судового розгляду міг *оголосити показання свідка*, дані під час дізнання, досудового слідства або на суді, у випадках: 1) наявності істотних суперечностей між показаннями, які свідок дав на суді і під час досудового слідства або дізнання; 2) неявки в судове засідання свідка, явка якого з тих або інших причин неможлива (ст. 306) [19, с. 120].

У відповідності до ст. 307 КПК УРСР 1960 р. допит неповнолітнього свідка віком до чотирнадцяти років, а за розсудом суду – до шістнадцяти років проводився в суді за правилами, допиту на досудовому розслідуванні. По закінченні допиту неповнолітнього свідка видаляли із зали суду, крім випадків, коли суд з власної ініціативи або за клопотанням прокурора чи інших учасників судового розгляду визнавав присутність цього свідка в залі суду необхідною. У виняткових випадках, коли цього вимагали інтереси справи, допит неповнолітнього свідка за ухвалою суду міг бути проведений у відсутності підсудного. Після повернення підсудного до зали суд зобов'я-

заний був ознайомити його з показаннями свідка і надати йому можливість задавати питання свідкові, а також дати пояснення з приводу показань свідка [19, с. 120–121].

Потерпілого допитували за правилами допиту свідків. Допит потерпілого проводився перед допитом свідків (ст. 308) [19, с. 121].

Свідкові, потерпілому або підсудному під час судового слідства могли бути *пред'явлені для впізнання* особа чи предмет. Пред'явлення для впізнання проводили після того, як впізнаючий при допиті вказав на ознаки, за якими він може впізнати особу чи предмет. При пред'явленні особи чи предмета для впізнання впізнаючий повинен був вказати, чи впізнає він особу або предмет і за якими саме ознаками (ст. 309) [19, с. 121].

У ст. 310 КПК УРСР 1960 р. був закріплений порядок *призначення експертизи в суді*. Експерт у судовому засіданні брав участь у дослідженні доказів і міг з дозволу суду ставити запитання підсудному, потерпілому і свідкам про обставини, які мають значення для його висновку. Після з'ясування обставин, що мають значення для висновку експерта, головуючий пропонував прокуророві, підсудному, його захисникові та іншим учасникам судового розгляду подати у письмовому вигляді питання, які вони бажають поставити експертові. Суд обмірковував ці питання, враховуючи при цьому думку учасників судового розгляду, усував ті з них, які не стосувалися справи або не належали до компетенції експерта, а також формулював ті питання, які він ставив перед експертом з власної ініціативи. Питання, що підлягали розгляду експертом, головуючий оголошував і передавав експерту в письмовому вигляді, після чого останній складав висновок. Висновок експерта давався у письмовому вигляді, оголошувався ним у судовому засіданні та приєднувався судом до справи [19, с. 121–122].

Стаття 311 КПК УРСР 1960 р. регламентувала *допит експерта*. Так, після оголошення висновку експертові могли задати питання для роз'яснення і доповнення його висновку. Питання експертові спочатку задавав прокурор, потім потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники, захисник, підсудний, суддя та народні засідателі. Питання, поставлені експертові, та відповіді на них заносили до протоколу судового засідання [19, с. 122].

Згідно зі ст. 312 КПК УРСР 1960 р. суд міг мотивованою ухвалою *призначити додаткову* або *повторну експертизу* [19, с. 122].

КПК УРСР 1960 р. встановлював можливість *огляду речових доказів*. Зокрема відповідно до ст. 313 цього кодифікованого акта речові докази повинні бути оглянуті судом і пред'явлені учасникам судового розгляду, а коли це необхідно, – свідкам і експертам. Особи, яким пред'явлені речові докази, могли звертати увагу суду на ті або інші особливості, які мають значення для вирішення справи, про що зазначалося в протоколі судового засідання. Огляд речових доказів, які не можна доставити в судове засідання, проводився в разі необхідності на місці їх знаходження [19, с. 122].

Серед процесуальних дій пізнавальної спрямованості ст. 314 КПК УРСР 1960 р. регулювала *огляд і оголошення документів*. Так, документи, що є доказами в справі, повинні були оглянуті або оголошені в судовому засіданні. Ці дії могли провадитися як за ініціативою суду, так і за клопотанням учасників судового розгляду в будь-який момент судового слідства [19, с. 123].

Суд, визнавши необхідним *оглянути місце події*, проводив огляд з участю прокурора, громадського обвинувача, підсудного, його захисника, громадського захисника, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та їх представників, а коли цього вимагають обставини справи, – то й з участю свідків і експертів. Прибувши на місце огляду, головуючий оголошував судове засідання продовженим, і суд розпочинав огляд. При цьому підсудному, свідкам, потерпілому та експертам могли бути поставлені у зв'язку з оглядом запитання. Обвинувач, підсудний, його захисник та інші учасники судового розгляду мали право при огляді звертати увагу суду на все те, що, на їх думку, може сприяти з'ясуванню обставин справи. Про проведення огляду і його результати зазначалося в протоколі судового засідання (ст. 315) [19, с. 123].

Отож КПК УРСР 1960 р. детально регламентував порядок та послідовність допиту підсудного, потерпілого, свідків (спочатку представники сторони обвинувачення, згодом – сторони захисту). Суд не лише організовував проведення і контролював хід допиту, але й був його обов'язковим суб'єктом. Закріплювалися гарантії прав підсудного у разі проведення допиту іншого підсудного за його відсутності. Кодекс розрізняв ще й додатковий і повторний допит свідків. Лише свідків можна було допитати на очній ставці. Докладно унормовувався порядок призначення судової експертизи. Встановлювалася можливість призначення додаткової та повторної експертизи. Допускався допит експерта і визначалася його мета. Різновиди судового огляду охоплювали огляд речових доказів, огляд документів та огляд місця події.

Висновки. Правове регулювання процесуальних дій пізнавальної спрямованості в судовому розгляді кримінального провадження на теренах сучасної України датується IX ст. Нараховуючи спочатку лише дві такі дії, правотворча діяльність упродовж одинадцяти століть сформувала

їх систему вже з десятком елементів. Пам'ятки права усіх державних формацій, що існували в межах теперішньої України, містили найпоширеніший засіб процесуального спілкування і доказування – допит. Водночас порядок його проведення отримав правову регламентацію лише у XVIII ст. З розповсюдженням писемності з'явилися способи дослідження письмових документів – їх огляд та оголошення. Своєю чергою, розвиток науки і техніки зумовив появу, серед означених процесуальних дій, судової експертизи. Такий різновид допиту як очна ставка одержав самостійне закріплення у пам'ятках права XIX ст. Правове регулювання першої половини XX ст. створило процесуальні можливості для проведення судом огляду місця події. У другій половині минулого століття система процесуальних дій пізнавальної спрямованості в судовому розгляді поповнилася новим елементом – пред'явленням для впізнання. КПК України 2012 р. надав розвитку цієї системи наступного імпульсу.

Література

1. Терлюк І. Надбання української державності: закладення державницьких традицій в контексті періодизації історії держави і права й формування українського етносу (нації). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2022. № 3. С. 19–27. http://doi.org/10.23939/law2022.35.019
2. Чубатий М. Огляд історії українського права. Ч. І. ІІІ видання. Мюнхен, 1947. 88 с.
3. Падох Я. Суд й судовий процес Старої України: нарис історії. Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто – Львів, 1990. 129 с.
4. Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту / за ред. Ю. Книша. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1993. С. 167 с.
5. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том І. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464.
6. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560.
7. Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Том ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 р.: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.
8. Права, за якими судиться весь малоросійський народ 1743 р. / відп. ред. академік НАН України Ю.С. Шемшученко; упорядник К.А. Вислобоков. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. 548 с.
9. Уставъ уголовнаго судопроизводства. СПб, 1866. 164 с.
10. Галабурда Т.І. Кримінальне судочинство у Галичині за австрійським Кримінально-процесуальним кодексом 1873 року: дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021. 251 с.
11. Die ųsterreichische Strafprocessordnung vom 23. Mai 1873. URL: https://www.koeblergerhard.de/Fontes/StPOOE 1873. htm
12. Луцький М.І. Право і система Західно-Української Народної Республіки: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». К., 2016. 418 с.
13. Галабурда Т.І. Застосування австрійського Кримінально-процесуального кодексу в ЗУНР. *Західно-Українська Народна Республіка та її місце в історії українського державотворення (до 100-річчя проголошення)*: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 1 листопада 2018 р.) / І. Й. Бойко (голова редколегії), А. В. Кольбенко (відп. секр.). Львів, 2018. Вип. 2. С. 266–273.
14. Землянська В.В. Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, Гетьманату Скоропадського та Директорії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 20 с.
15. Janicka D. Pierwsza nowoczesna kodyfikacja postępowania karnego w Polsce (1928): geneza, autorzy, zasady i ich pochodzenie. *Prawo i Więź*. 2023. № 3. S. 179–203.
16. Kodeks postępowania karnego z dnia 19 marca 1928 r. *Dznennik Ustaw*. 1928. Nr. 33. S. 617–654.
17. Сорока С.О., Римарчук Г.С. Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 553–562.
18. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Офіціальний текст зі змінами і доповненнями на 1 лютого 1940 р. К.: Юридичне видавництво Народного комісаріату юстиції Союзу РСР, 1940. 175 с.
19. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР. К: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. 201 с.

Анотація

Фігурський В. М. **Генезис процесуальних дій пізнавальної спрямованості у розгляді кримінального провадження судом першої інстанції.** – Стаття.

У статті з'ясовано регламентацію процесуальних дій пізнавальної спрямованості у судовому розгляді кримінального провадження, ґрунтуючись на вивченні пам'яток права, що діяли на території України.

Зроблено висновок, що в Академічному списку Руської Правди не згадується про конкретні процесуальні дії пізнавальної спрямованості під час судового розгляду, проте з низки положень цієї пам'ятки права випливає, що переважно проводилися допит і огляд тіла живої людини.

Констатовано, що процесуальними діями пізнавальної спрямованості, які проводили в суді за Литовськими статутами 1529, 1566 та 1588 рр., є опитування свідків, вижів, возних та пред'явлення письмових документів.

Аргументовано, що Кодекс Гетьманщини 1743 р. закріплював проведення в суді таких процесуальних дій пізнавальної спрямованості як допит, оголошення письмових документів, освідування. При цьому, не лише була визначена чітка послідовність проведення допиту, але й регламентований його порядок. Важ-

ливо підкреслити наділення обвинуваченого правом використовувати письмові документи під час цієї процесуальної дії. Заслуговує уваги можливість проведення одночасного допиту свідків. А у т.зв. свідоцтві постійної пам'яті простежується схожість із сучасним інститутом депонування показань. З погляду зору сучасної процесуальної доктрини та нормативного регулювання в освідуванні лікарів, знаючих та інших добросовісних людей вбачаються деякі ознаки судово-медичного дослідження.

Зазначено, що перелік дій пізнавальної спрямованості, які проводили під час судового розгляду кримінального провадження за КПК Австро-Угорщини 1873 р., характеризувався лаконічністю. Йшлося про допит, оголошення документів, показань, огляд та призначення експертизи.

Обґрунтовано, що встановлюючи можливість проведення судового допиту, КПК Польщі 1928 р., не регламентував його порядку. Також тогочасний польський законодавець не вбачав необхідності одночасного допиту вже допитаних осіб, у показаннях яких були істотні суперечності. Водночас, цей кодифікований акт докладно визначав випадки оголошення показань під час судового розгляду. Поряд з оглядом речових доказів, суд міг провести ще й огляд на місці. Відступ від засади безпосередності дослідження доказів становило доручення проведення допиту одному з членів суду або іншому (гродському) суду.

Стверджується, що КПК УСРР 1922 р. регламентував проведення таких процесуальних дій пізнавальної спрямованості як допит, оголошення показань свідка, огляд речових доказів та оголошення письмових документів, призначення і проведення нової експертизи, огляд місця вчинення злочину та витребування нових доказів. Своєю чергою, у КПК УРСР 1927 р. чимало статей залишилось з попереднього кодифікованого акта.

Натомість КПК УРСР 1960 р. не лише істотно розвинув положення КПК УРСР 1927 р. щодо процесуальних дій пізнавальної спрямованості в суді першої інстанції, але й закріпив низку новел. Так, за змістом цього кодифікованого акта процесуальні дії пізнавальної спрямованості в суді першої інстанції проводили в межах такого етапу судового розгляду як судове слідство. Система процесуальних дій пізнавальної спрямованості, що здійснювали суд і сторони кримінального провадження, характеризувалася багатоманітністю та охоплювала допит, очну ставку, оголошення показань, пред'явлення для впізнання, призначення і проведення експертизи, огляд речових доказів, огляд та оголошення документів, огляд місця події.

Ключові слова: кримінальне провадження, судовий розгляд, процесуальні дії пізнавальної спрямованості, правове регулювання, Руська правда, Литовські статути, Права, за якими судиться малоросійський народ, Статут кримінального судочинства російської імперії, КПК Австро-Угорщини 1873 р., КПК Польщі 1928 р., КПК УСРР 1922 р., КПК УРСР 1927 і 1960 рр.

Summary

Figursky V. M. **Genesis of procedural actions of a cognitive orientation in the consideration of criminal proceedings by the court of first instance.** – Article.

The article clarifies the regulation of procedural actions of a cognitive orientation in the trial of criminal proceedings, based on the study of legal monuments that were in force in Ukraine.

It is concluded that the Academic List of Rus'ka Pravda does not mention specific procedural actions of a cognitive orientation during the trial; however, from a number of provisions of this legal monument, it follows that interrogation and examination of the body of a living person were mainly carried out.

It is stated that the procedural actions of a cognitive orientation carried out in court under the Lithuanian Statutes of 1529, 1566, and 1588 included the questioning of witnesses, survivors, voznys (court bailiffs), and the presentation of written documents.

It is argued that the Hetmanate Code of 1743 established the conduct of such procedural actions of a cognitive nature in court as interrogation, the announcement of written documents, and examination. At the same time, not only was a clear sequence of interrogation determined, but also its procedure was regulated. It is important to emphasize the right of the accused to use written documents during this procedural action. The possibility of conducting simultaneous interrogation of witnesses is noteworthy. In the so-called "permanent memory testimony", there is a similarity with the modern institution of deposition of testimony. From the point of view of modern procedural doctrine and regulatory regulation, some features of forensic medical research can be seen in the examination by doctors, knowledgeable persons, and other trustworthy individuals.

It is noted that the regulation of the procedure for questioning witnesses under the Statute of Criminal Procedure of the Russian Empire of 1864 was characterized by the adversarial principle: first, the prosecution interrogated witnesses, and then the defense. The elements of the procedural form of judicial interrogation of witnesses included establishing the witness's identity, clarifying their relationship with other participants in the trial, taking an oath, warning about criminal liability for giving knowingly false testimony, and explaining the right not to testify against oneself or close relatives. The parties could ask witnesses questions to clarify the reliability of their testimony. Re-interrogation of the witness was also allowed. A separate procedural action was recognized as a confrontation. A deviation from the principle of direct examination of evidence was the rule that documents could be announced only at the request of the parties. The possibility of conducting an inspection of the crime scene, for which an external court session was held, significantly increased the cognitive potential of the trial. The court could also summon knowledgeable persons to the court session to explain the results of the examination (analogous to forensic medical examination). The court also gradually gained the authority to order an expert examination.

It is noted that the list of cognitive actions carried out during the trial of criminal proceedings under the Code of Criminal Procedure of Austria-Hungary of 1873 was characterized by brevity. It concerned interrogation, announcement of documents, testimony, examination, and the appointment of an expert examination. It is substantiated that, while establishing the possibility of conducting a judicial interrogation, the Code of Criminal Procedure of Poland of 1928 did not regulate its procedure. Moreover, the Polish legislator of that time did not see the need for simultaneous interrogation of previously interrogated persons whose testimonies contained significant contradictions. At the same time, this codified act determined in detail the cases of announcing testimony during the trial. Along with the examination of material evidence, the court could

also conduct an on-site examination. A deviation from the principle of direct examination of evidence was the assignment of the interrogation to one of the members of the court or to another (city) court.

It is argued that the CPC of the Ukrainian SSR of 1922 regulated the conduct of such procedural actions of a cognitive nature as interrogation, announcement of witness testimony, examination of material evidence and written documents, appointment and conduct of a new examination, inspection of the crime scene, and the collection of new evidence. In turn, the CPC of the Ukrainian SSR of 1927 contained many provisions from the previous codified act.

In contrast, the CPC of the Ukrainian SSR of 1960 not only significantly developed the provisions of the CPC of the Ukrainian SSR of 1927 regarding procedural actions of a cognitive nature in the court of first instance, but also consolidated a number of novelties. Thus, according to the content of this codified act, procedural actions of a cognitive nature in the court of first instance were carried out within the framework of the stage of judicial proceedings known as judicial investigation. The system of procedural actions of a cognitive nature carried out by the court and the parties to the criminal proceedings was characterized by diversity and included interrogation, face-to-face confrontation, announcement of testimony, presentation for identification, appointment and conduct of an examination, examination of material evidence, examination and announcement of documents, and inspection of the scene of the incident.

Key words: criminal proceedings, trial, procedural actions of a cognitive orientation, legal regulation, Rus'ka Pravda, Lithuanian Statutes, Rights under which the Little Russian People Are Judged, Statute of Criminal Procedure of the Russian Empire, CPC of Austria-Hungary 1873, CPC of Poland 1928, CPC of the Ukrainian SSR 1922, CPC of the Ukrainian SSR 1927 and 1960.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 343.985: 343.353: 351.74
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.26

Є В. Шаповаленко
orcid.org/0000-0001-7973-686X
кандидат юридичних наук,доцент,
професор кафедри оперативно-розшукової діяльності та національної безпеки
Національної академії внутрішніх справ

А. А. Оніщук
orcid.org/0009-0000-4575-3100
аспірант кафедри оперативно-розшукової діяльності та національної безпеки
Національної академії внутрішніх справ

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТИ МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ, ЩО ВЧИНЯЄТЬСЯ ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Забезпечення законності та доброчесності у діяльності працівників Національної поліції України є ключовим чинником довіри суспільства до правоохоронної системи. Однак сучасна практика засвідчує, що окремі службові особи поліції вчиняють кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, зокрема пов'язані з привласненням, розтратою майна або заволодінням ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України). Такі кримінальні протиправні діяння становлять підвищену суспільну небезпеку, адже посягають не лише на державну та комунальну власність, а й підривають авторитет поліції, провокують зростання корупції та ускладнюють виконання завдань сектору безпеки й оборони держави.

Особливої актуальності дана проблема набуває в умовах воєнного стану та збройного конфлікту, коли посадові особи поліції мають розширені повноваження, діють у режимі спрощених процедур використання матеріальних ресурсів та приймають рішення в умовах дефіциту часу, що створює додаткові ризики незаконного заволодіння майном, призначеним для забезпечення оборонних потреб, гуманітарної допомоги, транспортних засобів, пального чи бюджетних коштів.

Вирішення цієї проблеми потребує системного наукового аналізу оперативно-розшукової характеристики кримінальних правопорушень, пов'язаних зі службовими розкраданнями у середовищі працівників Національної поліції. З огляду на це, дослідження носить не лише наукове, а й прикладне значення, оскільки його результати можуть бути використані для вдосконалення тактики оперативно-розшукової діяльності Державного бюро розслідувань, підвищення ефективності міжвідомчої взаємодії, посилення превентивних заходів та вироблення нових підходів до протидії злочинам, які підривають інституційну спроможність Національної поліції України.

Оперативно-розшуковим аспектам протидії злочинним проявам у діяльності правоохоронних органів присвячені праці С. С. Базіра, О. В. Беха, В. Є. Боднара, В. І. Василинчука, М. Л. Грібова, І. А. Іванчика, Ю. О. Крошка, С. О. Павленка, Г. В. Прокоповича, А. С. Родигіна, В. М. Святчена, О. С. Тарасенка, В. П. Тодорова, О. О. Шаповалова, О. В. Юрченка та ін. Однак ґрунтовного дослідження саме оперативно-розшукової характеристики привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, учинених посадовими особами Національної поліції України, досі не здійснено. Більшість наукових робіт зосереджуються на загально-кримінологічних засадах запобігання корупції, правових проблемах визначення складів злочинів чи особливостях документування окремих видів протиправної діяльності.

Вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, завдає шкоди інтересам служби, підриває авторитет держави, сприяє зростанню правового нігілізму та зневірі населення у справедливість і верховенство права. В умовах воєнного стану та збройного конфлікту ризики вчинення таких кримінальних правопорушень істотно зростають, що обумовлюється збільшенням обсягів ресурсів, які перебувають у розпорядженні поліції, розширенням її повноважень, спрощенням окремих процедур і підвищеною складністю контролю. У таких умовах виникає об'єктивна потреба в удосконаленні наукових підходів, нормативно-правових механізмів і організаційних структур протидії цим діянням [1].

Як стверджує В. В. Бардачов, сучасна суспільно-політична ситуація, а також трансформаційні процеси у сфері державного управління безпеки, вимагають від працівників поліції не лише профе-

© Є В. Шаповаленко, А. А. Оніщук, 2025

сійної обізнаності, але й здатності до постійного самовдосконалення, адаптивності, проактивної поведінки та вміння ефективно функціонувати в умовах стресу та високого ризику [2, с. 216].

Необхідно зазначити, що кримінальні правопорушення вчинені посадовими особами Національної поліції носять складний механізм реалізації. Основна складність пов'язана із «розтягнутістю» дій та наслідків, тобто причинно-наслідкового зв'язку. Усі кримінальні протиправні діяння заздалегідь плануються і складають певний ланцюг взаємопов'язаних дій, що дає можливість визначити певну систему дій злочинців і обумовлює, в свою чергу, необхідність створення оперативно-розшукових методик виявлення та документування. Варто наголосити, що з появою теорії ОРД її основна мета полягала у розробці нових знань у сфері протидії різним видам злочинності за допомогою оперативно-розшукових методів, форм та засобів. Це сприяло виникненню різноманітних термінів, понять і категорій, які в подальшому вимагають особливого підходу під час їх вивчення. Одним із таких є «оперативно-розшукова характеристика кримінальних правопорушень», з моменту появи якої, у літературі приділено достатньо уваги [3; 4].

На думку С. І. Ніколаюка та К. А. Цуркана, оперативно-розшукова характеристика злочинів повинна виконувати наступні функції: бути основою тактичних рекомендацій щодо виявлення та документування злочинів; її формування повинно здійснюватися на підставі положень про закономірності дослідження механізму злочинної діяльності; рекомендації, що створюються на підставі оперативно-розшукової характеристики, повинні відноситися не тільки до діяльності оперативних підрозділів щодо оперативного супроводження досудового розслідування, але й до етапу виявлення злочинів та документування злочинів, що готуються; в її основі повинні знаходитися кореляційні зв'язки між ознаками елементів механізму злочинної діяльності; структура оперативно-розшукової характеристики повинна знаходитися в ізоморфному стані до структури злочинної діяльності та містити рекомендації щодо оперативного прогнозування та моделювання [5, с. 134].

Виходячи з таких типових ознак, на нашу думку, оперативно-розшукова характеристика привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, що вчиняється посадовими особами Національної поліції – це інформаційно-пізнавальна модель, яка містить дані про оперативно значущі елементи корупційно-майнового кримінального протиправного діяння вчиненого особою наділеною державно-владними повноваженнями до виконання службових обов'язків, що здебільшого впливають на виявлення та документування (початковий етап оперативно-розшукового забезпечення протидії кримінальним правопорушенням) й виконання завдань кримінального провадження передбачених (наступний етап).

До елементів оперативно-розшукової характеристики віднесено: I) встановлення факту привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (розкрадання) та кваліфікація дій за частинами статті КК України (предмет злочинного посягання та особливості кримінального прояву); II) особа, яка становить оперативний інтерес (особисті дані, можливість та мета їх дій, специфічні ознаки) – поліцейський, державний службовець та інші працівники Національної поліції, має спеціальне звання, займає посаду та виконує покладені на неї обов'язки спрямовані на забезпечення охорони прав і свобод людини, протидію злочинності, підтримку громадського порядку та безпеки; III) фактори, що впливають на оперативно-значиму поведінку (об'єктивні та суб'єктивні); IV) оперативно-значима поведінка (способи підготовки, вчинення та приховування). Розглянемо детальніше.

Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, учинені в умовах воєнного стану, є тяжким злочином [6]. У ст. 191 КК України передбачено три самостійні форми розкрадання:

1. Привласнення – незаконне безоплатне утримання майна, ввіреного суб'єкту кримінального правопорушення, або майна, яке перебуває в його віданні на законній підставі. Привласнення полягає у протиправному і безоплатному вилученні (утриманні, неповерненні) суб'єктом кримінального правопорушення чужого майна, яке знаходилось у його правомірному володінні, з наміром у подальшому обернути його на свою користь. У результаті привласнення чужого майна особа починає незаконно володіти і користуватись вилученим майном, поліпшуючи безпосередньо за рахунок викраденого своє матеріальне становище. Під майном, яке перебуває у віданні особи можливо розуміти майно, передане власником чи уповноваженим ним суб'єктом на умовах наділення особи певним обсягом прав володіння, користування та розпорядження цим майном, що забезпечує можливість оперативного управління ним для досягнення певної мети, визначеної власником або без такої, але на визначених договором чи законодавством умовах.

2. Розтрата – незаконне безоплатне відчуження, використання та витрачення майна, що було ввірене суб'єкту кримінального правопорушення або перебувало в його віданні. *Розтрата* передбачає незаконне і безоплатне обернення особою чужого майна, яке їй ввірене чи перебувало

в її віданні, на користь третіх осіб. У результаті розтрати винний поліпшує своє майнове становище шляхом реалізації незаконно вилученого майна, позбавлення інших осіб за рахунок витрачання такого майна певних матеріальних витрат, збільшення їх доходів.

3. Заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем – передбачає використання особою організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарчих функцій усупереч інтересам служби для незаконного безоплатного обертання чужого майна на свою користь або на користь третіх осіб [7].

Службові розкрадання є протиправною діяльністю, яка має складний характер. Розкрадання пов'язані із учиненням інших кримінальних правопорушень, як: службове підроблення; підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів; службова недбалість; зловживання службовим становищем, ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, прийняття пропозиції, обіцянки або одержанням неправомірної вигоди службовою особою, незаконне збагачення, підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми, пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі та ін. [8, с. 5]. Такі протиправні діяння носять корупційний характер.

У той же час, предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КК України, є лише таке чуже майно, яке було ввірене винній особі чи перебувало в її законному віданні, тобто те, що знаходилося в неї на законних підставах і стосовно якого вона здійснювала повноваження щодо розпорядження, управління, доставки, використання, зберігання тощо [6]. Таким чином, вчиняючи кримінальне правопорушення за ст. 191 КК України, винна особа використовує наявні в неї правомочності (повноваження) щодо зазначеного предмета. Саме ця ознака відрізняє аналізоване кримінальне правопорушення від інших посягань на власність (зокрема, крадіжки), під час вчинення яких винний зовсім не причетний до майна або має лише доступ до нього за характером роботи чи йому доручено охороняти це майно, або воно передане йому для використання у процесі виробництва [9, с. 444].

Відносно особи-поліцейського, яка вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, то варто наголосити, що працівники Національної поліції, які вчинили кримінальні правопорушення є спеціальними суб'єктами як службові особи і, водночас, як представники правоохоронних органів. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію», Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. У складі поліції функціонують: кримінальна поліція; патрульна поліція; органи досудового розслідування; поліція охорони; спеціальна поліція; поліція особливого призначення [10].

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень 2020–2025 років щодо привласнення, розтрати або заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем посадовими особами органів Національної поліції України засвідчує домінування у віковій структурі правопорушників середніх вікових груп: 32% становлять особи віком 35–45 років, 28% – до 35 років, 19% – 25–30 років, тоді як частка старших за 40 років складає 11%; у сукупності працівники до 40 років складають понад 60% засуджених, що свідчить про підвищену криміногенну активність середніх ланок персоналу поліції; результати опитування колишніх засуджених працівників органів поліції підтверджують ці тенденції: найбільша частка (34%) припадає на вік 35–40 років, з яких 81% – представники начальницького складу, тоді як серед працівників середнього начальницького складу переважають особи віком 28–35 років (60%), що зумовлено вимогами до кар'єрного зростання, спеціальної освіти та управлінського досвіду; виявлена тенденція до «омолодження» суб'єктів кримінальних правопорушень, зокрема в умовах воєнного стану та збройного конфлікту, є наслідком реформування правоохоронної системи, кадрового оновлення, зниження вікового та досвідового порогу для призначення на керівні посади і має враховуватися при формуванні оперативно-розшукової характеристики типового правопорушника у вказаній сфері [11, с. 37].

Аналіз стажу служби в органах поліції серед осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, показав: 31% мали стаж від десяти до п'ятнадцяти років; 20% – від п'яти до десяти років; по 16% – менше п'яти років; 14% – від трьох років. Отже, майже 68% осіб вчинили кримінальне правопорушення від 10 до 15 років служби, що свідчить про критичну важливість професійної соціалізації працівника поліції.

Залежно від якісного складу учасників, злочинні групи за участю працівників поліції класифікуються на:

– прості – внутрішньополіцейські (складаються лише з поліцейських одного або різних підрозділів);

– складні – змішані (із залученням фізичних осіб або посадовців інших органів влади) [12].

Характеристика факторів, що впливають на оперативно-значиму поведінку. Реформування правоохоронних органів України, у тому числі

Національної поліції, супроводжується системними проблемами, що ускладнюють формування ефективного правопорядку та створюють сприятливі умови для вчинення привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем посадовими особами. Незавершеність створення оновленої нормативно-правової бази функціонування інституцій внутрішніх справ, загальносистемна криза законності, зниження керованості соціально-політичними процесами та в окремих випадках втрата дієвого державного контролю за криміногенною ситуацією призводять до зростання ризиків службових розкрадань. Негативний вплив чинять і кадровий дефіцит, надмірне навантаження, зниження рівня довіри з боку населення, що особливо відчутно в умовах воєнного стану та збройного конфлікту. Деформація інституційної структури управління, суперечності між задекларованими цілями реформ та реальними практиками правоохоронної діяльності, збереження елементів адміністративно-силової культури сприяють виникненню зловживань, професійної демотивації та формуванню стійких корупційних практик. Привласнення, розтрата та заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем, вчинювані працівниками Національної поліції, мають багатофакторну природу, що зумовлюється комплексом соціальних, організаційно-правових, психологічних та інституційних чинників і вимагає від оперативних підрозділів ДБР розроблення комплексних заходів документування та запобігання цим правопорушенням.

Важливим елементом оперативно-розшукової характеристики є варіанти оперативно-значимої поведінки – спосіб учинення кримінального правопорушення. Дослідження основних способів (типових схем, технологій) потребує з'ясування питання про поняття та структуру способу. Кожне кримінальне правопорушення характеризується унікальним, властивим лише йому, комплексом дій, які відображають механізм протиправного діяння. Саме тому вивчення способу вчинення набуває принципового значення, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 91 КПК України віднесений законодавцем до переліку обставин, які підлягають доказуванню. Аналіз цього елементу дозволяє краще зрозуміти природу злочинного діяння, виявити закономірності поведінки злочинця, спрогнозувати можливі дії співучасників, а також оптимізувати процес досудового розслідування [13].

Особливої ваги набуває вивчення способів підготовки, вчинення та приховування кримінальних правопорушень, дослідження яких дає змогу своєчасно ідентифікувати ознаки правопорушення, розробити дієві тактичні прийоми його виявлення, створити передумови оперативно-розшукового перекриття. Як справедливо зазначає І. В. Гора, вивчення способу вчинення кримінального правопорушення містить важливу інформацію про виконавця, застосовані засоби, порядок дій, що має вирішальне значення для виявлення кримінального протиправного діяння та формування відповідної тактики розслідування [14, с. 38].

До найбільш поширених способів відносяться:

Постачання товарів, що не відповідають технічним вимогам договору або тендерної документації, з метою заниження фактичних витрат та привласнення різниці у вартості (ч. 4 ст. 191 КК України). Закупівля продукції з гіршими характеристиками, підміна брендів/класів, поставка вживаного/ремонтованого як нового, недопоставка. Розбіжності між тендерними закупівлями і фактичними параметрами; сертифікати відповідності сумнівного походження; невідповідність маркування/серійних номерів; акти невідповідності, службові записки складів; листування з постачальником про «еквіваленти».

Формування тендерної документації під конкретного учасника за неправомірну вигоду, що створює штучну перевагу та порушує принципи ст. 5 Закону України «Про публічні закупівлі». Включення дискримінаційних вимог (унікальні параметри, «ексклюзивні» сертифікати), підготовка тендерної документації у координації з бенефіціаром за неправомірну вигоду. Нетипові умови, що співпадають із прайс-листом/каталогом одного виробника; швидкі правки тендерної документації після приватних контактів; метадані файлів; збіг IP/акаунтів при поданні запитань/скарг.

Дроблення предмета закупівлі для уникнення відкритих торгів, коли товари чи послуги з однаковим кодом класифікатора закуповуються окремими лотами всупереч ч. 7 ст. 4 Закону України «Про публічні закупівлі». Розбиття однорідних товарів/послуг з одним кодом на низку «малих» контрактів поза відкритими торгами; використання різних балансоутримувачів/підрозділів як «замовників». Серія договорів у близькі дати, однаковий предмет/код, повторювані контрагенти; «дзеркальні» специфікації; штучна терміновість.

Попередня стовідсоткова оплата товарів до їх фактичного постачання, що створює умови для незаконного заволодіння бюджетними коштами та є поширеним інструментом розтрати (ст. 191 КК України). Казначейське перерахування повної суми авансом без належних гарантій із наступним зривом поставки/частковою поставкою/поставкою «сміттєвого» товару. Відсутність банківських/страхових гарантій; нетипові/термінові додаткові угоди; затягування строків; швидке виведення коштів контрагентом; взаємопов'язаність постачальника з посадовцями.

Підроблення документів про приймання виконаних робіт або постачання товарів (акти приймання-передачі, накладні, сертифікати), з метою легалізації незаконного отримання коштів (ст. 366 КК України). Оформлення актів КБ-2в, накладних, сертифікатів якості при фактичній відсутності/частковості виконання; завищення обсягів/цін; підміна дат. Невідповідність первинних документів; різні шрифти/метадані; відсутність фактичної наявності на складах; свідчення працівників складу/інженерів ТЗ; GPS/фотофіксація відсутності робіт.

Змова учасників торгів із використанням технічних пропозицій, коли один або декілька учасників подають свідомо неконкурентоспроможні пропозиції, забезпечуючи перемогу заздалегідь визначеного суб'єкта. «Підсадні» учасники подають формально неконкурентні/неповні пропозиції для створення видимості конкуренції й легалізації перемоги «свого» постачальника. Пов'язаність учасників (спільні бенефіціари, IP, контактні дані, шаблонні помилки); синхронність дій; зняття пропозицій у ключові моменти.

Змова щодо демпінгування ціни з подальшим переглядом договірної вартості після укладення договору, що порушує принципи добросовісної конкуренції. Агресивне зниження ціни для перемоги з подальшими додатковими угодами (зміна специфікації, продовження строків, індексація) та фактичним «добором» суми. Серія додаткових угод без ринтових підстав; зменшення обсягів при незмінній загальній сумі; однотипні практики у різних закупівлях того ж учасника.

Таким чином, ефективна протидія цьому виду кримінальних правопорушень потребує комплексного підходу, що включає: системне аналітичне вивчення схем і способів вчинення та приховування злочинів; посилення діяльності оперативних підрозділів ДБР; підвищення рівня професійної та етичної підготовки кадрів; впровадження сучасних інструментів ризик-аналізу. Лише поєднання оперативно-розшукових, профілактичних і нормативно-правових заходів може забезпечити зниження рівня зловживань та підвищення довіри суспільства до Національної поліції.

Встановлено, що найбільш суттєве значення для виявлення та документування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, що вчиняється посадовими особами Національної поліції, становлять такі складові оперативно-розшукової характеристики: (1) факт розкрадання та кваліфікація дій за ст. 191 КК України (критеріями, що дозволяють виокремити такі прояви злочинності є: корислива мотивація; постійний характер злочинної діяльності формами якої є привласнення, розтрата, зловживання службовим становищем; (2) посадова особа органів і підрозділів Національної поліції України, яка наділена державно-владними повноваженнями до виконання службових обов'язків (особисті дані, можливість та мета їх дій, співучасть, організованість та ін.); (3) фактори, що безпосередньо не впливають на вчинення розкрадань, але, у своїй сукупності сприяють оперативно-значимій поведінці (головний – корупція); (4) оперативно-значима поведінка, що характеризується типовими способами вчинення (вибір предмета посягання; формування складу злочинної групи; дії пов'язані з маніпуляцією предметом закупівлі та умовами постачання, з порушенням принципів конкурентності та прозорості тендеру, з фальсифікацією документів і результатів виконання договорів; підшукування каналів збуту та реалізації викраденого) й маскування розкрадання.

Література

1. Луцак С. Г. Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, що вчиняються поліцейськими. *Право та державне управління.* 2024. № 3. С. 209–213.

2. Бардачов В. В. Злочини у сфері службової діяльності, що вчиняють працівники патрульної поліції як об'єкт кримінологічного дослідження. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. С. 216–222.

3. Грібов М. Л. Оперативно-розшукова характеристика розбоїв, що вчиняються організованими злочинними формуваннями. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2014. № 2(10). С. 1–13.

4. Бех О. В. Оперативно-розшукова характеристика злочинів у сфері службової діяльності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2. С. 173–182.

5. Цуркан К. А., Ніколаюк С. І. Оперативно-розшукова характеристика злочинів, що вчинюються на ринку зерна. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 2. С. 124–135.

6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

7. Петров В. І. Об'єктивна сторона привласнення, розтрати або заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. Вип. 4. С. 177–181.

8. Розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, вчиненого в умовах воєнного стану / Юсупов В. В., Антощук А. О., Бурлака В. В. та ін. : метод. рек. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2025. 100 с.

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Грищук, А. В. Савченко та ін., за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернєя. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

10. Про Національну поліцію : Закон від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text

11. Боднар В. Є. Типологія працівників Національної поліції України, що вчиняють злочини у сфері службової діяльності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 5. С. 34–39.

12. Мартиненко В. О. Особливості кримінальної відповідальності за зловживання владою або службовим становищем, що вчиняють державні службовці. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 3(104). С. 118–132.

13. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

14. Гора І. В. Поняття способу вчинення злочину та його визначення в розкритті та розслідуванні. *Закон і життя*. 2012. № 9. С. 32–35.

Анотація

Шаповаленко Є В., Оніщук А. А. **Оперативно-розшукова характеристика привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, що вчиняється посадовими особами Національної поліції.** – Стаття.

Стаття присвячена оперативно-розшуковій характеристиці привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, що вчиняється посадовими особами Національної поліції як інформаційно-пізнавальної моделі, яка містить дані про оперативно значущі елементи корупційно-майнового кримінального протиправного діяння вчиненого особою наділеною державно-владними повноваженнями до виконання службових обов'язків, що здебільшого впливають на виявлення та документування кримінальних правопорушень й виконання завдань кримінального провадження передбачених (наступний етап).

Автором досліджено особливості вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 191 Кримінального кодексу України, посадовими особами Національної поліції. Виокремлено три основні форми: привласнення, розтрату та заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем. Підкреслено їх відмінності – у характері незаконного розпорядження ввіреним майном, можливості його відшкодування та специфіці кримінально-правових наслідків. Установлено, що найбільш схильними до вчинення таких правопорушень є працівники матеріально-технічного забезпечення, фінансово-економічних служб та окремі посадовці, які управляють вилученим майном. В умовах воєнного стану зростає кількість посягань на ресурси, призначені для оборонних потреб і гуманітарної допомоги, що супроводжуються фальсифікацією документів та маніпуляціями з обліковими даними. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень свідчить, що більшість кримінальних правопорушень вчиняються у групі поліцейських. Виявлено системність таких злочинів у сфері публічних закупівель, найпоширенішими формами є постачання товарів неналежної якості, маніпуляції тендерною документацією, дроблення предметів закупівель, підроблення актів виконаних робіт, змови учасників торгів.

Зроблено висновок, що протидія службовим розкраданням у системі Національної поліції потребує комплексного оперативно-розшукового супроводження з боку Державного бюро розслідувань, активного застосування гласних і негласних заходів, а також міжвідомчої взаємодії з контролюючими органами, особливо з огляду на ризики зловживань у період воєнного стану.

Ключові слова: привласнення, розтрата, майно, корупція, посадова особа, Національна поліція України, кримінальне правопорушення, оперативно-розшукова діяльність, протидія, оперативні підрозділи, Державне бюро розслідувань, оперативно-розшукова характеристика.

Summary

Shapovalenko E. V., Onishchuk A. A. **Operational and search characteristics of the misappropriation, embezzlement, or taking possession of property through abuse of official position committed by officials of the National police.** – Article.

The article is dedicated to the Operational and Search Characteristics of the misappropriation, embezzlement, or taking possession of property through abuse of official position committed by officials of the National Police. This characteristic is viewed as an information and cognitive model that contains data on the operationally significant elements of corrupt property-related criminal misconduct committed by an individual vested with state power and authority for the performance of official duties. These elements largely influence the detection and documentation of criminal offenses and the execution of the tasks stipulated by criminal proceedings (the next stage).

The author examines the specifics of criminal offenses provided for by Article 191 of the Criminal Code of Ukraine committed by National Police officials. Three main forms are identified: misappropriation, embezzlement, and taking possession of property through abuse of official position. Their differences are highlighted – in the nature of the illegal disposal of entrusted property, the possibility of compensation, and the specifics of criminal legal consequences. It is established that employees of the material and technical support, financial and economic services, and certain officials managing seized property are the most prone to committing such offenses. Under the conditions of martial law, the number of infringements on resources intended for defense needs and humanitarian aid is increasing, often accompanied by the falsification of documents and manipulation of accounting data. The analysis of criminal proceedings materials indicates that the majority of these criminal offenses are committed by a group of police officers. Systemic criminality is revealed in the field of public procurement, where the most common forms include the supply of goods of inadequate quality, manipulation of tender documentation, splitting of procurement items, forgery of acts of performed work, and collusion among bidders.

It is concluded that countering official theft within the National Police system requires comprehensive operational and search support from the State Bureau of Investigation (SBI), the active application of both overt and covert measures, as well as interagency cooperation with supervisory bodies, especially considering the risks of abuse during a period of martial law.

Key words: Misappropriation, embezzlement, property, corruption, official, National Police of Ukraine, criminal offense, operational and search.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.24:504.75:631
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.27

С. С. Андрейченко
orcid.org/0000-0002-1063-3210
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ

Сільське господарство залишається одним із ключових секторів економіки України, формуючи значну частку валового внутрішнього продукту та забезпечуючи експорт зернових культур у обсягах, що роблять країну важливим гравцем на глобальному продовольчому ринку. Проте повномасштабний збройний конфлікт, який триває з 2022 року, у поєднанні з наслідками кліматичних змін створює комплексні загрози для екологічної безпеки агровиробництва. Руйнування критичної інфраструктури, зокрема іригаційних систем, масове мінування земель, зростання частоти посух і пожеж призводять до прискореної деградації ґрунтів, особливо в степових регіонах півдня країни.

У таких умовах міжнародно-правові механізми набувають особливої ваги, слугуючи основою для гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, залучення технічної та фінансової допомоги, а також розробки стратегій відновлення. Дослідження цих інструментів дозволяє не лише оцінити наявні зобов'язання України перед глобальною спільнотою, а й визначити практичні кроки для забезпечення стійкості сільськогосподарського сектору в довгостроковій перспективі. Метою статті є аналіз ключових міжнародно-правових механізмів забезпечення екологічної безпеки в агросфері України та формулювання рекомендацій щодо їх ефективного впровадження в національну практику.

Сільське господарство є стратегічним сектором економіки України, забезпечуючи 12–14% ВВП та експорт зернових на рівні 40–50 млн т щорічно [1]. Водночас збройний конфлікт та кліматичні зміни створюють безпрецедентні виклики: руйнування інфраструктури, мінування території, втрата іригації після підриву Каховської ГЕС. За даними UNCCD (Конференції сторін Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням), Україна входить до зони високого ризику пустеліфікації в степовій зоні (Херсонська, Запорізька, Миколаївська області) [2].

Міжнародно-правові механізми стають ключовим інструментом для гармонізації національних норм із глобальними стандартами, залучення фінансування (GEF, EU Green Deal) та відновлення деградованих земель.

Міжнародно-правова база екологічної безпеки в сільському господарстві складається з міжнародних конвенцій, угод та протоколів, які регулюють використання хімікатів, зберігання та утилізацію відходів, охорону біорізноманіття та водних ресурсів. Ключовими напрямками є запобігання забрудненню ґрунтів та вод пестицидами й добривами, а також забезпечення безпеки виробництва агрохімікатів. Хоча конкретні міжнародні договори, що стосуються виключно сільського господарства, можуть не існувати, загальні принципи екологічної безпеки закріплені в численних багатосторонніх угодах, що охоплюють екологічні, торговельні та аграрні питання.

Україна активно бере участь у міжнародній співпраці з питань охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки. Як держава-член ООН, вона приєдналася до діяльності всіх профільних природоохоронних структур під її егідою, зокрема ЮНЕП, ЮНЕСКО, ВООЗ тощо. Країна є стороною понад 40 багатосторонніх міжнародних договорів і конвенцій у сфері екології та екологічної безпеки, сумлінно виконуючи взяті на себе зобов'язання щодо захисту навколишнього середовища. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2002 р. № 1371 «Про порядок участі центральних органів виконавчої влади у діяльності міжнародних організацій, членом яких є Україна», координацію виконання цих зобов'язань покладено на Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України [3, с. 53].

Серед ключових міжнародних договорів, що безпосередньо стосуються забезпечення екологічної безпеки в сільськогосподарському секторі, особливе місце посідає Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням (UNCCD), ухва-

© С. С. Андрейченко, 2025

лена 1994 року. Україна стала її учасницею у 2002 році [4]. Основна мета конвенції полягає в досягненні нейтрального рівня деградації земель (Land Degradation Neutrality) до 2030 року. Для моніторингу прогресу передбачено використання трьох основних індикаторів: продуктивності земель, вуглецевого балансу ґрунтів та стану земельного покриву. Актуальність положень UNCCD для України значно зросла після початку повномасштабного вторгнення 2022 року, коли в степовій зоні країни (Херсонська, Запорізька, Миколаївська області) рівень деградації земель збільшився на 15–20% відповідно до супутникових даних програми Copernicus за 2024 рік [2].

Паризька угода, ухвалена 12 грудня 2015 року в рамках Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату (UNFCCC), є ключовим глобальним інструментом регулювання викидів парникових газів [5]. Україна ратифікувала Угоду 14 липня 2016 року Законом України № 1469-VIII. Відповідно до оновленого національно визначеного внеску, поданого у 2021 році, Україна зобов'язалася скоротити викиди парникових газів на 65% до 2030 року порівняно з рівнем 1990 року. Сільськогосподарський сектор відіграє значну роль у національному балансі викидів, генеруючи близько 12% загальних антропогенних викидів, переважно у формі метану (CH_4) від тваринництва та закису азоту (N_2O) внаслідок застосування азотних добрив. Для досягнення кліматичних цілей передбачено впровадження практик вуглецевого землеробства, зокрема технологій нульового обробітку ґрунту (no-till) та використання покривних культур, що сприяють секвестрації вуглецю та зменшенню емісій.

Конвенція про охорону біологічного різноманіття, ухвалена 5 червня 1992 року в Ріо-де-Жанейро, є фундаментальним міжнародним договором у сфері збереження біорізноманіття [6]. Україна приєдналася до Конвенції 29.11.1994 року Законом України № 257/94-ВР. У рамках Глобальної рамкової програми біорізноманіття Куньмін-Монреаль Ціль 15 передбачає відновлення щонайменше 30% деградованих екосистем до 2030 року. У контексті сільського господарства це означає збереження агробіорізноманіття, зменшення використання синтетичних пестицидів, впровадження біологічних методів захисту рослин та збереження природних екосистем у межах агроландшафтів.

Таким чином, аналіз ключових міжнародних договорів демонструє їхню комплексну спрямованість на забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарського сектору України. Ці інструменти встановлюють чіткі цілі до 2030 року: досягнення нейтрального рівня деградації земель, скорочення викидів парникових газів на 65% порівняно з 1990 роком та відновлення 30% деградованих екосистем. Для агросектору вони передбачають впровадження стійких практик, таких як вуглецеве землеробство, збереження агробіорізноманіття та зменшення хімічного навантаження. Актуальність цих зобов'язань для України значно зросла в умовах війни, яка прискорила деградацію земель на 15–20% у степовій зоні. Ефективна імплементація положень зазначених конвенцій є необхідною умовою для збереження родючості ґрунтів, кліматичної стійкості та продовольчої безпеки країни.

Регіональні інструменти Європейського Союзу відіграють визначальну роль у формуванні політики екологічної безпеки сільськогосподарського сектору України, особливо в контексті євроінтеграційних процесів. Ю. А. Краснова зауважує, що політика гарантування екологічної безпеки в ЄС є добре розвинутою й розпочалась ще наприкінці 60-х років. На сьогодні в ЄС є всебічно розвинута система заходів, спрямованих на гарантування екологічної безпеки. Ядром цієї системи є екологічне законодавство ЄС (директиви, рішення, програми дій) [7, с. 75].

Центральним документом є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, підписана 27 червня 2014 року та ратифікована Законом України № 1678-VII від 16 вересня 2014 року [8]. Глава 6 «Довкілля» Угоди передбачає поступову гармонізацію українського законодавства з acquis communautaire у сфері захисту навколишнього середовища. Зокрема, Україна зобов'язалася імплементувати положення Директиви Ради 91/676/ЄЕС від 12 грудня 1991 року щодо захисту вод від забруднення нітратами з сільськогосподарських джерел, а також Регламенту (ЄС) 2019/1009 від 5 червня 2019 року про розміщення на ринку добрив ЄС [9]. Ключовим зобов'язанням є створення зон, вразливих до нітратного забруднення (нітратно-вразливих зон), до 2027 року, що передбачає розробку та впровадження програм дій для обмеження застосування азотних добрив у цих територіях.

Важливим елементом регулювання є Директива 2009/128/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 жовтня 2009 року про створення рамок для дій Співтовариства щодо сталого використання пестицидів [10]. Відповідно до Національного плану дій щодо сталого використання пестицидів, затвердженого в Україні у 2023 році, передбачено скорочення обсягів застосування пестицидів на 50% до 2030 року порівняно з базовим рівнем. Це включає впровадження інтегрованого управління шкідниками, пріоритет біологічних методів захисту рослин та посилення моніторингу залишків пестицидів у продукції.

О. В. Толкаченко підкреслює, що: «потрібно звернути увагу на використання агрохімікатів і пестицидів при здійсненні сільськогосподарської діяльності, адже екологічна і продовольча безпека напряму залежить від їх застосування. На сучасному етапі сільськогосподарське виробництво не можливо без хімізації, мета якої є зростання врожайності та боротьба зі шкідниками. Проте саме цей процес дуже часто приводить до негативних наслідків, таких як заподіяння шкоди здоров'ю людини, тваринному і рослинному світу, земельним і водним ресурсам і, взагалі, навколишньому середовищу. І навіть при правильному їх використанні спостерігається більше негативних наслідків, аніж користі» [11, с. 39].

Стратегічним орієнтиром є Європейський зелений курс (European Green Deal), представлений Комісією ЄС 11 грудня 2019 року. У рамках стратегії «Від ферми до виделки» (Farm to Fork Strategy) встановлено амбітну ціль досягнення 25% сільськогосподарських угідь під органічним землеробством до 2030 року [12]. Для України це означає необхідність розвитку сертифікації органічної продукції, підтримки переходу фермерів на органічні практики та гармонізації національних стандартів з Регламентом (ЄС) 2018/848 про органічне виробництво [13]. Реалізація цих положень сприятиме зниженню хімічного навантаження на довкілля, збереженню біорізноманіття та підвищенню конкурентоспроможності української агропродукції на ринку ЄС.

Для ефективної імплементації міжнародно-правових механізмів у національну практику пропонується низка рекомендацій, спрямованих на посилення екологічної безпеки сільськогосподарського сектору.

По-перше, необхідна гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема оновлення Закону України «Про охорону земель» з урахуванням концепції нейтрального рівня деградації земель Конвенції UNCCD та положень Директиви Ради 91/676/ЄЕС щодо захисту вод від нітратного забруднення. Це передбачає введення обов'язкових норм щодо моніторингу нітратного навантаження та обмеження застосування добрив у вразливих зонах.

По-друге, доцільним є створення національної системи моніторингу деградації земель на базі європейської програми Copernicus та даних Державного космічного агентства України (ДКАУ). Така система забезпечить регулярний збір супутникових даних, оцінку індикаторів LDN та оперативне реагування на прояви деградації.

По-третє, з огляду на специфіку воєнного стану, рекомендується інтеграція питань розмінування в національні плани дій за UNCCD. Пропонується запровадження нового індикатора – «землі, недоступні для використання через конфлікт», що дозволить враховувати вплив мінування на довгострокову деградацію ґрунтів.

По-четверте, для досягнення кліматичних цілей Паризької угоди необхідно стимулювати розвиток вуглецевого землеробства шляхом надання державних субсидій на впровадження технологій нульового обробітку ґрунту (no-till) у розмірі 500 грн на гектар.

Нарешті, для фінансування відновлювальних заходів пропонується активне залучення міжнародної допомоги, зокрема подання заявки до восьмого циклу Глобального екологічного фонду для реалізації проєктів у степовій зоні України.

Отже, міжнародно-правові механізми (UNCCD, Паризька угода, Угода з ЄС) створюють правову основу для забезпечення екологічної безпеки в агросекторі України. Збройний конфлікт та кліматичні зміни прискорюють деградацію земель, але міжнародна співпраця відкриває можливості для відновлення.

Література

1. Статистичний щорічник України за 2023 рік / за ред. І. Є. Вернера. Київ, 2024. 265 с.

2. United Nations Convention to Combat Desertification. National Report of Ukraine 2024. Bonn: UNCCD Secretariat, 2024. 85 p.

3. Сарапіна М.В., Андронов В.А., Артем'єв С.Р., Бригада О.В., Рибалова О.В. Забезпечення екологічної безпеки: підручник. Х.: НУЦЗУ, 2019. 246 с.

4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці, 17.06.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_120#Text (дата звернення: 13.10.2025).

5. United Nations Framework Convention on Climate Change. Ukraine's Updated Nationally Determined Contribution (NDC). Paris: UNFCCC, 2021. 28 p.

6. Convention on Biological Diversity. Kunming-Montreal Global Biodiversity Framework. Montreal: CBD Secretariat, 2022. 45 p.

7. Краснова Ю.А. Правове забезпечення екологічної безпеки в Європейському Союзі. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 2. С. 71–77.

8. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 2125.

9. Regulation (EU) 2019/1009 of the European Parliament and of the Council of 5 June 2019 laying down rules on the making available on the market of EU fertilising products and amending Regulations (EC) No 1069/2009 and (EC) No 1107/2009 and repealing Regulation (EC) No 2003/2003 (Text with EEA relevance). *Official Journal of the European Union*. 25.6.2019. L 170. P. 1–114.

10. Directive 2009/128/EC of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 establishing a framework for Community action to

achieve the sustainable use of pesticides. *Official Journal of the European Union*. 2009. L 309. P. 71–86.

11. Толкаченко О.В. Забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 81. С. 35–40.

12. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A Farm to Fork Strategy for a fair, healthy and environmentally-friendly food system. Brussels : European Commission, 2020. COM(2020) 381 final. 24 p.

13. Regulation (EU) 2018/848 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2018 on organic production and labelling of organic products and repealing Council Regulation (EC) No 834/2007. *Official Journal of the European Union*. 14.6.2018. L 150. P. 1–92.

Анотація

Андрейченко С. С. **Міжнародно-правові механізми забезпечення екологічної безпеки у сільськогосподарському секторі України.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню міжнародно-правових механізмів забезпечення екологічної безпеки в сільськогосподарському секторі України в умовах повномасштабної війни та кліматичних змін.

Аналізуються ключові міжнародні договори та регіональні акти ЄС. Особлива увага приділяється впливу воєнних дій на деградацію земель, зокрема руйнуванню Каховської ГЕС, мінуванню територій та зростанню посух.

Досліджуються ризики, пов'язані з невиконанням міжнародних зобов'язань: прискорена деградація земель (зростання на 15–20% у степовій зоні), втрата експортного потенціалу, зниження продовольчої безпеки.

Виокремлено переваги імплементації міжнародних стандартів: залучення фінансування (GEF, EU Green Deal), відновлення іригованих земель, підвищення стійкості агросектору. Серед недоліків – недостатня гармонізація національного законодавства, обмежений доступ до супутникового моніторингу, відсутність інтеграції воєнних факторів у плани UNCCD.

В Україні ці аспекти мають особливе значення через втрату 500 тис. га іригованих земель та мінування 6 млн га сільгоспугідь. Стаття наголошує на необхідності вдосконалення механізмів моніторингу та відновлення для досягнення LDN до 2030 р.

Пропонується оновити Закон «Про охорону земель» з урахуванням LDN та Директиви про нітрати, створити національну систему моніторингу на базі Copernicus і ДКАУ, ввести індикатор «землі, недоступні через конфлікт», що дозволить враховувати вплив мінування на довгострокову деградацію ґрунтів.

Дослідження підкреслює важливість міжнародно-правових механізмів для збереження ґрунтового покриву, кліматичної стійкості та економічної стабільності, пропонуючи практичні рекомендації для їх ефективного впровадження.

Зауважено, що для фінансування відновлювальних заходів пропонується активне залучення міжнародної допомоги, зокрема подання заявки до восьмого циклу Глобального екологічного фонду для реалізації проєктів у степовій зоні України.

Підкреслено, що міжнародно-правові механізми створюють правову основу для забезпечення екологічної безпеки в агросекторі України.

Ключові слова: безпека, сільське господарство, міжнародне право, міжнародні договори, деградація земель, вуглецеве землеробство, кліматичні зміни, збройний конфлікт.

Summary

Andreichenko S. S. **International legal mechanisms for ensuring environmental security in Ukraine's agricultural sector.** – Article.

The article is devoted to the study of international legal mechanisms for ensuring environmental security in Ukraine's agricultural sector amid full-scale war and climate change. Key international treaties and EU regional acts are analyzed. Particular attention is paid to the impact of military actions on land degradation, including the destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Plant, land mining, and increasing droughts.

The risks associated with non-compliance with international obligations are examined: accelerated land degradation (an increase of 15–20% in the steppe zone), loss of export potential, and reduced food security. The advantages of implementing international standards are highlighted: attracting funding (GEF, EU Green Deal), restoring irrigated lands, and enhancing the resilience of the agricultural sector. Among the shortcomings are insufficient harmonization of national legislation, limited access to satellite monitoring, and the lack of integration of military factors into UNCCD plans.

In Ukraine, these aspects are of particular importance due to the loss of 500,000 hectares of irrigated land and the mining of 6 million hectares of agricultural land. The article emphasizes the need to improve monitoring and restoration mechanisms to achieve Land Degradation Neutrality (LDN) by 2030.

It is proposed to update the Law of Ukraine "On Land Protection" taking into account LDN and the Nitrates Directive, to establish a national land degradation monitoring system based on Copernicus and the State Space Agency of Ukraine (SSAU), and to introduce the indicator "lands inaccessible due to conflict", which will account for the impact of mining on long-term soil degradation.

The study underscores the importance of international legal mechanisms for preserving soil cover, climate resilience, and economic stability, offering practical recommendations for their effective implementation. It is noted that to finance restoration measures, active engagement of international assistance is proposed, including submitting an application to the eighth replenishment cycle of the Global Environment Facility for projects in Ukraine's steppe zone.

It is emphasized that international legal mechanisms provide the legal framework for ensuring environmental security in Ukraine's agricultural sector.

Key words: security, agriculture, international law, international treaties, land degradation, carbon farming, climate change, armed conflict.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

УДК 341.67:504:631.6:341.3
DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v5.2025.28

Л. В. Діденко
orcid.org/0000-0002-6806-5017
доктор юридичних наук,професор,
завідувачка кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ РОЗМІНУВАННЯ ТА ЕКОЛОГІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ДЛЯ ПІДТРИМКИ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Збройний конфлікт в Україні, що триває з 2014 року та загострився у 2022 році, спричинив значні екологічні та аграрні виклики. Мінування земель, забруднення ґрунтів і вод внаслідок бойових дій, а також руйнування сільськогосподарської інфраструктури загрожують як екологічній безпеці, так і продовольчій стабільності країни.

Післяконфліктні екологічні аспекти часто залишаються поза увагою, оскільки уряди та інвестори зазвичай надають перевагу швидкому відновленню інфраструктури та економіки. Однак, з огляду на характер цього конфлікту, такий підхід буде контрпродуктивним і суперечитиме завданню забезпечення інклюзивного та сталого розвитку. Програма ООН з навколишнього середовища (UNEP) підтримуватиме Уряд України, сусідні держави, а також місцевих і міжнародних партнерів у вирішенні цих питань у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективах, використовуючи найкращі міжнародні практики, науково обґрунтовані методи та стандарти [1, p. 31].

Сьогодні триває масштабне збирання та збереження даних про стан довкілля в Україні. Обсяги екологічної інформації безпрецедентні – її потрібно систематизувати, перевірити, проаналізувати й використати для подальших оцінювань. UNEP розробляє матрицю ризиків і методологічну основу для планування, яка включає спектр необхідних методів [1, p. 32].

Україна, будучи одним із провідних світових експортерів зернових, стикається з необхідністю відновлення земель для повернення їх до сільськогосподарського використання [2, p. 12]. Міжнародне право відіграє ключову роль у забезпеченні розмінування та екологічного відновлення через конвенції, програми міжнародних організацій і двосторонні угоди. Як зазначає Д. Ляшенко, адаптація прецедентів, таких як Комісія ООН з компенсацій після Війни в Перській затоці, є ключовою для забезпечення репарацій за екологічну шкоду в Україні, що впливає на земельні та аграрні ресурси через забруднення [3, p. 5–6]. Ця стаття аналізує основні міжнародно-правові інструменти, які сприяють розмінуванню та екологічному відновленню земель України, а також їх вплив на підтримку аграрного сектору в умовах збройного конфлікту.

Конвенція про заборону використання, накопичення, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їх знищення 1997 р. є ключовим міжнародно-правовим документом, що регулює розмінування [4]. Україна, яка приєдналася до конвенції у 2005 році, зобов'язана знищувати протипіхотні міни та очищати забруднені території. У контексті збройного конфлікту 2022 року масштаби мінування значно зросли: за оцінками ООН, до 30% території України можуть бути забруднені вибухонебезпечними залишками збройного конфлікту [5, p. 1]. Оттавська конвенція передбачає міжнародну співпрацю, зокрема технічну та фінансову підтримку для розмінування. Наприклад, країни-підписанти, такі як Канада та Швейцарія, надають Україні обладнання та навчання для саперів через Женевський міжнародний центр з гуманітарного розмінування [6]. Українські вчені А. Ковальський та А. Бендерська підкреслюють, що розмінування є критичним для відновлення агроландів, оскільки 2,5% орних земель залишаються непридатними, спричиняючи щорічні втрати понад 11 млрд дол. США, і пропонують інтеграцію з просторовим плануванням для пріоритизації регіонів [7, p. 46].

Також дослідники підкреслюють, що в Україні відновлення управління землями – це не просто технічний процес відновлення права власності. Це ключовий чинник відновлення засобів до існування, легітимності державної влади та інклюзивного, сталого розвитку. Подолання цього виклику вимагає комплексної та належно фінансованої стратегії, яка поєднує земельну реформу з екологічною реабілітацією, інтегрує

© Л. В. Діденко, 2025

внутрішні політичні ініціативи з міжнародним досвідом і сприяє цифровій трансформації поряд із залученням місцевих громад [7, p. 52–53].

За умови узгодженої міжнародної допомоги та сильної політичної волі Україна має потенціал перетворити кризу управління землями на приклад інституційної модернізації та просторового оновлення. Натомість затримка у впровадженні реформ може поглибити економічну вразливість, посилити соціальну фрагментацію та послабити довгострокові основи миру й стійкості.

Беручи до уваги статус України як країни із середнім рівнем доходу, подальші зусилля у сфері земельної політики мають зосередитися на **цифровізації земельних реєстрів і забезпеченні прав власності та користування** як ключових важелях економічного відновлення. Ці заходи повинні враховувати напрацювання як країн із низьким, так і з високим рівнем доходів, адаптуючись до специфічних інституційних і соціально-політичних реалій України.

Додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1949 року, зокрема Протокол II 1980 р. до Конвенції про заборону або обмеження використання конкретних видів звичайної зброї (CCW), регулюють використання мін і вибухових пристроїв [8]. Вони зобов'язують сторони конфлікту маркувати та очищати території від вибухонебезпечних залишків після припинення бойових дій. Україна використовує ці протоколи для залучення міжнародної підтримки. Наприклад, Програма розвитку ООН у рамках CCW координує проекти з розмінування в Донецькій та Луганській областях, що дозволяє відновлювати сільськогосподарські землі [9]. Зарубіжний дослідник М. Невітт зазначає, що такі протоколи захищають «об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення», включаючи агроленди, і порушення ними Росією є воєнним злочином [10, p. 1367].

Збройний конфлікт спричиняє деградацію земель через забруднення хімічними речовинами, важкими металами та руйнування ґрунтів. Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням 1994 р., до якої Україна приєдналася у 2002 році, передбачає заходи для відновлення деградованих земель [11]. У рамках цієї Конвенції Україна співпрацює з UNEP, яка проводить оцінку екологічних збитків і фінансує проекти з рекультивації земель. Наприклад, після руйнування Каховської ГЕС у 2023 році UNEP розпочала моніторинг забруднення ґрунтів у Херсонській області, що є критичним для відновлення аграрного потенціалу регіону [12]. Українські науковці Л. Головко, О. Гулач та Р. Олексенко аргументують, що Додатковий протокол I до Женевських конвенцій забороняє методи ведення війни, які спричиняють значну деградацію земель, але регуляторні прогалини вимагають посилення доказової бази для відповідальності [13, p. 580].

Паризька угода 2015 р. акцентує на адаптації до кліматичних змін і захисті довкілля, що включає відновлення земель після антропогенних катастроф [14]. Угода про асоціацію між Україною та ЄС 2014 р. передбачає співпрацю у сфері екологічної безпеки, зокрема через фінансування проектів з очищення земель. Наприклад, Європейський Союз через програму EU4Environment підтримує ініціативи з відновлення ґрунтів у регіонах, постраждалих від збройного конфлікту, що сприяє поверненню земель до сільськогосподарського обігу [15]. К. Хулме підкреслює, що міжнародне екологічне право, зокрема Конвенція про біорізноманіття, може доповнювати IHL для захисту біорізноманіття під час конфлікту в Україні, інтерпретуючи поняття «довкілля» ширше [16, p. 1162].

Чорноморська зернова ініціатива (2022–2023), укладена за посередництва ООН і Туреччини, стала прикладом міжнародно-правового механізму для підтримки аграрного сектору України. Вона дозволила експортувати понад 32 мільйони тонн зерна, що було критично важливим для продовольчої безпеки світу та економічної стабільності України [17]. Ця угода демонструє, як міжнародне право може забезпечувати доступ до ринків навіть в умовах збройного конфлікту, хоча екологічні аспекти (наприклад, безпека портів від забруднення) потребують додаткових інструментів. Американська дослідниця І. Рекрут стверджує, що екологічна шкода від збройного конфлікту, включаючи забруднення земель, повинна розглядатися як воєнний злочин за Статутом Риму, що відкриває шлях до репарацій для агросектору [18, p. 101].

Україна, як член СОТ з 2008 року, використовує Угоду про сільське господарство СОТ для захисту своїх аграрних інтересів [19]. У 2022–2025 роках СОТ сприяла спрощенню торгівельних бар'єрів для українського зерна, що допомогло компенсувати втрати від блокади портів. Крім того, програми Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO) надають Україні насіння, добрива та технічну підтримку для відновлення виробництва на розмінованих землях [20].

Незважаючи на наявність міжнародно-правових інструментів, їх реалізація в Україні стикається з низкою викликів. По-перше, масштаби мінування та екологічних збитків потребують значних фінансових ресурсів. По-друге, тривають бойові дії ускладнюють доступ до забруднених територій. По-третє, брак координації між різними міжнародними програмами може знижувати їх ефективність.

Для подолання цих викликів Україна має:

– залучати додаткове фінансування від Міжнародного банку реконструкції та розвитку для розмінування;

– розширювати співпрацю з UNEP і FAO для створення комплексних програм;

– адвокатувати посилення санкцій у рамках ООН проти порушників норм міжнародного права щодо захисту довкілля під час конфлікту.

Міжнародно-правові інструменти, такі як Оттавська конвенція, протоколи Женевських конвенцій, Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням, Паризька угода та Чорноморська зернова ініціатива, відіграють ключову роль у розмінуванні та екологічному відновленні земель України, що є необхідним для підтримки аграрного сектору в умовах збройного конфлікту. Ці механізми дозволяють залучати міжнародну підтримку, координувати зусилля з розмінування та рекультивації, а також забезпечувати експорт сільськогосподарської продукції. Для підвищення ефективності потрібна тісніша координація між міжнародними організаціями, урядом України та донорами.

Література

1. The Environmental Impact of the Conflict in Ukraine: A Preliminary Review. UNEP, 2022. 45 p.

2. Ukraine: Impact of the war on agriculture and rural livelihoods in Ukraine – Findings of a nation-wide rural household survey. Rome, December 2022. FAO, 2022. 40 p.

3. Liashenko D. Marine environmental damage during wars: compensation mechanisms and Ukraine's perspective. 2022. 19 p. URL: https://comitemaritime.org/wp-content/uploads/2022/03/diana-liashenko-marine-environmental-damage-during-wars-compensation-mechanisms.pdf (дата звернення: 06.10.2025).

4. Convention on the Prohibition of the Use, Stockpiling, Production and Transfer of Anti-Personnel Mines and on their Destruction. United Nations, 1997. 11 p.

5. Ukraine: Humanitarian Impact of Mine Contamination. ACAPS, 24 January 2024. 6 p. URL: https://www.acaps.org/fileadmin/Data_Product/Main_media/20240124_ACAPS_thematic_report_Ukraine_Analysis_Hub_Humanitarian_implications_of_mine_contamination_.pdf (дата звернення: 06.10.2025).

6. Ukraine: donor coordination conference strengthens support for humanitarian demining in Ukraine. GICHD, 30 November 2022. URL: https://www.gichd.org/the-gichd/news/ukraine-donor-coordination-conference-strengthens-support-for-humanitarian-demining-in-ukraine/ (дата звернення: 06.10.2025).

7. Kovalskyi A., Benderska A. Challenges in the management of agricultural land resources during Ukraine's post-war recovery. *Green, Blue and Digital Economy Journal.* 2025. Vol. 6. P. 45–54.

8. Protocol II to the Convention on Certain Conventional Weapons. United Nations, 1980. 15 p.

9. Mine Action in Ukraine: Progress and Challenges. UNDP, 2023. URL: https://www.undp.org/ukraine/projects/mine-action-project-ukraine (дата звернення: 06.10.2025).

10. Nevitt M. P. Environmental War, Climate Security, and the Russia-Ukraine Crisis. *Emory Law Journal.* 2024. Vol. 84. P. 1360–1392.

11. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці, 17.06.1994. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_120#Text (дата звернення: 06.10.2025).

12. Rapid Environmental Assessment of Kakhovka Dam Breach Ukraine. UNEP, 5 October 2023. URL: https://www.unep.org/resources/report/rapid-environmental-assessment-kakhovka-dam-breach-ukraine-2023 (дата звернення: 06.10.2025).

13. Golovko L., Gulac O., Олексенко P. International legal regulation of environmental protection during armed conflict and the possibility of its application in Ukraine. 23rd SGEM International Multidisciplinary Scientific GeoConference, 2023. P. 579–586.

14. Paris Agreement. United Nations Framework Convention on Climate Change, 2015.

15. EU4Environment. Supporting Green Recovery in Ukraine: Land Restoration Projects. European Union, 2024.

16. Hulme K. Using International Environmental Law to Enhance Biodiversity and Nature Conservation During Armed Conflict. *Journal of International Criminal Justice*. November 2022. Vol. 20. Issue 5. P. 1155–1190.

17. Black Sea Grain Initiative: Implementation Report. UN, 2023. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/osginf2023d3_en.pdf (дата звернення: 06.10.2025).

18. Rekrut I. Environmental Damage is a War Crime: Analyzing the Legal Framework for Prosecuting Russia's Environmental Destruction in Ukraine. *Northwestern Journal of International Law & Business.* 2024. Vol. 114. P. 93–126.

19. Угода про сільське господарство, 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_005#Text (дата звернення: 06.10.2025).

20. Wartime State Support for Agribusiness. URL: https://www.bdo.ua/en-gb/insights-1/information-materials/2025/state-support-for-agribusiness (дата звернення: 06.10.2025).

Анотація

Діденко Л. В. **Міжнародно-правові інструменти розмінування та екологічного відновлення земель для підтримки аграрного сектору України в умовах збройного конфлікту.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню міжнародно-правових інструментів, спрямованих на розмінування земель, екологічне відновлення та підтримку аграрного сектору України в умовах збройного конфлікту, що триває з 2014 року та загострився у 2022 році.

Аналізуються ключові механізми, зокрема міжнародні конвенції про заборону протипіхотних мін, протоколи щодо обмеження використання вибухових пристроїв, угоди про боротьбу з деградацією земель, а також ініціативи з підтримки сільськогосподарського експорту, такі як тимчасові угоди щодо морських шляхів для транспортування зерна.

Досліджується роль міжнародного права в координації зусиль із розмінування, яке охоплює до 30% українських земель, забруднених вибухонебезпечними залишками, та рекультивації ґрунтів, що постраждали від хімічного забруднення чи руйнування інфраструктури, наприклад, через катастрофи на гідротехнічних спорудах.

У сільськогосподарському секторі особлива увага приділяється механізмам, які забезпечують продовольчу безпеку шляхом відновлення торгівлі зерном, що є критичним для економічної стабільності України та світу.

Виокремлено переваги цих інструментів: залучення міжнародної технічної та фінансової підтримки, спрощення торгівельних бар'єрів, координація через глобальні організації. Серед недоліків – обмеженість ресурсів, складність доступу до зон бойових дій, недостатня синхронізація між різними програмами.

В Україні ці механізми сприяють поверненню земель до сільськогосподарського обігу, але потребують вдосконалення.

Стаття наголошує на глобальній значущості досвіду України для країн, що зазнають конфліктів, підкреслюючи необхідність балансу між екологічною безпекою та продовольчою стабільністю. Для подолання прогалин у реалізації пропонується посилити співпрацю з міжнародними організаціями, розробити комплексні програми, що поєднують розмінування, відновлення земель і підтримку фермерів, а також адвокатувати посилення міжнародних санкцій проти порушників норм захисту довкілля під час війни.

Дослідження підкреслює, що міжнародно-правові інструменти відіграють ключову роль у розмінуванні та екологічному відновленні земель України, що є необхідним для підтримки аграрного сектору в умовах збройного конфлікту.

Ключові слова*:* міжнародне право, екологічне відновлення, аграрний сектор, збройний конфлікт, безпека, рекультивація земель, ефективність, міжнародне співробітництво, міжнародні договори.

Summary

Didenko L. V. **International legal instruments for demining and environmental land restoration to support ukraine's agricultural sector in the context of armed conflict.** – Article.

The article is devoted to the study of international legal instruments aimed at demining, environmental land restoration, and supporting Ukraine's agricultural sector amid the armed conflict that began in 2014 and escalated in 2022.

It analyzes key mechanisms, including international conventions on the prohibition of anti-personnel mines, protocols on restricting the use of explosive devices, agreements on combating land degradation, and initiatives to support agricultural exports, such as temporary agreements on maritime routes for grain transportation.

The role of international law in coordinating demining efforts, which affect up to 30% of Ukrainian lands contaminated with explosive remnants, and the reclamation of soils impacted by chemical pollution or infrastructure destruction, such as disasters at hydraulic structures, is explored.

In the agricultural sector, particular attention is given to mechanisms that ensure food security by restoring grain trade, which is critical for Ukraine's and global economic stability.

The advantages of these instruments include attracting international technical and financial support, simplifying trade barriers, and coordination through global organizations. The disadvantages include limited resources, difficulties accessing conflict zones, and insufficient synchronization between programs.

In Ukraine, these mechanisms facilitate the return of lands to agricultural use but require improvement.

The article emphasizes the global significance of Ukraine's experience for countries affected by conflicts, highlighting the need for a balance between environmental safety and food security. To address implementation gaps, it is proposed to strengthen cooperation with international organizations, develop comprehensive programs combining demining, land restoration, and farmer support, and advocate for stronger international sanctions against violators of environmental protection norms during conflicts.

The study underscores that international legal instruments play a key role in demining and environmental land restoration in Ukraine, essential for supporting the agricultural sector during the armed conflict.

Key words: international law, environmental restoration, agricultural sector, armed conflict, safety, land reclamation, efficiency, international cooperation, International treaties.

Дата першого надходження рукопису до видання: 08.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025
Дата публікації: 24.12.2025

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

О. Й. Вовк
Військове законодавство Української Держави 1918 року (історико-правовий аналіз) 3
І. М. Лукашевич
Міжнародно-правові стандарти бізнес-медіації 11
Б. І. Олійник
Правове забезпечення лобіювання в Україні як умова ефективності вітчизняної правотворчої політики 16

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

О. М. Діденко
Особливості організації голосування за кордоном: досвід Румунії і Молдови 20
О. М. Швець
Компетенція органів місцевого самоврядування у сфері регулювання земельних відносин: конституційно-правовий аспект децентралізації влади 26

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Ю. І. Алендар
Обмеження права дитини на виїзд за межі державного кордону України як захід забезпечення позову..... 31
Н. М. Денисяк
Цивільна дієздатність сторін у договорах будівельного підряду..... 37
А. О. Кодинець
Захист прав інтелектуальної власності апеляційною палатою національного органу інтелектуальної власності 41
М. Б. Кравчик
Право на спадкування в разі перебування у фактичних шлюбних відносинах з спадкодавцем 48
М. І. Ромась
Зобов'язання з відшкодування шкоди у праві Сполучених Штатів Америки та України: порівняльно-правовий аспект 54
Є. О. Самбір
Значення згоди при укладенні цивільно-правового договору 58
Х. Ю. Тарасенко
Недійсність правочинів в контексті рекодифікації цивільного законодавства..... 63
Г. Г. Харченко
Рекодифікація принципів цивільного права..... 68

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Д. В. Демченко
Поняття «екологізації» соціально-трудових відносин: проблеми визначення та перспективи розвитку 73
В. В. Яцишин
До питання розвитку трудових відносин в умовах сьогодення: від правового режиму воєнного стану до викликів, що пов'язані з розвитком штучного інтелекту 79

ЕКОЛОГІЧНЕ І ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО

Р. С. Кірін, В. Л. Хоменко, О. А. Пащенко
Оцінка шкоди та збитків, завданих надрам України внаслідок збройної агресії 83

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

В. В. Кирда
Недоліки правового регулювання відповідальності військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних правопорушень (ст. 15 КУпАП) 92

В. Б. Пасічнюк
Основи правового регулювання охорони праці працівників підприємств харчової промисловості 97

Л. В. Романенко
Адміністративно-правова природа та політико-правові виклики спортивної дипломатії України в контексті розвитку спортивного права 102

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

Р. М. Кельман
До питання використання методологічного інструментарію у кримінально-правовій науці 107

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА

Б. П. Білінський
Гарантії неупередженості суду в кримінальному провадженні 114

В. А. Князєва, Б. Є. Лук'янчиков
Процесуальне інтерв'ю як сучасна методика проведення допиту 118

А. Пахлеванзаде
Особливості угод про визнання винуватості в різних правових системах 123

Є. М. Турик
Зловживання правом при початку досудового розслідування: превентивні механізми та шляхи їх удосконалення 127

В. М. Фігурський
Генеза процесуальних дій пізнавальної спрямованості у розгляді кримінального провадження судом першої інстанції 133

Є В. Шаповаленко, А. А. Оніщук
Оперативно-розшукова характеристика привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, що вчиняється посадовими особами Національної поліції 145

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

С. С. Андрейченко
Міжнародно-правові механізми забезпечення екологічної безпеки у сільськогосподарському секторі України 151

Л. В. Діденко
Міжнародно-правові інструменти розмінування та екологічного відновлення земель для підтримки аграрного сектору України в умовах збройного конфлікту 155

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Vovk O. Y.
Military legislation of the Ukrainian State in 1918 (historical and legal analysis) 3
Lukashevych I. M.
International legal standards of business mediation 11
Oliynik B. I.
Legal security of lobbying in Ukraine as a condition for the effectiveness of domestic legislative policy 16

CONSTITUTIONAL AND MUNICIPAL LAW

Didenko O. M.
Peculiarities of the organization of voting abroad: the experience of Romania and Moldova 20
Shvets O. M.
Competence of local self-government bodies in the field of land relations regulation: constitutional and legal aspect of decentralization of power 26

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

Alendar Yu. I.
Restriction of the child's right to cross the Ukraine state border as a measure to secure a claim 31
Denysiak N. M.
Civil capacity of parties in construction contract agreements 37
Kodynets A. O.
Protection of intellectual property rights by the Appeals Chamber of the National IP Office 41
Kravchyk M. B.
The right to inheritance in the event of being in a de facto marital relationship with the testator 48
Romas M. I.
Obligations to compensate for damage in the law of the united states of america and Ukraine: comparative legal aspect 54
Sambir Ye. O.
The meaning of consent when concluding a civil law contract 58
Tarasenko Kh. Yu.
Invalidity of legal acts in the context of recodification of civil legislation 63
Kharchenko H. H.
Recodification of civil law principles 68

LABOUR LAW, SOCIAL WELFARE LAW

Demchenko D. V.
The concept of «greening» of social and labor relations: definition problems and development prospects 73
Yatsyshyn V. V.
On the issue of the development of labor relations in the present conditions: from the legal regime of martial law to the challenges associated with the development of artificial intelligence 79

ENVIRONMENTAL AND LAND LAW

Kirin R. S., Khomenko V. L., Pashchenko O. A.
Assessment of damage and losses caused to Ukraine's subsoil as a result of armed aggression 83

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS, FINANCIAL LAW, CYBERLAW

Kyrda V. V.
Disadvantages of the legal regulation of the military personnel and other persons' liability to whom disciplinary statutes apply for committing administrative offenses (Art. 15 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses) 92

Pasichnyuk V. B.
Fundamentals of legal regulation of labor protection of employees of food industry enterprises 97

Romanenko L. V.
Administrative and Legal Nature and Political-Legal Challenges of Ukraine's Sports Diplomacy in the Context of Sports Law Development 102

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY

Kelman R. M.
On the Issue of Using Methodological Toolkit in Criminal Law Science 107

CRIMINAL PROCEDURE, CRIMINALISTICS

Bilinskyi B. P.
Guarantees of judicial impartiality in criminal proceedings 114

Knyazeva V. A., Lukyanchikov B. Ye.
Procedural interview as a modern interrogation method 118

Pakhlevanzade A.
Peculiarities of plea bargaining in different legal systems 123

Turyk Ye. M.
Abuse of law at the stage of initiating pre-trial investigation: preventive mechanisms and ways of improvement. 127

Figursky V. M.
Genesis of procedural actions of a cognitive orientation in the consideration of criminal proceedings by the court of first instance 133

Shapovalenko E. V., Onishchuk A. A.
Operational and search characteristics of the misappropriation, embezzlement, or taking possession of property through abuse of official position committed by officials of the National police 145

INTERNATIONAL LAW

Andreichenko S. S.
International legal mechanisms for ensuring environmental security in Ukraine's agricultural sector 151

Didenko L. V.
International legal instruments for demining and environmental land restoration to support Ukraine's agricultural sector in the context of armed conflict 155

НОТАТКИ

Науково-практичне юридичне видання

ПРИКАРПАТСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний журнал

Випуск 5 (64)

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – І. Чудеснова
Комп'ютерна верстка – О. Молодецька

Підписано до друку 24.12.2025 р. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 18,86. Ум. друк. арк. 19,07.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 1125/869.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1. Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua